
2000/1-2

GT

Gazdaság & Társadalom

Tartalomból:

Dr. Menyhay Imre: Vállalkozás, gazdálkodás, etika és társadalmi szereptévelygések

Dr. Gidai Erzsébet: A jövő kutatás feladatai és gondjai

Dr. Nagy Pongrác: A magyarországi pénzpolitika – 1989-1999

Dr. Avar László: Vázlatok a magyarországi iparkamarák és érdekképviseletek történetéhez

Dr. Hajdú-Moharos József: A régiók Európája és Magyarország

Társadalomtudományi folyóirat

A szerkesztőbizottság elnöke: Dr. Gidai Erzsébet

A szerkesztőbizottság tagjai: Dr. Bíró Zoltán, Dr. Fecske Mihály,
Dr. Gánti Tibor, Dr. Gidai Erzsébet

Megjelenik negyedévente

GT

A szedést Bosnyákovits Józsefné készítette,
a tördelés Takács Eszter munkája.
A nyomtatás 2000 novemberében készült.

Felelős kiadó: Dr. Gidai Erzsébet
Kiadja a Társadalomkutató és Előrejelző Intézet
1132. Budapest, Victor Hugo u. 18-22.

ISSN 0865 7823

TARTALOM

GAZDASÁG

Dr. Menyhay Imre: Vállalkozás, gazdálkodás, etika és társadalmi szereptévelygések 5

Dr. Gidai Erzsébet: A jövő kutatás feladatai és gondjai 83

Dr. Nagy Pongrác: A magyarországi pénzügypolitika – 1989-1999 ... 96

TÁRSADALOM ÉS POLITIKA

Dr. Avar László: Vázlatok a magyarországi iparkamarák és érdekképviselők történetéhez 144

NEMZETKÖZI KITEKINTÉS

Dr. Hajdú-Moharos József: A régiók Európája és Magyarország 190

GAZDASÁG

Menyhay Imre

Vállalkozás, gazdálkodás, etika és társadalmi szereptévelygések

A posztumusz Nobel-díjat a szultánnak, avagy leleplezni nem csak szobrokat lehet

1. Szerepkonfliktus, gazdálkodás- és vállalkozásetika

Szerepkonfliktusnak legalább három formája lehetséges. Szerepkonfliktusról akkor beszélünk, ha

- a. egy személy két vagy több szociális szerepe – társadalmi funkciója – egy és *ugyanazon* organizáción belül ellentétes elvárásokra épül fel, (pl. a szülő mint nevelő és a család anyagi alapjainak biztosítója);
- b. egy személytől, *egymástól független* organizációk intézményei ellentétes magatartást követelnek, (pl. egy menedzser ideálisnak tekintett beállítódásai a családban és egy gazdasági organizációban elmentmondhatnak egymásnak);
- c. egy személy egy *organizáción belül megvalósítandó* két vagy több intézmény normáinak – szerepeinek – megvalósítása közben ellentétes elvárásokkal találja magát szemben (pl. vallási intézmények adóbehajtása).

Nézzük meg ezeket a lehetőségeket közelebbről!

a. Egy személy két vagy több – szerepe – funkciója egy és ugyanazon organizáción belül ellentétes elvárásokra épül fel.

Előfordulhat – és elő is fordul – hogy szülők nevelési funkciójukat a család anyagi háttérének megteremtése érdekében elhanyagolják, mert egy és ugyanazon organizáción – a családon – belül a szülőkkel szemben támasztott elvárások az adott társadalmi és gazdasági cél-összeférhetőség (cél-összeférhetetlenség) keretein belül egy időben nem megvalósíthatók. Előfordulhat, hogy a pénzkeresés lesz elsődleges és ennek következtében a szülő nevelő szerepe háttérbe szorul. Mennél nagyobb a társadalmi cél-összeférhetetlenség foka, annál nagyobb a kényszer, hogy a pénzszerzés legyen elsődleges. A nevelési feladat háttérbe szorul. A gyermeket olykor az utca neveli.

A pénzszerzés prioritása azonban *közvetlenül* nemcsak a társadalmi cél-összeférhetetlenség kényszerén – megélhetési nehézségeken – alapulhat, hanem *közvetve*, ennek – a társadalmi cél-összeférhetetlenségnek – személyiséget romboló hatásából is fakadhat. Ugyanis a társadalmi cél-összeférhetetlenség velejárója egy általános társadalmi rendezetlenség, amely asszociációs (képzettársítási) ajánlatain keresztül az eredeti animális hajtóerők szabadon bocsátásának kedvez, ami egyet jelent az Énerő, – az önszervezési képesség – gyengülésével. A másik oldalról megközelítve, az Énerő leépülése az animális hajtóerők elhatalmasodásával jár, azaz a társadalmi cél-összeférhetőség romlásával párhuzamosan a FREUD-i hajtóerők, a szexualitás, az éhség és a halál – a megsemmisülés és megsemmisítés tendenciái – és az általános hajtóerők, az agresszió, egoizmus és a birtoklás – az aeb-komplexum – az egyedet, a személyiséget és társadalmat károsító hatásai szinte fantasztikus gyorsasággal és intenzitással fokozódhatnak. Az éngyenge ember aztán elkezd futni a pénz után abban az illúzióban, hogy a pénz és mindaz ami pénzért kapható, alkalmas azt a biztonságot nyújtani, amit valóban csak az Énerő képes. Így aztán az animális hajtóerőkből fakadó mindig többet, mindig többet elv jómódú szülőket is behajszolhat egy

testet lelket ölő pénzhajszába, aminek végül is a család, a családi élet és a nevelés issza meg a levét.

„A mammonizmus pénzfetisizmusa a pénz kialakulásától kezdve szerepet játszott úgy a személyiség formálásában mint a társadalom alakításban, de ez az elem, hogy mindennek ára van, hogy tendenciálisan mindent pénzzel mérünk, a monetáris gazdaságfilozófia következményeként erősödött fel annyira, hogy a pénz önállósult, önálló gazdasági és hatalmi tényezővé vált. A ‘pénztermelő’ folyamatok a reálfolyamatoktól (a termeléstől) elszakadtak, és önálló, önmagát újratermelő mechanizmussá váltak. Ez a monetarizmus monetáris elemének lényege.” (MENYHAY, 1998. 21. o.)

„Közhelyszinten ismert, hogy civilizáció védelme ártalomná fordul, az éhezés átcsap 'nagy zabálásba', hogy a lakáshoz való jutás elégtételének öröme mekkora árat fizettet, hogy általában az életért való küzdelem eszközei megesszik olykor magát az életet, amit szolgálniuk kellett volna.” (LOSONCZI, 1989. 69. o.)

A társadalmi és gazdasági cél-összeférhetőség biztosítása egyegségesebb nemzedék felnevelése szempontjából elsőrendű társadalmi feladat,

⇒ *ami nem minden esetben egyezik a gazdasági érdekekkel.*

A klasszikus kapitalizmus történetében ismertek azok a nézetek, amelyek a gazdasági racionalizmus elvére hivatkozva vallották, hogy a munkásnak annyi bért kell adni, amennyi elegendő *saját* munkaerejének újratermelésére és a *munkaerő* újratermelésére. A munkaerő újratermelése alatt az öregedő munkás munkaerejének gyermekei által való pótlására gondoltak.

A modernnek tartott posztindusztriális gazdaság a monetáris filozófia hatására más irányba tereli a fejlődést. Nézzük meg ezt közelebről!

1.1. A hús a nyolcvanhoz társadalom gazdálkodás etikája

⇒ *A monetáris filozófia szerint a munkaerő újratermelése privát ügy, nem tartozik a gazdálkodás- és vállalkozás etika kérdéseire még a gazdasági racionalizmus szemszögéből sem,*

mert a technika által helyettesített munkaerőt nem kell újratermelni, csak azt, amit még a technika nem helyettesített, de ennek a munkaerőnek az újratermelése már privátügy, amiről az érintett *saját érdekében* gondoskodik. Ez a monetáris filozófiai alapállás.

A technika progresszív sebességgel permanensen magasabb szinten újratermeli önmagát, progresszív sebességgel teszi lehetővé egy bizonyos szintű technikára a következő magasabb szintű technika felépítését: a gép még tökéletesebb gépeket termel, a számítógépek még tökéletesebb számítógépeket és technikát termelnek és mindezek még tökéletesebb és igényesebb fogyasztási javakat, amíg a világ és reszorszainak behatároltsága a fantasztikus felgyorsulásnak véget nem vet.

⇒ *A munkaerő újratermelési szükséglete csak azokra kevesekre korlátozódik, akik a technika a még tökéletesebb technikát szülő és értékesítő folyamathoz magas szintű speciális ismeretekkel és gyakorlati hozzá tudnak járulni.*

A tömegre, a tömeges munkaerő újratermelésére nincs is szükség, ezért *lehet* az eredeti animális hajtóerőktől felcsigázott ember agyának szüleményeként a munkaerő újratermelése privátügy, mindaddig, amíg fájdalmasan ki nem derül, hogy a világ reszorszainak végelessége mellett a korlátlan gazdasági növekedésnek más akadályai is vannak mint a reszorszok behatároltsága. Például a termelés technikai fejlesztéssel való mennyiségi és minőségi növekedése is csak akkor kifizetődő, ha a javak értékesíteni lehet. Ehhez vásárló erő szükséges. A kérdés, hogy a társadalmilag és gazdaságilag a profittermelés szempontjából még hasznos társadalmi réteg relatív magas jövedelme elegendő-e a gazdasági vérkeringés – ebben az esetben a kereslet – fenntartásához.

FÁBIÁN Attila már ma jelzi, hogy „nőtt a vállalatok ár és költségérzékenysége. A korlátokat nem az erőforrások, hanem a kereslet jelenti.” (1998. 16. o.) Ez az oka annak, hogy vállalatok gyakran tudatosan a szélhámosok szerepébe bújnak és ígéretekkel, nyereményekkel, *csalikkal* próbálják forgalmukat emelni és magukra vállalják a különben jogi következményekkel nem járó leleplezést.

1.1.1. Csali-etika

A csali-etikához soroljuk mindazokat az ígéretekkel és különleges előnyök odaígéréseivel elért keresletserkentést, amely csalókévek nélkül nem következett volna be. A legismertebbek ezek közül azok az árajánlatok, amelyek egy kerek összeg helyett 9-el, vagy ennek többszörösével végződnek. Mivel ez a praxis az utcai és piaci árustól kezdve a leg-rangosabb vállalatokig mindenütt jelen van, elképesztőnek kell tekintenünk a gazdálkodás- és vállalkozás etikátlanságának elterjedtségét és természetessé válását.

„A csali-etika különlegesen elvetemült formájával ismerkedtem meg Ausztriában. 1996. szeptember 9-e és 11-e között egy reklámot dobott be a postás a levél-szekrényekbe. A nyomtatványon 9 ezüst színű kocka látható és mellette a következő szöveg: ‘Dörzsölje le az ezüst színű kockák takarórétegét és nyerjen szeptember 13-án vagy 14-én egy Mazda 323 F 1,5i Safety-t. Játékleírás: Dörzsölje le két kockának a takarórétegét. Ha a 13-as vagy a 14-es szám jelenik meg vagy a két szám összege 13 vagy 14, akkor nyerhet egy Mazda 323 F 1,5i Safety-t’ és még sok minden mást. Csak el kell látni a nyomtatványt a személyi adataival ‘és – eltalálta – 13-án vagy 14-én személyesen le kell adni egy Mazda-képviselőnél.’

A vastag betűkkel kiemelt figyelmeztetés ellenére vettem a bátorságot és ledörzsöltem minden kocka takarórétegét, lemondván a kecsegtető nyeremények reményéről, és így volt alkalmam meggyőződni arról, amit már a szabadpiaci gazdálkodásban a gazdasági etikával kapcsolatban szerzett tapasztalataim alapján úgylis sejtettem. Íme a számok sora, amely a kilenc fedőréteg ledörzsölése után elélem tárult: 13, 7, 6, 7, 14, 7, 7, 7, 13. Szegény hiszékeny emberek – idősek –

akiket a remény messze eső vidékekről is a cég székhelyére hajtott, aligha jöttek rá az ízléstelen és kíméletlen turpisságra.” (MENYHAY, 1998. 142-143. o.)

1.1.2. Nyolcvanát a húszért

A még hasznot hozó társadalmi réteg jövedelme relatív hosszú időn keresztül elegendőnek tűnik a kereslet fenntartásához, ha a világ népessége a restriktív – visszafogó – gazdasági/politikai intézkedések hatására rohamosan – a technikai fejlődés ütemének megfelelően – csökken és a társadalmilag és gazdaságilag előnyös helyzetűek tábora – a húsz százalék –

⇒ *az állam kényszerpályára való sodródásán keresztül az egyre jobban feleslegessé váló de annál ráfordítás-igényesebb tömegektől – a nyolcvan százaléktól – a szelekció szabadon engedése révén meg tud szabadulni,*

mert ez a ki nem mondott de nyilvánvaló cél. E cél mögött *gazdasági racionális* indokok állnak, amelyeket egy emberközpontú szemléletben *sem* lehet ignorálni. A probléma adott.

„Az ingerszegény környezet egyfelől ‘a Hortobágy poétájává’ zülleszt akárminő nagyformátumú tehetséget, másfelől a gyenge kvalitású embert éppen csak egy kissé képes fejleszteni bármiféle ingergazdag környezet... Egyszóval a pozitív diszkrimináció révén a belső szegénységre ítélt ember utólagos gazdagodásához szeretnénk tevőlegesen is hozzájárulni. Ha azonban erre a gazdagodásra valamilyen okból nincs szóra érdemes remény, akkor az egész pozitív diszkrimináció minden jó szándék ellenére a konkrét esetben, a humántőke elmélete szempontjából, merő pénzkidobás.” (MAGYARI BECK, 2000. 25. o.)

A mi szempontunkból a megoldás nem a szelekció elvének szabadon engedésében – a kulturális korlátok robbanásszerű leépítésében –, hanem emberséges, okos, átgondolt *állami* intézkedésekben keresendők, amennyiben ezeket a pénzügyi rendszer nem blokkolja le. Ha leblokkolja, aligha van humánus kiút.

A problémamegoldást a társadalmi spontánfejlődésre – az örömszerzés elvére – a piaci mechanizmusok szabályzó erejére – az egyéni érdek érvényesülésére – bízni vétek az ember ellen. A privát érdekeltségű rendezés ellen emelünk szót, nem a rendezés ellen. Véleményünk szerint,

⇒ *az állam informális szervezete nagyobb garanciát nyújt a probléma megoldáshoz mint a profitéhség diktálta hozzáállás.*

Nézzük meg a problémák gyökereit és az egyéni érdek lehető legnagyobb mértékű kiiktatásával ajánlkozó humánus alternatívákat.

~ A fantasztikus technikai fejlődés a tömeges munkaerőt feleslegessé teszi. Ezzel szemben a világ lakossága robbanásszerűen növekszik.

„A népesésnövekedésnek a második világháború utáni felgyorsulását érzékelteti, hogy korábban 123 év alatt nőtt a világ népessége egy milliárdról 2 milliárdra, majd 33 év alatt 2 milliárdról 3 milliárdra, a következő egymilliárdos növekedések 14, majd 13 év alatt következtek be, most pedig az 1987. évi 5 milliárd után várhatóan már 1998-ban eléri a 6 milliárdot.” (ANDORKA: Népesedési problémák, 1996. 89. o.)

A népesedés problémáinak *részbeni* enyhítése érdekében *a tudomány átértékelése* elengedhetetlen. „Tudománynak minden olyan társadalmi, gazdasági és technikai megoldás számít, amely nem iktatja ki az embert a munkafolyamatból.” (MENYHAY, 1998. 255. o.) Ez azonban a gigantikus technikai fejlődésre és ennek munkaerőt helyettesítő hatására való tekintettel még nem elegendő. Szükség van a *családjog és a családtámogatás* alapelveinek reformálására, *a nevelés és képzés világméretű felértékelésére*, amelytől a felelősségtudat erősítése várható. Ezeknek a feladatoknak a megvalósítása állami feladat.

„Kínában egy városi család egy gyerek után kap családi pótlékot. Több gyermek esetében családi pótlék nem jár. Vidéki családok két gyermek után kapnak családi pótlékot; itt a második gyermek családi pótlék jogosultsága csak akkor áll

fenn, ha az első gyermek leány volt. Ez a szabály nem kényszerrel és paranccsal, nem büntetéssel operál, hanem *nem jutalmazza* azt, aki a kollektív érdekeket és a józan belátást sérti.” (MENYHAY. 1998. 55. o.) Kínában ingyenes fogamzásgátló szereket osztogatnak, családgondozó és tanácsadó intézmények működnek.

~ Mielőtt bármi másra gondolhatnánk, a kultúra változásának ki kell terjedni egy olyan jellegű etikára, amely elítéli az áruk szándékos *megsemmisítésén* vagy a lehetséges termelés szándékos *visszafogásán* keresztül elért mesterséges kereslet- és árnövelést. Ha egy ilyen informális etikát az állam formális szabályokkal és a pénzügyi háttér megteremtésével képes lenne támogatni, akkor már egy óriási lépést tennénk az emberré válás felé: az egoisztikus gazdálkodás szemszögéből még szükséges emberek számát lényegesen növelni lehetne, mert a technika adta lehetőségek ezeknek az eltartását is biztosítani képesek, csupán az egyéni érdek vonja meg tőlük az élethez való jogot.

~ A szelekció elve szabad pályán biztosítja az ökológiai egyensúlyt, megakadályozza a túlszaporodást. Az ember szabad akarata és kultúrája kiiktathatja – és eddig jórészt ki is iktatta – az ökológia törvényszerűségeit. Napjainkban azonban a kultúrának is változni kell ahhoz, hogy a szelekció kiesését ellensúlyozni lehessen.

⇒ *A hangsúly a konszenzus adta lehetőséggel élve a kultúra változáson és nem a kultúra szabados széttzilálásán – nem az aeb-komplexum szabadon engedésén van.*

Ehhez a mi kultúrkörünkben minden lejáratai szándék ellenére még mindig magas erkölcsi értékeket képviselő Forum sem gördít áthidalhatatlan akadályokat. A pápa az ENSZ 1996 novemberében tartott római konferenciáján kihangsúlyozta, hogy a születéskorlátozás összeegyeztethetetlen az egyház felfogásával, *de a szaporodás sem lehet végtelen*. Tehát valamit tenni kell. Ha azt amit tenni kell, nem a munkanélküliség, a hajléktalanság, a pornográfia, a homoszexualitás, a kriminalitás és a korrupció testet-lelket megnyomorító eszközével történik,

vélhetően a történelmi egyházak sem gördítenek akadályt a kulturális változások elé. De ki az, aki ennek világméretű organizációját és finanszírozását magára vállalja? Ki lehet az? Valamelyik profitra éhes multinacionális vállalat? Vagy mégiscsak szükség van az államra?

~ A probléma megoldása követeli a *tulajdonjog* reformálását is, hogy mindenekelőtt ne lehessen pénzzel – a reálszféra, a termelés – megkerülésével, spekulációval, vagyonokat szerezni és ezzel a gazdasági vérkeringésből pénzt kivonni, ami tendenciáiban a foglalkoztatottság kárára történik. Ugyancsak a pénzelvonás ellensúlyozására és egyben anonim hatalmi struktúrák megszüntetése érdekében szükség van a *vagyonfelhalmozás felső értékének* meghatározására.

A krónikus pénzelvonás azt jelenti, hogy a pénz egyre fokozottabb tempóban áramlik a társadalmilag és gazdaságilag előnyös helyzetűekhez.

„A gazdasági fellendülésre jellemző munkanélküliség csökkenése a fellendülésnek minősített ciklusokban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket; a krízisekre teoretikusan jellemző árszintcsökkenés nem következett be, ellenkezőleg, az infláció hol kisebb, hol nagyobb mértékben állandósult. Ebből kiindulva érdemes az amerikai jelenség hátterét látni, hogy a fellendülés a *globális világgazdaság logikájából adódik*: ez a gazdaság abból él – az értékpapír, valuta és deviza árfolyamkülönbségéből adódó nyereség-lehetőség analógiájának megfelelően –, hogy különbségek vannak az egyes régiók között és a nemzetközi erőforrás áramlása a perifériáról a centrum felé irányul. Más szóval: a gazdag országok gazdagabbak, a szegények szegényebbek lesznek. Úgy, mint a társadalmi rétegződésben. Ez a folyamat mindaddig fenntartható, amíg a periférián vannak olyan javak, amelyeket fejlett technikával és tőkével rendelkező centrumok könnyedén megszerezhetnek. És önkorlátozó kultúra hiányában meg is szereznek.” (BALÁZS, Utószó.)

A pénzelvonás azt a réteget sújtja és tizedeli, amelyekre a profit szempontjából nincs szükség. Ehhez nem kell empirikus kutatás csak a mindennapi híreket kell hallgatni arról, hogy itt sincs meg ott sincs pénz, meg hogy erre meg arra nincs pénz, meg hogy pénzhiány miatt

sajnos ezt meg azt le kell építeni. Hogyan lehet egy permanens leépítésre alapozott globalizált társadalmi folyamatból egy virágzó társadalmat formálni, ezt kérném magyarázza meg nekem valaki úgy, hogy lelkiismeretfurdalás nélkül az így szerzett ismereteket hallgatóimnak tovább tudjam adni, és úgy, hogy a butulás gyanújába nem keveredjek.

Az egészségügyben jelentkező pénzsűke a betegek, az idősek és a kevésbé életképes gyerekek – egyáltalán a kevésbé életképes emberek – közül szedi áldozatait. Gyilkosságról nem lehet szó, csupán arról, hogy

⇒ *a természetben érvényesülő szelekció elvét hagyják érvényesülni.*

A San Francisco-i Fairmont szállodában tanácskoztak a világ legnevesebb tudósai és menedzserei a jövőről. Ennek a tanácskozásnak eredményei alapján Hans-Peter MARTIN és Harald SCHUMANN kifejtik, hogy útban vagyunk a „hús a nyolcvanhoz” társadalom felé. A technika fejlődése lehetővé teszi, hogy az emberiség húsz százaléka megtermelje azt amire ennek a húsz százaléknak – a tőke fölött rendelkezőknek és az ezek érdekeit kiszolgáló magas szintű speciális technikai és menedzseri szaktudással rendelkezőknek – szüksége van.

⇒ *„A munkavállalók nyolcvan százaléka állástalan lesz? Minden bizonnyal – mondja az amerikai író, Jeremi Rifkin, A munka vége című könyv szerzője. – Az első nyolcvan százaléknak rettenetes gondjai lesznek.” (MARTIN-SCHUMANN, 1998. 12. o.)*

„1996. június 14-én az Osztrák Televízió kettes adója a 22 órás hírekben közölte, hogy a bécsi központi szív-katéteres rendelő, amelyet a modern orvostudomány szívinfarktusok azonnali hathatós kezelésében elengedhetetlenül szükségesnek tekint, *csak délelőtt üzemel.* A monetáris berendezkedés elvonta az üzemeltetéshez szükséges fedezetet. A kommentátor ironikusan hozzáfűzte: Aki infarktust akar kapni, az intézze úgy a dolgát, hogy az délelőttre essék.” (MENYHAY, 1998. 192. o.)

Ez is egy erkölcs, nem is lebecsülendő: a vadon erkölcs, amelynek létünket, biológiai emberi szervezetünket köszönhetjük – de az emberré

válás befejezéséhez kevés. Ahhoz, hogy a biológiai emberi organizáció valóban emberré tudjon válni, a biológiai organizációban rejlő minden lehetőségét meg kellene ragadni ahhoz, hogy a biológiai organizáció erkölcsileg humanizálódjon. A szabadosság légköre, a kultúra szétzilálása az ellenkező irányba vezet, vissza vadonba.

„A Fairmontban eltöltött három emlékezetes nap rendezői úgy érezték, mintha máris azon az úton járnánk, amely egy új civilizáció felé vezet. De ennek az útnak a nyomvonala, legalábbis, ahogy a főnöki irodákból és a tudós dolgozószobákból idesereglett szakértők megrajzolták, éppen hogy visszafelé visz, a modern idők előtti időkbe.” (MARTIN-SCHUMANN. 1998. 12. o.)

„Megverted ugyan őket, de nem fájlalják; összetörted őket, mégsem akarják vállalni a fegyelmet.” (JEREMIÁS, 5/3B.)

A felesleges embertömegektől való megszabadulás egy másik természetesnek *tekintett* – már megszokottá vált – állapota/eszköze a munkanélküliség és a hajléktalanság. A hajléktalanokat a téli fagy, az alultápláltság, fertőző betegségek sokasága, az alkoholizmus, általában az elcsúrhédesedés – ami nagy részben a munkanélküliség következménye – tizedeli.

Azok az anyák, akik nem tudják gyermekeiknek megvásárolni a gyümölcsöt, és azt tanácsolják nekik a rádióban, hogy legalább vegyenek gyermekeiknek savanyú káposztát, mert az tele van C-vitaminnal, aligha vállalnak még egy gyermekáldást és azok, akik ezt a nyomorúságot látják, valószínű tudatosan aligha, vagy ha igen, vonakodva vállalnak gyermeket. A születések számát úgy is lehet korlátozni, hogy az állam hivatalosan az ellenkező célt követi, de a tőkés társaságok világuralmából származó társadalomalakítási hatalom erősebben mutatkozik mint bármilyen más hatalom.

A feleslegessé váló embertömegektől való megszabadulás – születéskorlátozás – manapság felkapott módszere a homoszexualitás és a pornográfia szalonképpessé tétele. A homoszexuális mozgalom egyre in-

tenzivebb felkarolása és népszerűsítésére adott lehetőségek a tőke által uralt tömegkommunikációs médiákban arra a következtetésre enged jutni, hogy normális párkapcsolatok nem kívánatosak. Homoszexuális párkapcsolatokból nem szülehetnek felesleges emberek de olyanokból is aligha, amelyekben a szabados szexuális örömszerzés a cél. Úgy tűnik, mintha az egységesített kultúra-szétzilálás mögött valóban egy láthatatlan kéz irányítaná a társadalmi és gazdasági folyamatokat egy modern animális társadalom – a húsz a nyolcvanhoz társadalom – felé.

Aligha véletlen az, hogy a homoszexuális tömeges megmozdulások színhelyei elsősorban olyan városok, amelyek eddig ügyeltek arra, hogy városuk falait egzalált erkölcsi túlkapasok ne lépjék át. Ezek a városok a Szent előjelet viselik vagy történelmi keresztény múltra tekinthetnek vissza. Feltűnő volt ez a St. Pöltenben megrendezett homoszexuális fesztivál esetében és feltűnő volt a 2000. július 2. és 8. között Rómában megrendezett homoszexuális tömegmegmozdulás esetében, amikor is 200.000 homoszexuális gátlástalan magatartással botránkoztatta meg a „Szentváros” lakosságát. Különösen a július 8-i felvonulás alkalmával bemutatott erkölcsi háttér figyelemre méltó. Figyelemre méltó, hogy ilyen megmozdulásokhoz a liberális jogfelfogás értelmében az engedélyt megadják, ami a homoszexuális mozgalom népszerűsítésére hajtja a vizet.

b. Egy személytől, egymástól független organizációk intézményei el- lentétes magatartást követelnek.

Itt említhetjük annak a remélhetőleg még létező menedzsernek az esetét, aki a családban a szerető családapa elvárásaival és gyakorlatával nem vagy csak nehezen – pszichikus konfliktusok árán – képes összeegyeztetni a gazdasági organizációban tőle várt szerepet, ami érzéketlenségre, rideg gazdasági racionalizmusra épül fel.

További példának hozhatjuk fel az iskolaigazgatók szerepkonfliktusát az USA-ban. Egyrészt elvárják tőlük, hogy tekintélyes személyiségekkel barátkozzanak és ezek befolyásán keresztül gondoskodjanak a pedagógusok fizetésének ked-

vező alakulásáról, másrészt elvárják, hogy az igazgatók és a tanári kar között is informális baráti kapcsolatok alakuljanak ki. Ez a szerepkonfliktus egy szerepza-
varon nyugszik, azon, hogy a *kollektív* feladatokat ellátó pedagógusok fizetésének nagyságát *privát* személyek jóindulatára bízzák. SEEMANN 26 településen elvég-
zett vizsgálataira hivatkozva COHEN megállapítja, „hogy rendszerint azok az igaz-
gatók voltak képesek magasabb díjazást kiharcolni, akiknek jó kapcsolataik vol-
tak a magasabb társadalmi rétegek felé, de ugyanakkor a kollégákkal szembe tisz-
tes távolságot tartottak.” (COHEN, 305. o.)

**c. Egy személy egy *organizáción belül megvalósítandó két vagy több intézmény normáinak – szerepeinek – megvalósítása köz-
ben ellentétes elvárásokkal találja magát szembe.***

Vallási organizációk szerepelvárásaival összeegyeztethetetlen az anyagi-
asság, viszont vallási organizációk is ráutaltak az anyagi háttérre, ame-
lyeket adóbehajtással is biztosíthatnak. Ebben az esetben célszerű egy
olyan gazdálkodásetikát kialakítani, amely képes a személyes szerep-
konfliktust elkerülni. Ezt oly módon lehet megoldani, hogy az adóbehaj-
tást teológiailag laikus gazdasági szakemberekre bízzák.

2. Szerepzavar, gazdálkodás- és vállalkozásetika

VOLTAIRE egy lehetséges szerepzavar körülményeit a következőképpen írja le: „Minden embernek jogában áll, hogy tökéletesen egyenlőnek tartsa magát a többi emberrel, de ebből nem következik, hogy egy bíboros szakácsa parancsolja meg urának, hogy főzze meg a vacsoráját.” (VOLTAIRE, 1983. 202. o.)

Szerepzavarról akkor beszélünk, ha egy személy olyan egymásra vonatkoztatott viselkedési minták megvalósítását tűzi ki célul, amelyek egy tőle idegen személy szerepének betöltésére igen, de saját szerepének megvalósítására nem alkalmasak.

A szerepzavarnak legalább négy területét érdemes szemügyre venni és ezek gazdasági és etikai vonatkozásaira felhívni a figyelmet. Ezek

- az általános szociokulturális szerepzavarok,
- a domináns, vezér vagy központi intézmény előjogaiból származó szerepzavarok,
- a kockázatvállalással kapcsolatos szerepzavarok,
- az állami és privát szerepek összekeveréséből származó szerepzavarok.

Vegyük ezeket sorra!

2.1. Általános szociokulturális szerepzavarok

Az általános szerepzavar fogalmának tisztázásához szükségünk van a szociokulturális vagy társadalmi tévfejlődés meghatározására.

Szociokulturális vagy társadalmi tévfejlődésről akkor beszélünk, ha az innovációk sora *nyilvánvalóan* nem segítette elő az emberré válást, a humanizációt, hanem inkább akadályozta vagy az ellenkező irányba terelte azt.

Általános szociokulturális szerepzavarokhoz soroljuk mindazokat a szereptévelygéseket, amelyek szociokulturális tévfejlődések következményeként társadalmi szinten olyan neurotikus vagy éppen pszichotikus karakterek kialakulásához vezettek, akik nem akarják vagy nem képesek az emberközi kapcsolatokban természetesnek tekinthető alapértékeket felismerni és követni.

„Az osztrák televízió 1994. március 19-én 21óra 50 perces kezdettel sugározta a ‘Zeit am Spieß’ című adását. Ebben többek között arról volt szó, hogy az osztrák labdarugók sikereket értek el, amelyek különösen egy játékosnak köszönhetőek. Az újságok azt írták, hogy Ausztria – az egész ország! – ‘liegt vor den Füßen des Spielers’, ami nem jelent kevesebbet, mint hogy ‘Ausztria leborul a játékos nagysága előtt.’ Ez már a műsorvezetőnek is sok volt a jóból, ezért hozzáfűzte, hogy ‘Mit lehet itt tenni? Manapság többet ér egy labdarugó, mint tíz tudós együttesen!’.” (MENYHAY, 1998. 135. o.)

A 2000-ben megtartott labdarugó Európa-bajnokság győzteseinek jelentőségét – a francia labdarugók szerepeit – a szurkolók és a sajtó olyan kifejezésekkel értékelték, mint „Európa királyai!”, „Az universum mesterei!”

Természetesnek tekintünk minden olyan szociokulturális értéket amely *migráció nélkül* – kulturális befolyás nélkül – minden kultúrában valamilyen formában megtalálható és az emberiség közös szociokulturális értékének tekinthető. Ezeket az értékeket *az őselfojtás, archetípus, szociális lelkiismeret és a pozitív önkép szükséglete* kapcsán élénk táruul öröklött erkölcsi háttér világítja meg. Ilyen értékek pl. a barátság, az igazmondás, az idősek tisztelete, a nemiséggel járó biológiai szerepek vállalása, a korhoz kötött szerepek vállalása és hasonlóak. Nézzünk meg ezek közül azokat a vélhetően legfontosabbakat, amelyek szerepzavarokat okozhatnak és amelyek a vállalkozás és gazdálkodás etikával összefonódnak.

2.1.1. Tyúk-tojás szerepzavarok

Miután a tyúk óvatosan leeresztette a tojást a szalmába, megszólalt a tojás: Ne ide tegyél engem, hanem oda! A tyúk meglepetésében motyogott valamit és zavarában tarajával óvatosan odébb gördítette a tojást. Ez a tyúk-tojás szerepzavar lényege.

Ha a mesét tovább folytatnánk, még talán itt ott meg is lehetne mosolyogni, ha a lényeg nem lenne lesújtó.

Tyúk-tojás szerepzavarokból kiindulva – az óvodáskortól kezdve – eljutunk a középiskolákban meghonosodott és ezen keresztül a felsőoktatásban található szerepzavarokhoz. De eljutunk a nemek szerepzavarához is, amelyben a gazdálkodás- és vállalkozás etika már lényeges szerepet játszik. Innen csak egy rövid lépés a további gazdasági jellegű szerepzavarokhoz, amelyek a gazdálkodás- és vállalkozás etikát lényegesen befolyásolják. Nézzük meg ezt közelebbről.

„1990-ben plakátok jelentek meg az ausztriai iskolák hirdetőtábláin. Az első sor – a ‘fejléc’ – közepes nagyságú betűkkel nyomtatva, felhívja a figyelmet arra, hogy ez a plakát egy ‘Schülerrechtserklärung’ (Diákjognyilatkozat). Ezután jön a java. A második sor, a főcím, óriási fekete-piros betűkkel deklarációnak nevezi a jogi művet. A deklaráció szó, ami általában csak állami vagy nemzetközi szinten használatos, mutatja a szerzők realitástól való elrugaszkodását és azt, hogy ők nagyon fontosnak érezték magukat a mű megalkotása közben. Az ilyen jellegű önfelértékelések, fontoskodások, a liberális- progresszívnek nevezett társadalompolitika velejárói, amelyek különösen diákmozgalmakban nevetséges naivitásokban nyilvánulnak meg. A tanulság belőle, hogy az ember éretlen fiatalokkal áll szembe. Jó lenne, ha ezt a tanulságot az illetékes politikusok is levonnák.

A nevetségesség határán folytatódik a naiv fontoskodás azzal, hogy a kilenc pontban összefoglalt diákjogokat, megszámozva, fejezeteknek nevezik, úgy mint ez az alkotmányoknál, UNO-deklarációknál és nemzetközi szerződéseknél szokásos. Minden ‘fejezet’ azzal kezdődik, hogy a ‘Diákok joga, hogy....’ (MENYHAY, 1996. 179. o.) A deklarációban *kötelességekről nem esett szó*.

Az egyetemekre átvitt tyúk-tojás szerepzavart a gráci Egyetem rektora, professzor FREISITZER, a szociológia tanszék vezetője, a következőképpen bírálja.

„Az általános demokratikus ideált akarták megvalósítani, amely szerint egy demokratikus rendszerben egy intézmény keretein belül azok is részt vesznek a döntésekben, akik a hierarchiában a tömeget képviselik... Általánosítva a cél az volt, hogy a szaktudás tudományos fokozati kompetenciáját, a fokozatos illetékességet szaktudás alapján, megszüntessék. Véleményem szerint a reformálók egy súlyos *gondolkodási hiba* áldozatai lettek... A reformálók összetévesztették

⇒ a demokrácia többségi elven alapuló általános szerepét a szaktudást követelő összetett tárgyi döntésekkel...

Egy intellektuálisan gondolkodó számára majdhogynem elviselhetetlen az a logikai ellentét, hogy a közoktatásban alkalmazott modellel szemben az alkotmányban rögzített miniszteri egyéni felelőséget nem függesztették fel. Ha ugyanis az igaz, hogy többségi határozatok minden esetben minőségileg jobb döntésekhez vezetnek, akkor ebből le kellett volna vonni a végső konzekvenciákat is. Minden miniszternek kötelezővé kellene tenni, hogy döntéseikhez munkatársaik és pártjuk tagjainak hozzájárulást kérjék, szakkompetenciájukra való tekintet nélkül, úgy ahogy ezt az egyetemeken bevezették. A miniszteri döntéseket azonban ezek a szabályozások nem érintik.” (FREISITZER, 1985. 572. o.)

Az ausztriai Montan-Egyetemen három jelöltet mutattak be egyetemi tanszékvezetői kinevezés céljából. Ott úgy szokás, hogy a jelöltek egy bemutatkozó előadást tartanak, amin az egyetemi közösség, diákok, tanársegédek, docensek és tanárok is részt vesznek. Aztán az egyetemi tanácson belül megszavazzák, hogy ki kapja meg a megbízást. Az egyetemi tanácson belüli vitában az egyetemi hallgatók képviselői egy olyan kollega mellett tették le a voksot, aki farmernadrágban, tornacipőben, kigombolt nyakú ingben és slampos pulóverben tartotta meg a bemutatkozó előadását. Rektor JEGELITSCH kérdésére, hogy a diákok miért pont ezt a kollegát favorizálják, azzal válaszoltak, hogy ez az egyetemi oktató hasonlít a leg-

jobban rájuk, *ez a legjobban 'hasonszörű'*. (Vö. RÁCZ, 1989.) Rektor JEGLITSCH anélkül, hogy belement volna a téma mélyebb elemzésébe, egy további kérdéssel intézte el a problémát: *'Mit és kit akarnak Önök? Egy havert, vagy egy tanárt?'*." (MENYHAY, 1996. 160. o.)

A tyúk-tojás szerepzavarok a társadalmi folyamatokat erősen diszjunktív irányba terelik, illetlenséget, méltánytalanságot, olykor pimaszságot szülnek, mutatkozzon meg ez *csupán* a következőkben.

A fiatalok egy bizonyos szubkultúrához tartozó rétege leszokott arról, hogy a tömegközlekedési járművekben átadja helyét az időseknek, a férfiak leszoktak arról, hogy átadják helyüket a nőknek. („Minek, ha egyenjogúság van?”)

A falfirkálás a fiatalok egy bizonyos rétegének privilégiuma. Még nem hallottam egyetlen esetről sem, hogy emiatt valakit felelősségre vontak volna. Ugyanakkor a károk megtérítése vagy privát vagy közpénzből történik. Ha nincs rá pénz, a firkák városrészeket csúfítanak el és terjesztik a rendetlenség, fegyelmezetlenség, szétszórtság és káosz mindennaposságát, azaz azt a képzettársítási ajánlatot, hogy ezek a jelenségek már megszokottá, szociokulturális étékké váltak. Ez így van jól. A szétszórtság és rendezetlenség mindennapossága pedig *az Énszerveződés esélyeit csökkentik*. Ennek az esélynek a csökkentése felgyorsítja a neurotikus és pszichotikus társadalom beteljesedése felé vezető utat és ezen keresztül *erősen rontja a gazdálkodás- és vállalkozás etikusságát*.

Ételemszerűen ugyanez vonatkozik a rágógumizásra, amikor is az eldobott rágógumit kicsi, nagy beletapossa a padlóba vagy az asztal alá ragasztja; a cigaretta-csikket beledobja a piszoárba, a szemetet eldobálja és elvárja, hogy mások takarítsák el helyette szemetet vagy mások térítsék meg a károkat. Ezen a beállítódáson keresztül nehézség nélkül eljutunk a *rablógazdálkodás* elvéhez, amelyben ugyanaz a másokkal szembeni közömbösség mutatkozik meg, mint a mindennapok felsorolt jelenségeiben.

A szerepzavar ebben az esetben is abban a beállítódásban jelentkezik, hogy egy bizonyos szerephez

⇒ *csak az örömszerzés elve, a lustaság és nemtörődömség párosul – mindaz, ami nem igényel önfegyelmet, és a realitás elve, mások létezésének és igényeinek figyelembevétele kimarad a szerepből. Ezt azelőtt kertelés nélkül antiszociális fegyelmezetlenségnek neveztük.*

2.1.2. A nemek szociális szerepzavara

A biológiailag rögzített szociális szerepet támogató tulajdonságok és ismertetőjegyek

A nemek szerepzavara abban nyilvánul meg, hogy egy férfi azt hiszi magáról, hogy nő és egy nő magáról azt, hogy férfi, vagy legalábbis az érintettek a természet által kiosztott nemiséggel és/vagy azokhoz kapcsolódó viselkedési mintákkal nem értenek egyet, nem képesek vagy nem akarják elfogadni azt.

A nemi szociális szerepzavar jelentőségét és a társadalmi folyamatokra gyakorolt hatásáról HEGEDŰS T. András azt írja, hogy „Jól alkalmazkodni jó orientációs pontokhoz lehet, ma viszont kezdenek összeemosódni a szerepek.” (HEGEDŰS. 1988. 55. o.) Azaz a nemi szociális szerepzavar, mint minden más jellegű is, a társadalmi bizonyosságot rendíti meg, azt, hogy egy rendezett világban élünk. Minket ezen túlmenően az érdekel, hogy hogyan befolyásolja a szociális szerepzavar, és jelen esetben a nemi szociális szerepzavar, a gazdálkodásetikát és *mutatis mutandis* fordítva.

A nemek szociális szerepzavarát illetően úgy juthatunk érdemleges eredményre, ha megvizsgáljuk, milyen következményei vannak annak, ha egy nő nem jól érzi magát a nő szerepében és állandó jelleggel a partnerségre hivatkozva elfeledkezik nőiességéről és anyáskodó jóindulatáról. Ugyanezt a férfiakkal kapcsolatban a homoszexualitás keretében tárgyaljuk.

„Egy házasságban lehetnek partneri viszonyok, és annak is kellene lennie, ha mindkét fél hajlandó a nemhez kötődő biológiailag rögzített szociális szerepeket is vállalni. Egy férfi borostás arca nem képes azt a szociális érzelmi védettséget adni, mint egy anyai emlő, amely meleg, simulékony és képes könnyen emészthető táplálékot adni és a gyermekben a világgal szembeni bizalmat fel tudja ébreszteni. Csak a bizalom ébresztgetésén keresztül vezet az út reménység, a pozitív gondolkodás és a hit felé.” (MENYHAY, 1998. 209. o.; 1996. 121. o.; Vö. ERIKSON, 1971. 100. o.) A hit nem valamilyen dogmába való hitet, hanem az ember önmagába vetett hitét, önbizalmát, önszervezési képességét, egyszerűen az Énerőt jelenti.

A biológiailag rögzített szociális szerepet támogató tulajdonságokat és ismertetőjegyeket a szociális érzelmi védettséggel kapcsolatban az előző idézetben a borostás arc, az anyai emlő melege, simulékonyasága és a könnyedén emészthető táplálék funkcionalitása – az ősbizalom ébresztésére való alkalmasság – eleveníti meg. A súlyos következményekkel járó tévhitet, miszerint egy apa muszkulóz testi kontaktusa vagy akár egy nagyanya ernyedő, ráncosodó bőrének érzelmi védettséget adó képessége egyenrangú lenne az anya rugalmas és simulékony bőre által nyújtható érzelmi védettséggel, határozottan el kell utasítanunk. Ennek ellenére gazdasági okokra, kereseti lehetőségekre vagy az anya karrierjére való hivatkozással sokszor kiesnek az anyák biológiai szerepükből és átadják ezt erre kevésbé vagy egyáltalán nem alkalmas személynéknél.

⇒ *A gazdálkodás modernnek tartott etikája ismeretek hiányában vagy egyszerűen ismeretek ignorálásával a jövő nemzedék kárára spekulál.*

A meleg, puha, simulékony, szelíd testi kontaktusok szerepe óriási, amelynek jelentősége már az állatvilágban kibontakozik. Ehhez többek között a következő empirikus adatok állnak rendelkezésünkre.

LIDDELL kísérletére hivatkozva BERELSON és STEINER a következőkről számolnak be.

Egy kecske ikerpár *egyike* naponta negyven percet töltött az anyánál, aki ez idő alatt szoptatta. A *másik* kis kecskét nem választották el az anyától, az anya védőszárnyai alatt maradt éjjel nappal. Egy alkalommal a negyvenperces szoptatási idő alatt a világítást többször ki és bekapcsolták. Erre az ingerre a kiskecskék különbözően reagáltak. Az a kecske csemete, amelyik naponta csak negyven percet tölthetett az anyaállattal, az anya jelenléte ellenére behúzódtott a sarokba és ott lemevedett. A másik kis kecske ellenben, akit az anyától egyáltalán nem választottak el, és így lehetősége nyílt az anya közelsége adta biztonságérzetet – érzelmi védettség érzetét – begyakorolni, nem mutatott félelmet. Ellenkezőleg, a félelem minden jele nélkül szaladgált az anya körül. (BERELSON – STEINER, Band I. 1976. 48. o.) Ez a kísérlet világosan mutatja, hogy az emberi gyermek fejlődésében *hospitalizmus* alatt ismert súlyos testi-lelki fejlődési zavarok előfutára az anyától való elválasztás következtében már a magasabb fejlett emlősöknél megtalálható. A következő kísérlet nem kevésbé tanulságos.

Újszülött kismajmokat műanyákkal neveltek fel. A tapasztalatok meglepőek: a műanyákkal felnevelt majmok a műanyaghoz hasonló odaadással ragaszkodtak mint más majmok, amelyeket valódi anyák neveltek fel. Ez arra enged következtetni, hogy a szociális érzelmi védettség igénye *genetikailag meghatározott* szükséglet. Ezzel magyarázhatók azok a tragikus következmények, amelyek a szociális dimenzió hiánya következtében lépnek fel.

Valószínű, hogy a szociális szerepzavarokat indokolni kívánók idáig jutnak el érvelésük indoklásával, mert ebből arra lehet következtetni, hogy mindegy, ki az anyafigura. Következtetés: beadhatjuk gyermekünket nyugodtan bölcsődébe, rábízhatjuk a nagymamára, vagy éppen az apára, vagy még rosszabb, valamilyen ismeretlen személyre, akiről kiderülhet, hogy bántalmazza a kicsiket, vagy erre a feladatra nem alkalmas.

„Tapasztalható, hogy felnőttek autójuk időbeni szervizéről előrelátóan gondoskodnak, ugyanakkor nem fektetnek megközelítően se olyan súlyt a gyermekeik helyes nevelésére, mint autójuk gondozására... Így például gyakran megtagadják autójuk kölcsönadását még jó barátainak is, de ugyanakkor rábízják gyermekeik nevelését olyan személyekre, akiknek nevelési képességéről nem győződtek meg... A

társadalom maga sem képes a helyes pedagógiai tevékenységet értékelni. Például egy óvónő gondozásába adnak 15-30 gyermeket abban az időszakban, amikor a magatartás formálhatósága igen érzékeny és személyekkel való tapasztalatok alapján könnyen formálható. Nevelési feladatok megoldására alkalmatlan óvónők által okozott magatartási zavarok a későbbiekben csak nagy gonddal és nagy nehézségek leküzdése árán helyesbíthetők.” (TAUSCH, 1971. 23. o.)

A vizsgálatok egyöntetűn bizonyítják, hogy

⇒ *a biológiailag rögzített szociális szerepet támogató tulajdonságokat és ismertetőjegyek jelentőségét, mint borostás arc, érdes vagy simulékony hang és testkontaktus, érzelmi melegség vagy hidegség – és így tovább mutatis mutandis – nem szabadna egy alaposan megkérdőjelezhető gazdasági etikusság érdekében elhanyagolni.*

Ezzel kapcsolatban a következők derültek ki. Idézek: „Egy döntési magatartás vizsgálatára alapozott experimentben majmokat két műanyagával neveltek. Az egyik atrapp drótból volt és tejet adott. A másik puha, simulékony anyagból készült de nem adott élelmet. Kivéve az etetés idejét a majmok a puha és simulékony műanyagához való kontaktust helyezték előnybe és szívesen simultak hozzá. Későbbi kísérletek során, amelyek a ragaszkodás mértékét a két atrapphoz és az ezektől való függőséget kívánta tisztázni (pl., hogy melyikhez szaladnak a csemeték, ha megijeszítik őket) kiderült, hogy

⇒ *a majmok a nem tápláló de simulékony és puha műanyagát részesítették előnyben.*” (BERELSON és STEINER, Band I. 1971. 46. o.)

Míndezekből az következik, hogy a nőiesség fogalmán belül, *ha* a nőiesség legfontosabb tényezői *adottak*, akkor a nőiességből áramló érzelmi háttér az élet fenntartása érdekében fontosabb mint a táplálék. De az is, hogy nem mindegy, ki neveli a gyereket. Felmerül a kérdés, hogy a gazdasági háttér elegendő-e ahhoz, hogy az anya első sorban gyermekének nevelésével gondtalanul foglalkozhasson vagy nem.

⇒ Gyökereiben itt, ebben a vonatkozásban mutatkozik meg a gazdálkodás és vállalkozás etikusságának vagy etikátlanságának mértéke és az, hogy a menedzsment milyen mértékben van felelőségének tudatában, mert eredetében a leírt tényezőkből fakad az emberi sors jóra vagy rosszra fordulása.

A nemiséggel kapcsolatos szociális szerepzavarból származó tragikus következményeket két idézettel támasztjuk alá.

„Egy nagyon erős testorientált fitness-hullám, amely kiváltságosan nők bodybuilding divatján keresztül érvényesül, a brutalitás egy új formáját hozza magával. Ha ehhez hozzá vesszük bizonyos női körökben divatosnak talált ‘S/M-kultuszát’, a sado-masochizmust, akkor ez a kép még ijesztőbbé válik.” (LUTZ, 1984. 109. o.)

„A páciensnő, miután elhagyta a szülői házat, szakmájában nagyon sikeres lett. Lekicsinylően nézett a férfikollégákra, ‘amit ezek tudnak, én már rég tudom’. A fallikus /phallosz = hímvessző/ rivalitás viselkedésében is félreérthetetlen és tünetében a járászavarban is megjelenik. Míg a ‘bicsakló láb’ – az inceszt vágyat, a ‘merev láb’ a fallikus rivalitást fejezi ki. Jelentése ‘egy merev tag, s nekem van egy ilyenem, nem vagyok rászorulva az apámra, a kollégákra, a barátokra, vagy orvosomra – tudok magamon segíteni’.” (Dr. POLAY, 1989. 76. o.)

A gazdálkodás- és vállalkozás etikátlansága akkor szúr szemet, ha a nemi szociális szerepzavarok kielégítésére alkalmas anyagi és szellemi termékeket *gyártanak, forgalmazznak és reklámoznak* és nyereség reményében azt a benyomást keltik, mintha a nemi szociális szereptévelygések *természetesek* lennének. Esetenként lehetséges, hogy a tévelygésnek biológiai tévfejlődésen nyugvó indoka van. Ezekben az esetekben lehetséges, hogy az érintettek személyes tragédiaként élik meg a tévelygések okait és a tévelygéseket, de ez *semmi esetre sem indokolja*, hogy a tévelygéseket szociokulturális érték rangjára emeljük és ezt a folyamatot, tragédiát, profitszerzésre használják ki.

A homoszexualitásból származó nemi szociális szerepzavar nem kevésbé tragikus következményekkel jár.

A homoszexualitást gyakran azzal az érveléssel népszerűsítik, hogy ez természetes, mert hiszen ez az állatvilágban is előfordul. Az érvelés hamis.

Kétségtelen, hogy az ember és az állat között a biológiai folyamatok és a viselkedés tekintetében is hasonlóságok, sőt azonosságok, is vannak. Azonban biztos egyetértés van abban a tekintetben is, „hogy ami egy patkányban végbemegy, az egy emberben is végbemehet és végbemegy, jóllehet a tétel fordítottja nem érvényes: az emberek szokásokat fejlesztenek ki, de a patkányok nem tudnak megtanulni olvasni.” (BERELSON, I. 1971. 90. o.) Továbbá érvényes, hogy az állatnak *nincs* viselkedést mederbeterelő kultúrája, az embernek – jelen pillanatban úgy tűnik –, hogy annyi még van, hogy átlássa és belássa a nemi szereptévelygések fonákját. Mert ha nincs, akkor konszenzusa arra fogja készíteni, hogy ne vegye észre a biológiailag rögzített szociális szerepet támogató tulajdonságok és ismertetőjegyek között a legszembe-tűnőbbet, azt, hogy az evolúció *nem célszerűtlenül* fejlesztette ki a két nemet, és nem célszerűtlenül alakította ki a két nem nemző szerveit úgy, hogy azok mind a formát, mind a funkciót illetően összetartoznak.

⇒ *A férfi nemzőszerve pontosan és csodálatos módon beleillik a nő nemi szervébe.*

Mi passzol a homoszexuális pároknál? Ha valaki ezt megtudja magyarázni úgy, hogy a szerzett információt hallgatóimnak tovább tudom adni, anélkül, hogy gyenge elméjű hírébe ne keveredjek, megköszönöm. Amíg ezt kérést valaki nem képes teljesíteni, kénytelenek vagyunk az evolúció szándékában megnyilvánuló kétnemű párkapcsolatok természetességében hinni és hiteles szakemberek véleményére támaszkodni.

Sigmund FREUD a homoszexualitást egyértelműen betegségnek tekintette és az ödipusz fázisban végbemenő téves identifikációval hozta összefüggésbe. A homoszexualitást a libidináris energia patológus áramlásában látta és a homoszexualitást a narcisztikus neurózisok közé sorolta be. (FREUD, Imago. X. 154. o.)

Mindezek ismeretében paradoxnak tűnik a homoszexualitás természetességére való hivatkozás, ennek gátlástalan praxisa és a homoszexualitásnak a gazdálkodásban játszó szerepe, amely

⇒ *kedvezőtlenül befolyásolja gazdálkodás- és vállalkozás etikusságát.*

A példák felsorolását elhanyagolhatjuk, hiszen a homoszexuális megmozdulások, tüntetések, „szórakoztató” tömegrendezvények, orgiák, divatbemutatók, „egybekelések” mozzanatai – gyűrűcsere, menyasszonyi tánc, esketés Hamburgban az anyakönyvvezető előtt, gratulációk fogadása, stb. a népszerűsítés tendenciájának jogos gyanújával a tömegkommunikációs médiák kedvenc témája közé tartozik, amelyben a kereskedelmi televíziók járnak az élen.

Egy példa erejéig azért bemutatjuk a homoszexualitás hatását a gazdálkodás- és vállalkozásetika alakulására. „Az Osztrák Televízió 1994. április 4-i hírközlése” szerint „az ismert IKEA-lakberendezési cég az Egyesült Államokban egy *‘különleges ízlésű’* televíziós kampányt indított. Az IKEA-cég televíziós hirdetésében bizonyítani kívánta, hogy mennyire szíven viseli a fiatal házaspárok lakberendezési ügyét és hogy berendezési tárgyaik ezek számára mennyire különösen kedvezőek. Az ügy kellemetlen pikantériája, hogy a *‘legalkalmasabb’* lakberendezési tárgyak kiválogatásához *egy homoszexuális párt alkalmaztak.*” (MENYHAY, 1986. 20. o.)

2.2. Domináns-intézményi szerepzavar

Az intézmény *a kultúra* alkotó eleme. Viszont az intézményesítés és a vezér, vagy domináns intézmény(ek) kialakulásával kapcsolatban *az államnak* fontos szerepe van. Az állam például a törvényhozáson keresztül a nevelés és oktatás intézményének rangját a bankok intézményének terhére úgy emelheti, hogy a bankok fényűző luxusát – pl. márványpaloták építését – erősen megadóztatja, és ezzel párhuzamosan bevezeti a pedagógusi alkalmassági vizsgálatot és a pedagógusok bérezését úgy rendezti, hogy a legértékesebb személyiségek ne vándoroljanak el a privátgazdaságba, vagy éppen külföldre.

Az állam feladata az is, hogy az intézmények közötti egyensúlyról gondoskodjon, vagy legalábbis egyensúlyvesztések ne lehetetlenítsék el a társadalmi cél-összeférhetőséget, illetve olyan intézmények kerüljenek vezető pozícióba, amelyek az emberi biológiai organizációnak képesek megnyitni *az utat a valóban emberré válás felé*. Ugyanis állami tétlenség a vezérintézmények rangsorolásával kapcsolatban könnyen olyan intézmények státuszát emeli magas vagy a legmagasabb rangra, amely az emberré válás szempontjából nem hogy nem használ, hanem kimondottan káros.

Például, ha egy állam a fegyveres szolgálat intézményeinek magas rangot biztosít, *vagy hagyja*, hogy a harcra – agresszióra – készítő alapbeállítódás teret nyerjen, akkor már a gyerekek – az animális hajtóerők motiválásán túlmenően – előszeretettel játszanak ölősdit. (Vö. ZOBORY, 1997. 61. o.) Ez különösen akkor érvényes, ha a gazdaság az állam illetve a társadalom gyengéjére spekulálva tömegesen kezd el gyártani játék – és nem csak játék – fegyvereket.

A rizikó nevű társasjáték Játékszabályok (PARKER, 1992. Tonka Corporation. All rights reserved. Magyarországon forgalomba hozza Hasbro Magyarország Kft. Budapest, VI. ker. Teréz krt. 23.) című tájékoztatója nem csak a játékszabályokat ismerteti, hanem egyértelműen bemutatja, hogyan lehet egy agresszív alapbeál-

lítódást a szocializáció során hatásosan tovább adni. A játék által nyújtott asszociációs ajánlat a gyermekekben természetesen kritika nélkül rögződik, kondicionálódik, azaz bensőségessé, a személyiség részévé válik.

A játék neve – a rizikó – a *vállalkozások kockázatára* emlékeztet, amely a *piaci mechanizmusokban* rejlő *önérdekű* hajtóerő egyenes következménye. A vállalkozásban rejlő rámenősség nem akármilyen *agresszióra* emlékeztet: a játékszabályok cím alatt fekete-fehér satírozással látható *ágyú* azt a képzettársítást hívja elő, hogy vállalkozással járó rizikó minimalizálása a konkurencia harcban mások fizikai megsemmisítéséig is fajulhat. Kvázi jó, ha az ember már gyermekkorban megtanulja, hogyan lehet ezzel a lehetőséggel élni.

A játék kiválóan alkalmas arra, hogy agresszív alapbeállítódás irányába terelje a társadalmat és egyben képes a vállalkozásetika kondicionálási folyamatát és tartalmát is bemutatni. A játékszabályokban a következők olvashatók: „A játéktérp világtérképet ábrázol.” „A játék az egész világra kiterjedő *tervezést* igényel, és óriási *nyereményeket* kínál, vagy esetleg *katasztrofális veszteségeket* okozhat a *bátor* próbálkozóknak.” Az ilyenfajta bátorság erkölcsi rangra emelése problematikus lehet, különösen akkor, ha ez képes *katasztrofális veszteségeket* is magára vállalni, amibe könnyen mindennemű, az ember által előidézett természeti *katasztrofák*, a természeti kincsekkel való rablógazdálkodás és a környezetszennyeződés is beleférnek, egy háború örökség számba menő rombolásairól nem is beszélve. Az utóbbi esetben nem muszáj ágyúnak szerepet játszani. Megteszi az atombomba is.

Nézzük tovább, miről is tanúskodik ez a játék. Példának hozza fel, hogy „Egy játékos 17 körzetet *birtokol*. Kaphat 17/3 hadosztályt (az osztásnál képződő maradék 2 nem vehető figyelembe.) Egy játékos 4 körzetet *birtokol*. Kaphat 3 hadosztályt.” „Megnevezni: 1. a *támadás* kiindulópontjaként szolgáló körzetet, 2. a *meg-támadni szándékozott* körzetet, 3. a *támadó* hadosztályok számát.”

A felvázolt alapbeállítódás úgy hat ki a társadalmi folyamatokra, mint ahogy ezt egy televíziós dokumentációfilm bemutatta: felnőttek hétvégi szórakozása az USA-ban, a háborúsdi éles fegyverekkel és robbanóanyagokkal, nem tartozik az ad abszurdumok közé. A hírekből tudjuk, hogy az USA-ban nem ritkán diákok fegyverekkel járnak

iskolába, és ha valami nem tetszik nekik, akkor alacsony frusztrációs toleranciájukra való tekintettel az az érzésük, hogy sérelmeiket csak ámokfutással képesek korrigálni. Halomra lövik iskolatársaikat, nevelőiket és a járókelőket. Ezeknek a társadalmi folyamatoknak a regisztráláshoz nem kell empirikus tanulmány. Elég, ha az ember a napi híreket hallgatja.

Ha a gazdaság intézménye a legfontosabb, akkor a nem domináns intézmények megkísérik azokat a viselkedési mintákat megvalósítani, amelyeknek a gazdasági intézmények sikereiket köszönhetik, azaz

⇒ *elkezdnek a piaci mechanizmusok követelményei szerint gondolkodni és cselekedni. És ez a szerepzavar – a piacosság behatolása az élet minden területére – katasztrofális következményekkel jár.*

„Globális társadalomban élünk, amelyet az áruk és szolgáltatások szabad kereskedelme mellett a szabad tőkeáramlás jellemez. A különböző országok kamatlábai, átváltási és tőzsdérfolyamai szoros kapcsolatban állnak egymással, a világ pénzpiacai pedig óriási hatást gyakorolnak a gazdasági körülményekre ... A fenti rendszer sok szempontból elhibázott. Mindaddig, amíg a kapitalizmus az elsőszámú társadalmi rendszer, a pénz utáni hajsza

⇒ *felülemelkedik minden társadalmi megfontoláson.*

⇒ *A gazdasági és politikai szabályozások életképtelenek.”*

(SOROS, Budapest. 1999. 129. o. Kiemelések a könyv szerzője által.)

Az élet minden területére kiterjedő piacosság a szerepkonfliktusok és szerepzavarok tömegét hozza magával, mert például az egészségügyet vagy az oktatást és nevelést nem lehet gazdasági viselkedési min lehetséges, mert a nevezett intézmények jellege alapvetően különbözik a gazdasági intézmények szerepétől. Ha mégis átveszik a gazdasági intézményekre érvényes viselkedési mintákat, ha elkezdik utánozni azokat,

vagy ha kényszerítik őket a gazdaságban szokásos szerepek megvalósítására,

⇒ *akkor elkerülhetetlenül megváltozik az intézmények eredeti célja, a szerepkonfliktusok- és zavarok sokasodnak.*

A gazdasági intézményekben helyén való viselkedési minták alkalmazása az oktatási és nevelési intézményekben – különösen az általános és középiskolákban, kevésbé a felsőoktatásban – a gazdasági racionalizmusra jellemző száraz és kalkulatív gondolkodás előrenyomulását jelenti, ami kizárja a nevelésben elengedhetetlenül fontos emocionálisitást és az informális kapcsolatok érvényesülését; a teljesítményre való *motiválás* helyett bevezeti a gazdasági intézményekre jellemző szigorú teljesítmény-kényszert és gátolja az oktatási és nevelési intézmény eredeti szerepmegvalósítását azon keresztül is, hogy a szereptévelygés egyszerre két szerepzavart zúdít az intézményre: egyrészt a leírt alapvető probléma jelentkezik azon keresztül, hogy a gazdaságra alapvetően jellemző viselkedési mintákat alkalmazzák az oktatás és nevelés intézményében, másrészt a felnőttek viselkedési mintáit alkalmazzák serdülőkre.

„A felnőttek viselkedési mintái, éppen úgy mint a kulturális innovációk, más szabályoknak vannak alávetve, mint a nevelés” (BREZINKA, 1971. 164. o.)

A felnőttek, különösen a gazdasági intézményekben honos viselkedési minták megkövetelése a nevelési intézményekben a serdülők fejletlen Énjét terheli le egy olyan időszakban, amelyet a természet elsősorban a személyiségképzésre programozott be, és ez csak a személyiségképzés kárára mehet.

Az ifjúság *gyakorlatiasságra* való nevelése nem jelentheti a gyakorlatiasság fetisizmusát. Az oktatás és nevelés eredményességét kizárólag azon keresztül mérni, hogy ez mennyiben felel meg *a gazdaság racionalis érdekeinek* és nem azon keresztül, hogy az intézményből kikerülő egyénnek milyen a személyisége – hogy milyen ember – és nem

azon, hogy ez milyen értékű társadalmi személy – hogy milyen társadalmi kapcsolatokra és folyamatok beindítására és fenntartására képes – az animális társadalomhoz vezet, vissza a vadonba.

„Az általános, személyiségképzést, amennyire csak lehet, mindenütt a polgári viszonyokhoz igazított képzés elé kell helyezni.” (HUMBOLDT. 1903. I. kötet 144. o.) És „minden nevelésre irányuló aktivitás középpontjában ... az embernek kell állnia, anélkül, hogy ezeknek az aktivitásoknak valamelyike szándékozna mást elérni, mint hogy a személyiség erejét növelje, és hogy az ember lényének értékeket és állhatatosságot adjon.” (HUMBOLDT. i. m. 1903. I. kötet 283. o.)

„HUMBOLDT és mások figyelmeztetése, hogy a személyiség nevelést a gazdasági, technikai és minden más jellegű érdekek és követelmények elé kell állítani, nem azt jelenti, hogy a környezet és a technika támasztotta igényeket egyáltalán nem kell figyelembe venni. Sokkal inkább azt jelenti, hogy először a személyiséget kell fejleszteni, az Én-erőt kell kifejleszteni, aminek segítségével az Én károsodás nélkül, hogy úgymond ‘eret fejjel’ gyorsabban és hatékonyabban képes az intézményszerű technikai szocializáció követelményeit teljesíteni.

A technikai-gazdasági változásokból adódó szocializációs követelményekhez való alkalmazkodás zömét a felsőbb oktatási rendszerekben kellene megvalósítani.

‘A stagnáló képzés mellett ki kell emelni, hogy a képzés struktúrájában sem történt lényeges változás annak ellenére, hogy Magyarországon időközben a rendszerváltással és a világgpiac felé történő korábbi nyitással kapcsolatban olyan igények jelentkeztek, amelyekre a felsőoktatásnak mindenképpen reagálni kellett volna. (GIDAI, 1997. 25. o.)’.

„A technikai szocializáció túlsúlya, illetve a személyiség formálásra összpontosított szocializáció hiányossága

⇒ *az animális társadalom felé hajló tendenciák felerősödésével alaposan visszavágott/visszavág.*” (MENYHAY, 2000. 74. o.)

„A természet úgy akarja, hogy a gyermek legyen gyermek, mielőtt felnőtt lesz. Ha ezt a rendet felakarjuk forgatni, korai gyümölcsöt fogunk aratni, amely éretlen és íztelen lesz, és hamarosan meg fog romlani.” (ROUSSEAU, 1965. 73. o.)

„Németország a tudományok művelésében és gazdasági téren intenzív fejlődésnek indult. Ennek megfelelően megnőtt a nyilvános iskolák száma és ezek messze-menőn alkalmazkodtak az új kívánalmakhoz.” (WEIMER-SCHÖLER, 1976. 249. o.) SÜVEN szerint olyan tudást kell továbbadni, „ami a gyermekhez legközelebb álló külső életfeltételeket övezi.” (WEIMER-SCHÖLER, 1976. 203-204. o.)

„A ‘gyakorlatiasság’... nem tett egyebet, mint a gyakorlat fogalmát a látható, külső eljárásokra redukálta, s az emberi értelem, valamint a személyiség belső kultúrájának a befolyásolásától a praktikum minden attribútumát megtagadta, haszontalan és hiábavaló elmélkedésnek nevezte.” (MAGYARI BECK, 1993/3. 3. o.)

A gazdasági racionalizmus gyakorlatiassága oda vezetett, ahol vagyunk. Körülöttünk egy olyan világ, amelynek jelenlegi jövőképe erkölcsi elkötelezettség nélküli üzletemberek – világpolgárok – profitorientált szociális szerep-megvalósításainak függvényében jelenik meg.

„Az osztrák televízió fiataloknak szóló adásában tizenéves kislányokat léptettek fel. A ‘dal’ refrénje, amit ordítottak: ‘Ich empfinde dich Scheiße!’, azaz finoman kifejezve ‘ürüléknek érzékellek!’ Sután lépkedtek a kislányok a dal ütemére és ismételtették azt, amit profitra éhes üzletemberek szájukba adtak.” (MENYHAY, 1998. 228-229. o.)

A Live Story ifjúsági mozgalmat a békéért való tüntetés címén hozták létre. Az ez idő szerint utolsó tüntetésre 2000. július 8-án került sor Berlinben. A rendőrség egymillió fiatal részvételével számolt. A történekről többek között a német RTL számolt be 2000 július 9.-én. E szerint a tüntetés a jelenleg ismert legnagyobb szabású kábítószer kereskedelmi központtá nőtte ki magát. A rendőrök véleménye szerint az egész rendezvény egy programozott káosz. A közvetítés kommentátora szerint az a vélemény alakult ki, hogy egy idegösszeomlás előtt álló sajnálatra méltó tömegről van szó. A kérdés jogos: miért engedélyezték? A feleletet az RTL közleményéből megtudhatjuk: a rendezvény 300.000.000 (háromszáz millió) német

márka bevételt eredményezett. Üzletnek nem rossz és a városra is ráfér időnként egy kis többlet-adóbevétel, hogy a szűkös költségvetést fellehessen javítani.

2.3. A kockázatvállalás szerepzavara

A kockázatvállalás szerepzavarának lényege, hogy a kockázatvállalást bizonyos esetekben *a társadalomra hárítják*, de a hasznot a vállalkozók veszik igénybe, holott a haszon a kockázatvállalás díját is magába foglalja, amit rizikóprémiumnak is szoktak nevezni.

Előnyösnek mutatkozik, hogy a kockázatvállalás-szerepzavart egy esettanulmány alapján mutassuk be. (MENYHAY. 1998. 221. o.)

1996. május 3-án az MTV munkatársa a földművelésügyi miniszterrel beszélgetett. A kukorica magas piaci árfolyamával kapcsolatos problémákra kellett volna a földművelésügyi miniszternek megoldást találni. Nevezetesen a miniszter szemére vetették, hogy a magas piaci árak ellenére az állam a saját gazdasága védelmében csak korlátozott mennyiségben ad kiviteli engedélyt.

Napjaink gazdálkodás- és vállalkozásetikára jellemző, hogy „szemfüles vállalkozók – a szabadjára engedett piaci mechanizmusoknak megfelelően egyéni érdekeiket szem előtt tartva – megkísérelik a szabályozást úgy kijátszani, hogy darálva próbálják a kukoricát az országból kivinni, mondván, a tilalom a kukoricadarát nem érinti. Ha erre azt mondanánk, hogy ebben az esetben a szabályozás nem kielégítő és ezért az állam nem tölti be szabályzó szerepét, akkor ezzel eljátszanánk annak a lehetőségét, hogy ezt ott hangsúlyozzuk, ahol ez még lényegesebb.”

A földművelésügyi miniszter kifejtette, hogy a kollektív érdekek képviselőjének szempontjából – a nemzet gazdaság védelmének szempontjából – nagyobb kiviteli keret akkor lenne előnyös, ha a kukorica nemzetközi ára hosszú távon magas marad. Azzal még nincs elintézve a dolog, hogy a jelenlegi magas világpiaci árak magas hasznot hozhatná-

nak a *vállalkozások számára*, mert hiszen a kukorica korlátlan exportálásával a kukoricatartalék az országban erősen megcsappanna és esetleg a kukoricahiányt tavasszal a *nemzetgazdaság kárára* magasabb behozatali áron kellene pótolni, mint amennyiért jelen pillanatban értékesíteni lehetne. A kérdést, hogy lehet-e itt igazságot tenni, úgy válaszolta meg a miniszter, hogy „nem lehet, de kell”. Ebben a mondatban benne van a szóban forgó *szerepkonfliktus* lényege. Aztán hozzátette: „Nem mi irányítjuk a gabonatermelést!” Akkor ki? És itt megjelenik egy *szerpezavar* is. Ugyanis, az állam elsősorban nem gazdálkodó szervezet, de a társadalmi cél-összeférhetőség biztosíthatóságának érdekében nem mondhat le hatalmáról oly módon, hogy ne legyen képes nyilvánvaló társadalmi és gazdasági tévfejlődéseket autoritásával és kielégítő pénzügyi háttérével lényegesen befolyásolni.

„Akárki vagy akárcik is azok, akik a gabonatermelést irányítják, vagy mondjuk inkább úgy, akármilyen erők (a piaci mechanizmusok) irányítják is a gabonatermelést, jogos az a követelés, hogy az állam úgy szabályozzon, hogy az semmi esetre se menjen az ember – a társadalom – kárára. Márpedig ha nem lehet, de mégis igazságot kell tenni, amelynek a kimenetele bizonytalan, akkor ebből már következik, hogy

⇒ *akármilyen döntés valamilyen formában, a társadalmat érinteni fogja, a társadalmat veti a piaci mechanizmusok által diktált kényszerjellegű kockázatvállalás alá.*”

Ha a szóban forgó döntés a fogyasztási árak csökkenéséhez vezet, akkor ebből a társadalom is profitál. Ha azonban a döntés áremelkedéshez vezet, a társadalom látja kárát, anélkül, hogy valakit érdekelne, hogy a társadalom a kockázatot kívánja-e vállalni vagy sem.

Egy újabb *fatális szerpezavar* körvonalai bontakoznak ki, amely egy gazdasági-vállalkozási szerepbe kényszeríti a társadalmat.

2.4. Állam és állami szerepzavar

Ahhoz, hogy az állami szereptévelygéseket be tudjuk mutatni, meg kell határoznunk, hogy mit értünk állam és állami szerepek alatt, amihez viszonyítva a szereptévelygések foghatóvá válnak. Természetesen nem sorolhatjuk fel az összes állami szerepet, de ezek fő vonásait igen.

Állam alatt nem feltétlen makró-organizáció értendő. Mennél lokálisabb egy törvényhozó és végrehajtó – közigazgatási és bíraskodó – formális organizáció, annál jobban képes lokális társadalmi feladatok ellátását támogatni és annál inkább hajlandók a polgárok hozzájuk közel álló célok megvalósításáért áldozatokat hozni. A társadalmi célok megvalósítása – a szükségletek kielégítése – a társadalom feladata. Az állam feladata

⇒ *a társadalmi feladatok ellátásának támogatása – a kollektív feladatok kielégítő ellátásának védelme az egyén kibontakozásának, önmegvalósításának és érvényesülésének biztosítása mellett.*

Ebből a definícióból az általánosított állami szerepek levezethetők. Állami feladat a társadalmi feladatok ellátásának támogatása, a kollektív feladatok kielégítő ellátása és az egyén kibontakozásának, önmegvalósításának és érvényesülésének biztosítása.

Állam alatt pedig *nagyságra való tekintett nélkül* olyan formális organizációt értünk, amelyben a hatalommegosztás tényezői jelen vannak. A törvényhozás elválik törvények végrehajtásától és a végrehajtáson belül a bíraskodás a közigazgatástól. „Elválás” alatt azt értjük, hogy a három állami funkció ellátása között személyi átfedéseknek nem szabad előfordulni. Akik törvényt hoznak, nem vehetnek részt a közigazgatásban és a bíraskodásban; a bírók nem vehetnek részt a közigazgatásban és a törvényhozásban; a közigazgatási tisztviselők nem hozhatnak törvényt és nem bíraskodhatnak.

A hatalommegosztás szükségességét egy demokratikus államforma biztosítása érdekében elsősor LOCK fogalmazta meg és amelyet valószínű a pontosabb definíció miatt MONTESQUIEU érdeméként emlegetnek. (LOCK, 1973. 1979.; MONTESQUIEU, 1962.) A hatalommegosztás elve MONTESQUIEU óta nem változott. Ezen nyugszik a demokratikusnak tartott államok alkotmánya. (KOVÁCS, stb. 1990.)

A gyakorlatban a hatalommegosztás tisztán aligha valósítható meg. Néhány átfedés a demokratikusnak ítélt államok praxisából: Amikor egy rendőr büntet, bíraskodik; amikor egy bíró hagyatéki ügyekben tevékenykedik, közigazgatási, rendfenntartási feladatokat végez; amikor a parlament a költségvetést megszavazza, közigazgatási és nem törvényhozási feladatot lát el.

A hatalommegosztás újabb három alapvető állami szerepet tár elénk.
Ezek

⇒ *a törvényhozás, a közigazgatás és a bíraskodás.*

Az állam legfőbb feladata és egyben szerepe, hogy a társadalomban a

⇒ *a realitás elvének érvényesülését támogassa.*

Az örömszerzés elve csak az egyéni érdeket – az Ént tartja szem előtt. A realitás elve a valóság felismerésére és az ahhoz való alkalmazkodásra törekszik, arra, hogy az ember figyelembe vegye: nem csak az Én, hanem a Te, a Mi, és a Ti is és az ezek közötti társadalmi kapcsolatok és folyamatok – kollektív érdekek – is léteznek. A gazdálkodás- és vállalkozásetika minősége az Én és a Te, az Én és a Mi és a Mi és a Ti közötti viszonyok, kapcsolatok és társadalmi folyamatok kiegyensúlyozottságától függ.

Jelenkori evolúciós szinten

⇒ *a társadalom spontán (még mindig) az örömszerzés elve alapján szerveződik,*

azaz a társadalom határozott korlátozások nélkül, a társadalmi és gazdasági hátrányos helyzetűek hathatós védelme nélkül – a tapasztalatok alapján mondhatjuk – szinte pillanatok alatt olyan differenciálódáshoz vezet, amely egy emberközpontú szemléletben elképesztő. Ebből következik, hogy a társadalmi cél-összeférhetőség szempontjából az állam legfontosabb feladata lenne mindenek előtt a kollektív érdekek képviselője és védelme, a spontán szerveződés következményeinek enyhítése. A történelem mutatja, hogy az állam ezt a feladatát tetséklássék módon – kivéve a szociális piacgazdaságot, de ott is szereptelvelygésekkel – látta el. Ebben a hiányosságban rejlik

⇒ *az állam originális – eredeti – szerepzavara.*

Az úgynevezett modern, posztindusztriális-információs társadalmak kialakulásáig az állam eredeti szerepzavara uralta a társadalmi folyamatokat. Ez nem azt jelenti, hogy a posztindusztriális-információs társadalmakban az eredeti állami szerepzavar megszűnt volna, hanem csupán azt, hogy az állami szerepzavar átalakult, újabb ismertetőjegyeket vett fel. Ez a körülmény indokolja

⇒ *a derivatív – a származékos – az eredetiből kifejlődött modern állami szerepzavar*

fogalom bevezetését.

2.4.1. Originális állami szerepzavarok a húszadik században

Elemzésünk fő célja nem a múlt állami szerepzavarainak bemutatása, hanem sokkal inkább a jelenkori, a monetáris gazdaságfilozófia téziseit valló posztindusztriális társadalmat képviselni hivatott állam szerepzavarainak felvázolása. Gyümölcsöztethető tanulságok levonása cél-

jából hasznos lehet az elemzést a húszadik század állami szerepvállalásainak bemutatásával kiegészíteni.

A húszadik század a monetáris gazdaságfilozófia tévelygései mellett két társadalmi- és gazdaság-filozófiai irányzatot ismer. Az ezeket állami segédlettel megvalósítani igyekvő társadalmak csődje ismert. Az egyik a szocialista-kommunista társadalmi és gazdasági rend, a másik a szociális piacgazdaság filozófiáján nyugvó társadalmi és gazdasági rend államisága. Kezdjük a szocialista-kommunista állam társadalmi rend illetve állam szereptévelygéseivel.

A szocialista-kommunista állam az általunk kidolgozott állami szerepvállalásokat legalább a következő pontokban sértette meg:

1. Az állam átengedte a hatalommegosztásból adódó összes szerepeket egy privátorganizációnak – a kommunista pártnak – úgy, hogy a párt vezető szerepére hivatkozva a törvényhozás, közigazgatás és bírászkodás a párt központi bizottságának határozatai alapján működött.
2. A törvényhozás, a bírászkodás és a közigazgatás személyi átfedésen keresztül totálisan a párt ellenőrzése alá került.
3. Az Én – az egyéni érdek – elsikkadt az ideológia által forszírozott kollektívérdekek mögött. Az egyén csak a kollektíván keresztül érvényesülhetett. Sorra megszüntették az individualizmus minden mozzanatát, jelét, megjelenési formáit. Az államosításokkal az élen a szülői munkaközösségektől kezdve az ipari és mezőgazdasági szövetkezeteken keresztül az ügyvédi munkaközösségekig minden azt sugallta, hogy *ez egyed semmi, a közösség minden*. Ez az egyoldalúság gorombán sértette a gazdálkodás és vállalkozás-etika követelményeit, amelyek az Én és a Te, az Én és a Mi és a Mi és a Ti közötti kiegyensúlyozott társadalmi viszonyokon és az ezek által elindított és fenntartott társadalmi folyamatokon nyugszik.

4. Az egyéni érdek kizárása a gazdasági folyamatokból a gazdaság motorját bénította meg, a gazdaság életképtelenné vált. Tudomásul kell venni, hogy *a gazdaság hajtóereje* az egyéni érdek – az egoizmus. És mert ez így van, az állami mederbe terelésről nem szabad lemondani, ha a cél nem az egyéni érdek burjánzása és a társadalmi célösszeférhetetlenség tolerálása.
5. Az egyéni érdek kizárása erőszakkal történt. Az egyéni érdek az aeb-komplexum része és mint ilyen genetikailag rögzített, ezért erőszakkal ki nem zárható. Minden erőszakos kísérlet a szándékolt eredményesség megfordításának törvénye – a paradox intenció – alapján csak erősödik. Az állam itt egy olyan szerepet vállalt magára, ami a természet által rögzített törvényszerűségek ellen fordult.
6. A Szovjetunió szeretetét az állam kötelezőnek tekintette. A szándékolt eredményesség megfordításának törvénye gyűlölethez vezet.

„Köztársaságban az erény nagyon egyszerű dolog: szeretet a köztársaság iránt. Ez egy *érzelem, nem pedig ismeretek sorozata...* A hazaszeretet jó erkölcsökhöz vezet, s az erkölcsök jósága megint hazaszeretetre indít.” (MONTESQUIEU, 1962. II. 169. o.)

Mindaddig amíg anyaggal van dolgunk, a racionalitás elve érvényesül: $++ = 2+$ és $2- = 0$. Mindaz, amit a természet automatikus folyamatok alá rendelt az ember akaratát illetően irracionálisan viselkedik: $++ = 0$ és $+ - = 2+$.

„Már az ősember a barlangban tapasztalhatta, hogy ha egy sziklatömb meglazult (tény, ez van $+$) és ha ellene hat, egy fatörzsszel kitémasztja ($-$), akkor ez eredményhez vezet, a veszélyes állapot megszűnik (0). Ha az ember azonban a racionalitást a lelkiéletre, vagy vegetatív funkciók befolyására vagy egy spontaneitást vagy rutint követelő alkotási folyamatban alkalmazza, akkor a természet azonnal visszavág és meghiúsítja a szándékot. Pl. A félelem egy bizonyos betegségtől, egy tény ($+$), a tény ellen fellép az ember, nem akarja ($-$). Ami ellen fordul az ember, az erősödik ($2+$). A 'Legyen meg a Te akaratod' elveszi a szituáció élet: Tudatos, hogy az ember egy bizonyos betegségben meghalhat ($+$). Az ember elfogadja a le-

hető elkerülhetetlent (+), és a szervezet felhagy azzal, hogy állandó önfigyeléssel egy nem szándékozott irányba terelje magát (0).” „Ha egy férfi szexuális élményét tudatosan akarja előhívni, vagy erősíteni, mert nem bízik, nem hisz önmagában, nem adja át magát a természet gondoskodásának, kénytelen egy úgynevezett lelki impotenciát elviselni. A magába való hitetlenség, egy tény (+). Ez ellen az akaratot bevetni (-), annyit jelent, mint az eredeti állapotot erősíteni (2+). A kísérlet egy fennálló szexuális élményt (+) tudatosan, akarattal erősíteni, (+) egyenlő a szexuális élmény teljes elvesztésével (0).” (MENYHAY, 1996. 51-55. o.) Amikor egy hegedűművész megkísérelte, hogy tudatosan még jobban jászson, a zsebkendő vállra helyezésétől a vonó húzásáig mindent tudatosan a racionálisan akart követni, leblokkolt. ‘A pszichoterápiának az volt a feladata, hogy a hegedűművész tudatalattiba való bizalmát visszaállítsa, hogy állandóan szemelőt tartsa, a nem tudatos rutinja és képessége muzikálisabb mint a tudatosságé.’ Ez a terápia eredményesnek bizonyult. (FRANKL, 1979. 65. o.)

„Aki... megalázza magát, mint ez a gyerek, az a legnagyobb a mennyek országában.” „Aki közületek nagyobb akar lenni, legyen a szolgátok, s aki első akar lenni, legyen a cselédetek” „Aki felmagasztalja magát, azt megalázzák, aki megalázza magát, azt felmagasztalják” Kétezer évvel később ugyanezt a fenomént így fogalmazta meg egy amerikai nemzetközi szaktekinetly, a szociológus, Peter M. BLAU: „Egy vezető saját személyének lekicsinyítése elveszi a vezetettek félelmét és tartózkodását. Ez motiválja azokat, hogy szimpatikusnak találják és elfogadják őt. (BLAU, 1967. 208. o.)

A szociális piacgazdaság a húszadik század másik jelentős társadalmakat és államokat formáló filozófiai irányzata. A filozófia bármennyire is megnyerő, az állam súlyos szerepzavarai következtében ez a kísérlet is csődöt mondott. Ez a tény különösen sajnálatos, mert a történelem során ez a gazdaságfilozófia volt az egyetlen, amely a társadalmi cél-összeférhetőséget célul tűzte ki.

A szociális piacgazdaság *a realitás elvét a legmesszebbmenőkig figyelembe vette*: Nem törekedett az ember természetének megváltoztatására, nem akarta az egyéni érdeket a gazdasági folyamatokból kizárni,

hanem csupán az örömszerzés elve alapján a korlátlan egoizmus által spontán a társadalmi cél-összeférhetlenség felé fejlődő gazdaságot és társadalmat kívánta állami befolyással humanizálni. KEYNES – a szociális piacgazdaság filozófiájának megteremtője ezt így írja le: „Jobb, ha valaki bankfolyószámláján és nem polgártársain elégtí ki uralkodási vágyát. És bár néha az előbbi csak eszköze az utóbbinak, máskor azonban levezetője is lehet.” – állapítja meg KEYNES, aztán így folytatja:

⇒ *Más kérdés az emberi természet teljes átalakítása és megint más meghatározott keretek közé szorítása; a kettőt nem szabad összetéveszteni egymással”* (KEYNES, 1965. 398. o.)

A KEYNES-i koncepció szerint

- ~ az államnak gazdálkodnia kell, ha munkahelyeket akar teremteni és fenntartani. Az állami gazdálkodás a privátszféra mellett jól megfér. Az állam gazdálkodása megszüntetheti vagy legalább is lényegesen enyhítheti a privát érdekeltségű szektornak való kiszolgáltatottságot a foglalkoztatással kapcsolatban;
- ~ egy jól működő szociális háló kiépítése állami feladat;
- ~ a foglalkoztatások biztosításán keresztül munkabérek – a pénz – állandó jelleggel folynak be a gazdasági vérkeringésbe és állandó jelleggel növelik a keresletet és ezzel lendületben tartják a gazdaságot;
- ~ a foglalkoztatás biztosítása lényegesen hozzájárul a társadalom és az egyed egészségéhez és a társadalmi cél-összeférhetőséghez;
- ~ a kapitalista gazdálkodás során periodikusan fellépő gazdasági válságokat úgy lehet elkerülni, hogy az állam a fellendülések idején, amikor bevétele növekszik, takarékoskodik, és a válságok idején a képzett tőkét befekteti. A befektetésnek *multiplikátor-efektusa* van. A multiplikátor-efektus azt jelenti, hogy a gazdasági fellendülés görbéje egyetlen beruházási lökés után többször felfelé ível, azaz hatása még hosszú ideig érezhető. Hasonló a hatás, mint egy tóba dobott kő

esetében, amikor is a hullámok a becsapódástól eltávolodva egymás utáni körökkel követik egymást.

Mint már leszögeztük, az állam szerepzavarai vitték csődbe ezt az egyetlen olyan kísérletet, amely a társadalmi cél-összeférhetőséget tűzte ki célul. A szerepzavarokat a következő pontokban foglaljuk össze:

Az állam elvétette határozott szabályozó szerepét, *gyengének* mutatkozott a munkaadói és munkavállalói érdekképviseltekkel szemben. A gyengeség mögött a kormányon lévő pártok *egoizmusa* húzódik meg, mert hatalmukat – újráválasztásukat – a követeléseknek engedve választási cukorkák osztogatásával kívánták fenntartani, ami végül is a jóléti államhoz vezetett, amelyben – a jólét árnyékában – a liberális-progresszívizmus elvi háttére kifejlődhetett. Azt mondják, hogy a szamar is akkor megy a jégre, amikor jól megy neki. Úgy látszik MONTESQUIEU óta az ember természetében nem történt változás. „A köztársasági kormányzatban van leginkább szükség a nevelés teljes hatóerejére.” – állapítja meg MONTESQUIEU. „Az önkényuralmi kormányzatokban a félelem magától születik meg a fenyegetések és büntetések közepette; a becsületnek a monarchiában kedveznek a szenvedélyek, s viszont ez is azoknak; a politikai erény azonban *önmehtagadást jelent, ami mindég nagyon keserves dolog.*” (MONTESQUIEU, I. 159-160. o.)

Az önmegtartóztatás, az önmérséklés hiánya odavezetett, hogy a fel-lelendülések időszakában, amikor az állami bevételek növekedtek, a munkaadói és munkavállalói érdekképviseltek az állam gyarapodása láttán vérszemet kaptak és irreális követelésekkel léptek fel az állammal szembe. Különösen a munkavállalók érdekképviselői – a szakszervezetek – jártak élen. A szakszervezetek – *privátorganizációk* – befolytak az állami feladatok ellátásába, ami pl. Ausztriában abban nyilvánult meg, hogy parlament elnöki tisztségét az országos szakszervezeti tanács elnökének tartották fenn. Az állam pedig szétszította a követelődzők között azt, amit válság idején investálnia kellett volna. Amikor a válság bekövetkezett, nem volt mit befektetni. Hogy legalább

a multiplikátor-efektust biztosítani lehessen, az államnak pénzt kellett szerezni. A pénzt az állam kölcsönök felvételével fedezte. Ide nyúlik vissza a szociális piacgazdaságok eladósodása. Az eladósodás során, az állam egyre inkább a nemzetközi pénzügyi rendszer függőségébe került, ami egyenesen a monetáris gazdaságfilozófia térnyeréséhez vezetett, annál is inkább, mert a foglalkoztatás biztosításán keresztül munkabérek formájában állandó jelleggel a gazdaságba folyó pénzvolumen állandó keresletnövekedéshez, a gazdaság túlfűtöttségéhez, inflációhoz vezetett. A gazdaság túlfűtöttségét a kereslet művi csökkentésével – pénzhiány teremtésével – a munkabérek befagyasztásával és összességében a munkabérvolumen és az állami kiadások csökkentésével – restriktív gazdaságpolitikával – kívánta a monetáris gazdaságfilozófia ellensúlyozni, aminek eredményét ismerjük.

A szociális piacgazdaság bukásának oka nem a filozófiai háttér helytelenségére, hanem egyértelműen súlyos állami szerepzavarokra vezethető vissza. Ez okból és abból, hogy a szociális piac gazdaság az egyetlen olyan kísérlet, amely a társadalmi cél-összeférhetőséget tűzte ki célul, a jövő társadalmi és gazdasági rendszerének felépítése – ha egyáltalán lesz ilyen –

⇒ *a szociális piacgazdaság alapelveiből kell kiindulnia és ügyelni arra, hogy az állami szerepzavarok nem ismétlődjenek meg.*

A szociális piacgazdasághoz hasonló társadalmi és gazdasági rendnek jelen pillanatban semmi esélye nincs, mert a nemzetközi pénzügyi rendszer szinte korlátlan hatalma minden ilyen jellegű kísérletet megghiúsít, nem utolsósorban a kiszolgáltatott államok törvényhozásán keresztül. Ehhez az szükséges, hogy a nemzetközi pénzügyi rendszertől való függőségen keresztül az államok önálló akarata megtörjön – autoritásuk korlátozódjon – és tipikus állami szerepek gyakorlása a privátszféra érdekeinek megfelelően a privátszféra szerepeihez csapódjon.

Ha valamikor lesz esély a szociális piacgazdaság felé vezető utat újra bejárni, akkor ez csak a nemzetközi tőke profitéségének akármilyen

okból való megszűnésével vagy több befolyásos állam együttes törekvéseivel lehetséges.

Az elemzést a jelenkori posztindusztriális társadalmi és gazdasági rend államainak szerepzavaraival folytatjuk.

2.4.2. Állami szerep és személyiségképzés

Elsődleges szükségletek nem az állam létéből, hanem az ember és az emberközi kapcsolatokból fakadnak. Elsődlegesen nem az államnak vannak szükségletei, hanem a társadalomnak. Az állam feladata „csupán” a társadalmi szükségletek kielégítésének mederbe terelése, de a „csupán”-nak óriási jelentősége van, mert funkciója mással

⇒ *hathatósan aligha helyettesíthető,*

mert a társadalmi folyamatok mederbeterelését – értem alatta az állam autoritásának bevetését a társadalmi cél-összeférhetőség érdekében – az állam eredeti szerepének megvalósítása helyett

⇒ *„csak” magas szintű ráfordítás-igényes személyiségképzéssel lehetne elérni, viszont a ráfordítások fedezése és az oktatás, nevelés intézményesítése vitathatatlanul megint csak állami feladat,*

amelyet profitorientált privátérdekeltségű intézményeknek a jövő emberének személyiségképzését illetően büntetlenül nem lehet átengedni. Itt nem kevesebbről van szó, mint arról, hogy a társadalom fennmaradásának kulcsfontosságú feladatát kell a kollektív érdekeknek megfelelően ellátni, amelyben üzleti értelemben vett vállalkozási jellegnek semmi keresni valója.

Ezzel szemben áll a tény, hogy a ráfordítás-igényes és fáradságos személyiségképzés a társadalom nem erős oldala, de az államé sem. A tapasztalatok azt mutatják, hogy sem a társadalom, sem az állam nem fordított elegendő gondot a személyiségképzésre. A társadalom az állam asszisztálásával vagy az állam, a társadalom hallgatólagos vagy

nyílt támogatásával, vissza-vissza tért az animális körülményekhez: az agresszió kiélésének legkülönbözőbb racionalizált, ideologizált formáihoz, háborúkhoz, kínzásokhoz, üldözésekhez, népirtásokhoz. Ezért hangsúlyozzuk, hogy az állam sem jeleskedett a személyiségképzés területén, de eredeti szerepének megfelelően – amit nem kielégítően, de mégis valahogy ellátott – az államnak lenne továbbra is a *legnagyobb esélye* arra, hogy a személyiségképzésbe az emberré válás érdekében a privátérdekeltség háttérbe szorításával hathatósabban jelen legyen mint eddig. Ez azt is jelenti, hogy míg a privátérdekeltségű nevelés és oktatás kardinálisan egyéni érdekek szolgálatában áll és kollektív érdekeket csak addig szolgálhat amíg ezek az egyéni érdekeknek is megfelelnek, addig az állam a kollektív érdekeket a társadalmi egészség érdekében *feltételek nélkül* kell, hogy képviselje és *nem lehet figyelemmel* az anyagi áldozatok nagyságára. Ezzel ellentétben az állam a neveléssel kapcsolatos kiadások terén hajlamos a „takarékosagra”, és ezzel a jövő minőségét, egészséges nemzedékek növekedését teszi kockára. Nem csoda, hogy a társadalmak karaktere világszerte egyre inkább a neurotikus és a pszichotikus társadalom felé tolódik el.

A személyiségképzés azt követelné, hogy az örömszerzés elvével ellentétes potenciájú, azaz a realitás elvén nyugvó képzettársítási ajánlatokat kellene rendelkezésre bocsátani és ezzel a kívánatos normák kondicionálásának előfeltételét – a Felettesénbe való integrálásának előfeltételét – megteremteni. A társadalomalakítás azonban ezen a ponton rendszeresen csődöt mondott, mert főleg programokkal – ideológiákkal – operál. Elvi konstrukciók helyett képzettársítási ajánlatokra lenne szükség. A mindennapok gyakorlata – példamutatása – messze esik attól, ami ideális lenne. Ezt a problémát a szociológia az ideális és reális viselkedési minták megkülönböztetésével érzékelteti.

„Az írástudók és a farizeusok Mózes székében ülnek. Tegyetek meg ezért mindent, amit mondanak nektek, de tetteikben ne kövessétek őket, mert bár tanítják, de tetté nem váltják.” (Máté. 23. 2-3)

De még abban az esetben is, ha a program megvalósításra kerül, koránt sem biztos, hogy maga a program emberbarát. Ilyen esetekben őszintén kívánhatjuk, hogy bár ne lett volna program! Gondolok itt a kitelepítési, áttelepítési, párttisztogatási, hódítási, faj és vallásüldözési programok megvalósítására és egyebekre. Lényeges, hogy ezekben az esetekben

⇒ *nem a realitás elve érvényesül,*

mert a realitás elve az Én és a Te, az Én és a Mi és a Mi és a Ti közötti emberséges viszonyokra és kapcsolatokra épül, amelyben a tolerancia, a szociális intelligencia – a mások helyzetébe való beleélés képessége – dominál. A toleranciára való hajlandóságot viszont csak – kizárólag – személyiségképzéssel lehet elérni és ez – a személyiségképzés felértékelése – lenne az állami autokratikus szerep-helyettesíthetőségének egyetlen alternatívája, amelynek úgy a kezdeményezése mint a kivitelezése *megint csak* az államra hárulna.

A személyiségképzéshez válogatott egyéniségű és jól megfizetett pedagógusokra van szükség, azaz a nevelés intézményének vezérintézménnyé való felemelkedésére, *felemelésére*, amelyet kizárólag az állam képes megvalósítani. Ennek jól megalapozott *okai* vannak. Mielőtt ebbe bele mennénk, érdemes még egyszer rámutatni arra, hogy az állam fogalma nem feltétlen a szokványos makró szintű államot kell hogy jelentse. Állam minden olyan makró- vagy mikró szintű *formális* szerveződés, amely főleg *kollektívcélok* elérésének szabályozására, mederbe terelésére hivatott és amelynek az állami feladatok ellátására szükséges funkciók – a törvényhozás és végrehajtás és az utóbbin belül a közigazgatás és bíraskodás funkciója *privátérdekektől mentesen vagy visszafogott privátérdekek mellett* rendelkezésre áll. Nem kizárt tehát, hogy a jogszabályok szerint privátnak minősülő organizációk is ebben az értelemben államnak vagy állami szintű organizációnak minősülhetnek.

A felsorolt állami ismérvek/feladatok közül a legfontosabbnak látszik a személyiségképzés privátérdekektől való nagyfokú mentessége, a nevelésben és oktatásban első sorban a kollektívérdekek érvényesülésének elősegítése – az emberré válás elősegítése. Ezeket a feltételeket az államnak mindenképpen biztosítani kell. Ha nem így van, az annak a jele, hogy

⇒ *a profitra irányuló gazdálkodás és vállalkozás és az ezzel összefüggő etika egy olyan irányba mozdult el, ami egy emberközpontú szemléletben erre elegendően érzékeny embereknél akár fizikai fájdalmat is okozhatna.*

A kollektívérdekek képviselője és ezen belül az emberré nevelés mint a szocializáció főcélja a történelmi egyházi oktatási és nevelési rendszerben a privátérdekek mérsékelt képviselője mellett biztosítottan látszik. A privátérdek bizonyosan a saját egyházi ideológia terjesztésében és az intézmény anyagi alapjainak biztosításában mutatkozik, de a főcél, az emberré nevelés funkciója, ezekben az intézményekben magas szintűnek tűnik. Legalábbis a tanulókat/hallgatókat nem biztatják arra, hogy cselekedjenek mindig úgy, ahogy éppen kedvük telik. Bár differenciált szemlélet itt is indokolt.

A szociokulturális értéktételezések rányomják „a bélyegét mindazokra a viselkedési mintákra, amelyeket egy társadalom megvalósít. Ez alól az egyházak sem képeznek kivételt és legkésőbb akkor vált nyilvánvalóvá, amikor kiderült, hogy vallásos körökben milyen méreteket öltött a liberális progresszívizmus szabadosága: egy evangélikus pap Bécsben összeadott egy leszboszi párt. Állítólag a katolikus papok is adtak már össze homoszexuálisokat, csak nem verik dobra ezeket – hangzott el az Osztrák Televízió híreiben.” (MENYHAY, 1998. 140. o.)

Viszont nagy becsben állnak a Premontrai, Cisztercita és egyéb egyházi oktatási intézmények. Közismert, hogy a népi-demokratikus rendszerben magas rangú tisztségviselők is szívesen bízták gyermekeiket a Pannonhalmi tanárok gondjaira.

Most nézzük meg közelebbről, hogy miért csak egy állam képes az oktatás és nevelés intézményének vezérintézménnyé való felemelésére!

2.4.3. Az állami szerep nem helyettesíthető

Privát jótékonyágú organizációk/intézmények – lépjenek fel még oly emberséges színezetben –

⇒ *nem alkalmasak az intézményesítésre, még kevésbé egy intézmény vezérintézménnyé való felemelésére, mert*

~ a hatalommegosztásban szereplő állami funkciók nem állnak rendelkezésre;

~ a privátszférára jellemző spontaneitás az örömszerzés elve alapján napjainkig aligha távolodott el társadalmi folyamatokat meghatározó erővel, ezért privát jótékonyági organizációk önkorlátozásra csak annyiban alkalmasak, amennyiben tagjainak/funkcionáriusainak egyéni érdekét a funkciókkal járó kötelességek nem csorbítják lényegesen. Ez a „garancia” pedig kevés az „üdvösséghez”;

~ az intézmény mint olyan maga nem privát jellegű.

Ezek az indokok <i>profitorientált</i> privátorganizációkra hatványozottan érvényesek.
--

Az intézményesítés társadalmi feladat. Az intézményesítés kiindulópontja a társadalmi konszenzus, amely valamilyen szükséglet egyöntetű kielégítésére irányul. Ebből az informális jellegű szabályozásból úgy lesz formális intézmény, hogy *az állam felismeri* az informális szabályozás elégtelenségét és ezt – az informális szabályozást – formális szabályokkal teljes egészében alátámasztja vagy a kollektív érdekek védelmében esetenként részben vagy teljes egészében módosítja, vagy éppen ignorálja. Az ignorálás diktatúrák esetében kézenfekvő.

Az ignorálásra jó példa, hogy a mezőgazdasági szövetkezetek létrehozását a kommunista rendszerben az állam társadalmi konszenzus ellenére intézményesített szabályozás alapján valósította meg.

„A család informális jellegét a családi intimitás, érzelmi kötöttség, meghittség és bizalom adja. A család formális jellegét a házasság törvényes kerete és a családjogban rögzített szabályok képezik.” (MENYHAY, 2000. 93. o.) A családon belül informális konszenzus szabályozza a család belső ügyeinek rendezését mindaddig, amíg egység lehetséges és kollektív érdekek nem sérülnek. Ha sérülhetnek – különösen a nők és a gyermekek védelmében és különösen válás esetében – akkor a formális szabályzások lépnek életbe és az informális jelleg háttérbe szorul.

„Kevesebb...az olyan nő, aki szó nélkül tűri rossz házasságát, de kevesebb az olyan nő is, aki ne rúgná fel habozás nélkül átlagosan jó vagy rossz házasságát, és ne ragadná meg a haszonszerzés kényelmes és biztos, szinte tálcán, sőt futószalagon felkínált lehetőségeit. Kétszeri-háromszori, ésszel lebonyolított válásával komoly vagyona is szert tehet, ha a válásokkal meggyarapodott javait (hiszen már az elsővel is saját lakásra tett szert) rendre megőrzi, és meg is toldja.” (HERNÁDI, 1988. 45. o.)

Az adózással kapcsolatban is van egy társadalmi informális konszenzus, amely azon a társadalmi belátáson nyugszik, hogy az államnak működéséhez szükséges anyagi háttérrel biztosítani kell. Viszont az állam az adózás mértékének meghatározásánál és az újraelosztás elveinek kidolgozásánál ezt az informális konszenzust lényegesen is módosíthatja úgy, hogy a társadalmi konszenzussal ellentétben sokkal erőteljesebben érvényesíti a kollektív érdekeket mint ahogy ezt a társadalom – a társadalmi előnyös helyzetűek – elképzelik.

Az intézményesítés egy demokratikusnak ítélt/látszó társadalomban arra irányul, hogy az állam az élet egy bizonyos területén – jelen esetben az oktatás és nevelés területén – szükséges társadalmi elvárásokat, szociális szerepeket, normákat, *formális rendszerbe* foglalja, az informális szabályokat kiszélesíti, pontosítja, rendezi és rendszeresíti és nem utolsó sorban szankcionálja. Ennek a feladatnak az ellátása az államra

vár. Az állam, hogy úgy mond, nem elégszik meg az informális privát jelleggel, hanem sokkal inkább

⇒ *kivonja a kollektív feladatok és ezek ellátásához szükséges viselkedési minták/szociális szerepek meghatározását a privátszféra individuális és könnyen egyéni érdekké fajuló befolyása alól.*

Az oktatás és nevelés intézményének felértékelése állami feladat. Viszont a nevelés intézménye világszerte – talán Japánt kivéve – a társadalom mostoha gyereke, akin a társadalom és az állam a legkisebb ellenállással de a legnagyobb eséllyel takarékoskodni tud, különösen akkor, ha a nemzetközi pénzügyi rendszer pénzeszközök elvonásán keresztül fontos állami szerepek megvalósítását lehetetlenné teszi. Az állam napjainkban olyannyira kényszerpályára, a nemzetközi pénzügyi rendszer függőségébe került, hogy kénytelen

⇒ *a szükségként megélt privatizálásnak ott is teret hagyni, ahol kollektív érdekek komolyan sérülnek. Ez a modern állami szerepzavar generális sajátossága.*

A modern posztindusztriális társadalmak fő problémája, amihez az állam asszisztál és ezzel eredeti szerepét a történelmi szerepfeladason *túlmenőn* is feladja, pontosan az, amire ismételten visszatértünk és visszatérünk, hogy a jelenkori társadalmi és gazdasági ideológia/program mélyéről hiányzik az emberbarátság – tehát nem a felszínről beszélek. A humanitásba becsomagolt program mélyén

⇒ *ott van az örömszerzés elve, a piaci mechanizmusok elvének érvényesülése,*

a mindent piacósítani, a mindenből pénzt csinálni szándék, ami csakis az önérdék érvényesülésével képes egy ideig – talán még egy jó ideig – a társadalmi és gazdasági folyamatokat fenntartani úgy, hogy a kollektív érdekek valós képviselője a gyakorlatban még a láthatáron sem tűnnek fel.

Barátságatlan ez a társadalmi és gazdasági rend, mert a társadalmat a pénzszerzés érdekében érzéketlenül megosztja. A kiváltságosak mérhetetlen gazdagsága, a márványlapokkal beborított paloták, a fényáradatban úszó világvárosok, luxusautók, mérhetetlen értékű felhalmozott ékszerek és egyebek kihívóan néznek szembe a végleten nyomorúsággal, a bódételepülésekkel, munkanélküliekkel, hajléktalanokkal, a bünyözés növekedésével, a korrupcióval és más negatív társadalmi jelenségekkel és folyamatokkal. (Vö. KOCSIS, Valóság. 1997/6.) A gazdálkodás- és vállalkozás erkölcsi válságával állunk itt szembe.

A kérdés, miért illeti....a Római Klub a globális társadalmat a 'barátságatlan' jelzővel? A Római Klub a kérdésre azonnal választ is ad. A globális társadalom azért barátságatlan, mert 'homályos távlatok', a 'brutális verseny' és 'munkanélküliség réme' kötődik a globalizálódás folyamatához. Ugyanezt a hangot üti meg Hans-Peter MARTIN és Harald SCHUMANN a „Die Globalisierungsfalle” (A globalizáció csapdája) című könyvben, amely olyan témákat vet fel mint Billardspiel auf dem Weltfinanzmarkt (Biliárdozás a világ pénzpiacán) és Renditejagd mit Lichtgeschwindigkeit (Fénysebességgel folyó profitvadászat). (MARTIN – SCHUMANN, 1997. 63 és 74. o.) A könyv alcíme is sokat elárul: Der Angriff auf Demokratie und Wohlstand (Támadás a demokrácia és a jólét ellen).

A globalizáció nem a planetáris tudat, nem az egyetemleges emberiség felelőségének ébresztgetése, nem az Én és a Mi önazonosítási szükségletének fenntarthatósága, nem a Te és a Ti felé való fordulás, nem a szolidaritás és áldozatvállalás, nem az egyetemleges önkorlátozás és nem a természet védelme érdekében tör utat magának, hanem egy társadalmi és gazdasági előnyös helyzetű réteg előnyeinek növelése, a pénzgyűjtés szenvedélyének kielégítése, a differenciálódás kielezése kerül előtérbe. (MENYHAY, 1998. 105. o.)

2.4.4. Ahol esznek ott van morzsa is

Az eredeti állami szerep zavar lényege, hogy az állam létrejöttének céljával ellentétben aligha volt valamikor is az egész társadalom regulatív szerve, hanem sokkal inkább a mindenkori uralkodó osztály érdek-

képviselésének szószólója és védelmezője. És mégis: *Ahol esznek, ott van morzsa is*. Ez azt jelenti, hogy addig, amíg az állam eredeti szerepzavarán túlmenően mederbe terelő szerepét *elvben* fel nem adja, addig jó vagy rosszul, de szabályoz. Ha ezt a funkcióját feladja,

⇒ *az animális hajtóerők szabad érvényesülésének – az agresszióból, egoizmusból és birtoklásvágyból összetevődő aeb-komplexum szabad érvényesülésnek – nyit utat.*

Az állam feltételezhetően a társadalmi differenciálódás és szerveződés olyan fokán jött létre, amikor is a „rendet” – az állat szintje fölé emelkedést – informális társadalmi folyamatokkal – a spontaneitásra való hagyatkozással – már nem lehetett fenntartani; „kívülről, felülről,” autoritással kellett „belenyúlni” ezekbe a folyamatokba. A „rendteremtés” azonban – az evolúció hiányosságára való tekintettel az erkölcsöt illetően – az animális hajtóerők döntő befolyásával történt, azaz az állati szint fölé emelkedést azokkal az elementáris hajtóerőkkel kísérelték/kísérelhették meg előmozdítani, amelyek a túlélésért folytatott harcban az állatra jellemzőek. Nos, *a bort iszik vizet prédikál* tipikus esete lett otthonossá az állami szerepben, az a szerepzavar, amelytől napjainkig nem volt képes az emberi szervezőképesség megszabadulni.

Innen származnak a *rendcsinálási módszerek* – mindig az igaznak és a jónak a védelmében – a rabszolga-elhurcolások, a kínozókamrák, a bo-szorkányégetések, a négyelések, a megvakítások és megmérgezések praxisai, amelyek *a népi-demokratikusnak nevezett társadalmakban* koncepciós perekben, elhurcolásokban, az AVH kínozókamráiban és egyebütt láttak napvilágot. Ugyanezek az animális hajtóerők szolgáltat-ták az államnak – amelynek szervei emberekből állnak – azokhoz a ke-gyetlenségekhez a hajtóerőt, amelyeket *Koszovóban, Boszniában, Kur-disztánban, Csecsenföldön és egyebütt*, a Föld minden szegében-zugá-ban, tapasztalhatók voltak és tapasztalhatók. A modernnek nevezett *nyugati demokráciák* praxisában napjainkban az egyre elviselhetle-nebbé váló társadalmi cél-összeférhetetlenségben, a hús a nyolcvanhoz társadalom felé erőteljes menetelésben, a feleslegessé vált és való em-bertömegek leírásában jelentkeznek azok az animális hajtóerők – *az aeb-komplexum* – amelyek a történelmi múltban is az animális társada-lomhoz való visszatérési tendenciákért voltak felelősek.

„Auch der Haß gegen die Niedrigkeit verzerrt die Züge. Auch der Zorn über das Unrecht macht die Stimme heiser” (Az aljasság gyűlölése is eltorzítja arcunk, a harag is gazzal szemben, elfojtja a hangunk.” (Berthold BRECHT: An die Nachge-borenen)

Az exempláris felsorolás tényeit nem lehet tagadni. És mégis, min-den történelmi korszak társadalmi és gazdasági rendszere az akkori ide-ológia – a mindenkori uralkodó osztályok által kreált ideológia – alap-ján az uralkodó osztályt a tévedhetetlen és megdönthetetlen igazságok megtestesítőjeként állította be. A felsorolt kegyetlenségek jó része *meg-torlásokként* jelentkeztek a társadalmi ideológia ellen felmukkanni me-rőkkel szembe. Tudomásul kell venni, hogy egyetlen uralkodó osztály sem túri, hogy valaki érdekei jogosságát megkérdőjelezze. A mai sem. Csak az elhallgattatási módszerek mások: a pénzelvonás, a könyvpiac és a hírközlés a tőke érdeknek megfelelő szelektálása és az el-hallgattatás speciális módszere, amire MAGYARI BECK mutatott rá.

„Alpári szinten...a pszichológiai terrorizmus ma már igencsak áttetsző eszközeivel él. E terrorizmus lényege a címkézés: ha ezt és ezt gondolod, mondod, teszed, stb. akkor ilyen és ilyen elvetendő kategóriákba eső személy vagy.” (MAGYARI BECK, 1994. 125. o.)

Mindezek ellenére, vagy éppen azért, mert az igazság megfogalmazása – helyesebben annak megfogalmazása, amit a szerző igazság alatt ért – még nem jelent közvetlen életveszélyt, a megfelelőnek gondolt információkkal rendelkező kutatóknak szinte kötelességük ezeket az információkat közzé tenni. Ezekből meggyőzően kiderülhet, hogy az egyéni érdek spontaneitására bízott gazdálkodás- és vállalkozás etika messze elmarad a kívánalmaktól és hogy a főként torlódó és tornyosuló problémákat *a jelenlegi társadalmi és gazdasági rend keretein belül megoldani aligha lehet*, mert – mint ahogy kifejtettük – többek között a jogrendszer reformálása nélkül nem fognak menni a dolgok. Mindenekelőtt a tulajdonjog reformálása jelenthet komoly problémát, mert mondjuk a privát vagyonfelhalmozás felső határának megszabására valószínű a mai uralkodó osztály sem kapható. Erre csak akkor kerülhet sor, ha a restriktív gazdaságpolitika következményeként a kereslet kiesése oly mértékű lesz, hogy a profitszerzési lehetőség erősen csökken, ezért nem érdemes termelni. Pénzből pedig nem lehet kenyeret sütni.

„ROUSSEAU ‘Az emberek közötti különbségek’ című munkájában keserű szavakkal panaszolja, kár, hogy annak idején, amikor valaki először bekerített egy földdarabot, nem lépett ellene fel senki, mondván, hogy ‘őrizkedjete e gazember meghallgatásától, elvesztek, ha elfelejtitek, hogy a gyümölcs mindnyájunké és a föld senkié.’ (ROUSSEAU, 1905. 86. o.)” (MENYHAY, 1996. 36. o.)

„A fényűzés mindég arányban van a vagyonok egyenlőtlenségével. Ha valamely államban a vagyonok egyenlően oszlanak meg, fényűzés egyáltalán nincs, mert ez csupán az élet olyan kellemességein alapul, amelyeket az ember

⇒ *mások munkája árán szerez meg.*” (MONTESQUIEU, 1962. I. 237. o.)

2.4.5. *A morzsák elvesztése és az alapbeállítódás*

A technika fejlődése mellett az animális hajtóerők nem fejlődtek vissza. Ez azt jelenti, hogy az ember kezébe bunkó helyett végül is motorfűrész, internet, atomtechnika és egyebek kerültek, amelyek egy animális erkölcsi szinten az ezek fölött rendelkezőknek – tulajdonosoknak – olyan hatalmat jelentenek, amellyel közvetlen vagy közvetett befolyással az uralkodást biztosítják. A maradék emberiség csak asszisztál ehhez.

Ahol esznek, ott hullanak a morzsák. Az állam eredeti – az animális hajtóerőkből származó – szerepzavarával kapcsolatban, azt jelenti, hogy bármennyire is tragikus következményekkel jártak és járnak az állami eredeti szerepzavarból származó tragédiák, a morzsák – a szabályozás, a korlátok – azt jelentették, hogy

⇒ *nem szabad mindent.*

Ez az általános tilalom alapvetően mond ellent annak, hogy

⇒ *azt nem szabad, amit a piaci mechanizmusok nem indokolnak.*

A morzsákban benne volt az agresszió érvényesülésének elvi behatóroltsága, ami aztán a szociokulturális alapbeállítódásban és ezen keresztül az animális hajtóerők – az aeb-komplexum – elvi korlátozásában nyilvánult meg akkor is, ha a farizeusi kettős erkölcsöt csak az nem veszi észre, aki nem akarja.

2.4.6. *Az önző gén etikája és az állam*

Az elv, hogy azt nem szabad, amit a piaci mechanizmusok nem indokolnak alátámasztja azt, amit már régen tudunk, hogy minden embernek maga felé hajlik a keze, azaz minden ember saját magát és saját családját – vérrokonait – részesíti előnybe. Ez az *animális* hajtóerők – az ön- és a fajfenntartás – parancsa a még „szabad pályán” a vadon szabályainak alávett élet biztosítása érdekében. Ezzel szemben áll az

evolúcióban a *Hominidák* megjelenésével – a *hominizáció* adta *lehetőségek és szükségességek* következtében – fellépő *humanizálás*, amelynek lényege a világvallások által meghirdetett önfegyelmezési illetve önszervezési-nevelési célban nehézség nélkül felfedezhető. Ez a cél az öntudat – az Énerő – fejlesztésén nyugszik: minél erősebb az Én, annál kisebb az agressziós készenlét és annál magasabb a frusztrációs tolerancia – a csalódásokat elviselő képesség – foka. És mindezek színvonala felvilágosítást ad arról, hogy milyen mértékben sikerült a *hominizáció* – az emberré válás *morfológiai* evolúciójával párhuzamosan – a *humanizáció*.

A „morfológiai változásokkal együtt, amelyek a *Hominidák* evolúcióját kísérik, az agy működésében is változások léptek fel: az ösztönös cselekedeteket egyre inkább tudatos cselekedetek váltották föl.” (MAZÁK – BURIAN, 1990. 23. o.)

Huminizáció magában még koránt sem elegendő az *emberi társadalomképesség* elnyeréséhez, mert az emberi társadalomképesség – a *hominizációval* együttjáró intelligencia-fejlődés követelményeinek megfelelően – magasan az állati társas viszonyok fölötti társadalmi szerveződést – toleranciát – igényel. A *hominizáció* megfelelő *humanizáció* nélkül – az emberi társadalomban szövődő komplex és spontán emberközi kapcsolatok és folyamatok önmegtartóztatás nélkül – a társadalmi cél-összeférhetőséget nem képes biztosítani

⇒ *Ha ezt a célt – a humanizációt – elértük volna, ma nem lehetnének az egyéni érdek felmagasztosításán nyugvó piaci mechanizmusok a gazdálkodás és vállalkozásetika alapjai.*

Az önorganizációs képesség fejlesztésének szükségessége a mi kultúrkörünkben a felebaráti szeretetről szóló Krisztusi útmutatásban csúcsosodott ki, amely a még animális hajtóerőktől *áthatott* ember számára kínos fejtörést és áthidalhatatlan problémát okozott és okoz. Pedig valahogy – ha nem is a jelzett intenzitással – de ebbe az irányba kell a dolgokat terelni, ha az emberi *biológiai organizáció* – a *Hominidák* *morfológiai* evolúciója során kialakult *Homo sapiens* – valóban be akarja

fejezni a *humanizációt*. A kérdés, hogy valóban akar-e a Homo sapiens emberré *válni*, mert hiszen a technika adta lehetőségek azt a benyomást keltik, hogy már az – *már* ember. Sőt azt, hogy *már Isten*. Erich FROMM találóan írja, hogy „A gépet istenséggé emeltük és magunk is istenek leszünk, amikor szolgáljuk... Az ember a legnagyobb *tehetlenségének* pillanatában azt hiteti el magával: a tudománynak és a technikának köszönhetően *mindenható*.” (FROMM, 1994. 152. o.) Ezt a végzetes tévedést egyenlőre tudomásul kell venni és meg kell tanulni vele élni. Ha tudomásul vesszük, akkor el kell fogadnunk, hogy élőlények önzőek – hogy az ember önző –, mert az aeb-komplexum – aminek létét köszönheti – intelligenciájának fejlődésével nem fejlődött vissza és mert az egoizmus már a gének szintjén önzőségre ösztönzi az emberi biológiai organizációt *is*, amivel szemben az ember öröklött jó színben való megjelenési szükséglete, az archetípusból és az őselfojtásból származó erkölcsi tendenciák a szociális lelkiismeret alapelveivel egyetemben nem voltak képesek átütő erővel az aeb-komplexumot háttalanítani; nem voltak képesek, mert a Homo sapienst a kultúrák képzetársítási ajánlatai nem kondicionálták az ellenkező irányba. Ha ezt tudomásul vesszük, akkor a realitást annyiban követjük, hogy nem követünk illúziókat az emberi nemességet illetően, hogy önmagunkat úgy látjuk, amilyenek vagyunk; és annyiban nem követjük a realitás elvét, amennyiben nem vagyunk képesek a realitást *teljes egészében* felismerni és az abból adódó konzekvenciákat viselkedésünkben megvalósítani, miszerint nem csak az Én létezik, hanem a Te is, a Mi is és a Ti is – és léteznek az ezen tényezők közötti többé vagy kevésbé humanizált társadalmi kapcsolatok és folyamatok. Nos, úgy néz ki, hogy egyenlőre messze vagyunk a szeresd felebarátodat mint önmagadat elv megvalósításától. Viszont arra való tekintettel, hogy büszkék vagyunk emberi mivoltunkra,

⇒ *legalább* a gének önzőségében rejlő *realitást* kellene tiszteletben tartani.

A gén önzőségével részletesen itt nem foglalkozhatunk. Mint tudjuk, lényege, hogy az embernek nem csak maga felé hajlik a keze, hanem minden elérhető génhordozói felé is, utódai felé, akik életének továbbvitelét biztosítják, szűkebb családjá felé, vérrokonai felé, nemzete felé.

⇒ *Itt jön be a képbe egy súlyos állami szerepzavar.*

Ugyanis a kapitalista nemzetköziség, a világot átfogó és mozgató tőkeérdek, a globalizáció, a határok légiesítése arra ad lehetőséget, hogy *a szelekció elve* olyan mértékben érvényesüljön, hogy az állam, egy nemzet vagy egy társadalom „*atyai-anyai*” gondoskodó szerve – keze – ne a saját családjá felé hajoljon, hanem idegeneket, nem a családjához tartozókat, idegen géneket részesítsen előnybe, s mi több, *a faji felsőbbrendűség egyik ideológiailag nem elitelt válfaját* – a szelekció elve alapján az erősebb idegen felsőbbrendűségét és életre hivatottságát – hivatalosítsa, szentesítse. Ez a barbárság erkölcsi szintje fölé fel nem emelkedő gazdálkodásetika súlyos problémákat zúdít egy állam saját családjaira, sőt ezek létét veszélyezteti. Ilyen esetekben az állam a monetáris gazdaságfilozófiára – a szabad kereskedelem elvére támaszkodva –

⇒ *az erősebb, tehetősebb idegenek génjeink önzőségét részesíti előnybe a saját gének önzőségével szembe*

sokszor olyannyira, hogy saját génjeinek elpusztulását idézi elő vagy gyorsítja fel és az idegen gének szaporodását pedig elősegíti. És ez ellen a tragikus szerepzavarral az ideológiahűség előnybe helyezésére való tekintettel hathatósan aligha léphet fel valaki anélkül, hogy a *címkezés* áldozatává ne váljon.

Hasonló jelenséggel állunk itt szembe mint háborúk idején, amikor is az állam a nemzet legegészségesebb és legéletképesebb génjeit képviselő fiataljait küldi a harcba és veszti el.

A szóban forgó súlyos állami szerepzavart a következő példával illusztráljuk.

2000 tavasza a magyar mezőgazdasági termelők számára kedvezőtlen volt. Először az árvíz, aztán nyárelején a kegyetlen szárazság okozott nem mindennapi gondot. A szárazság a dinnyetermelést csak *ráfordítás-igényes* szorgos öntözéssel tette lehetővé. A termelők az utolsójukat – erejüket és pénzüket – fektették be dinnyeföldjeikbe és amikor értékesítésre került sor, kiderült, hogy a dinnye eladási ára még az önköltséget sem fedezi. A magyar dinnye versenyképtelenségére hamar fény derült és a piac rögtön reagált. Kilonkénti kétszázforintos kiskereskedelmi piaci dinnyeár mellett külföld húszforintos kilóáron szállított dinnyét a magyar piacra. A magyar dinnye a földeken rohadt el, a termelők családjai kerültek lehetetlen helyzetbe, a nyomor szélére, és az állam tehetetlenül nézte a történeteket és biztosította az erősebb jogának védelmét – az erősebb idegenek génjeinek védelmét – amit az erősebb – életképesebb – jogának biztosítását szolgáló nemzetközi egyezmények rögzítenek.

„Az amerikai nagytőke azért kényszerítette rá a világra a korlátlan szabad versenyt, mert ő volt a legerősebb. Ezért az ő érdeke volt a korlátlan szabad verseny politikájának gyakorlása.” (KRAY, 1993. 131. o.)

2.4.7. Az állami szerep zavar fonákja

Az állam szerep zavar fonákja, hogy az eredeti animális – elementáris – hajtóerőket a társadalomalakításra alkalmassá kell tenni, kanalizálni kell, viszont a kanalizáláshoz csupán ugyan azok a hajtóerők állnak rendelkezésére, amelyek az animális tendenciákat okozzák. Mondhatnánk, hogy sakk-matt. A helyzet azonban bonyolultabb és ha lehet, még ennél is rosszabb. Ugyanis korunkban is, mint mindig, a társadalmilag és gazdaságilag előnyös helyzetűek permanensen bejelentik igényüket előnyük megtartására, sőt, az animális hajtóerők hatására ennek szinte korlátlan növelésére. A bökkenő az, hogy míg az előző történelmi társadalmi és gazdasági rendekben a *területi behatároltság* adta lehetőségekre támaszkodva az *autokratikus* elnyomás, a rettegésben tartás, a *bűntudat* ébresztése és pszichikus értelemben az *elfojtás* biztosította

az előnyöket – a realitáshoz való alkalmazkodást – ma, az internet és a lökhajtásos repülőgépek korszakában összezsugorodott glóbuszon

⇒ *a pszichikus értelemben vett kiélés – a korlátlan előny- és örömszerzés – és ennek gazdasági vonzata, a tőke, a munkaerő és az áruk szabad áramlása a privilégiumok és az uralkodás előfeltételei.*

A tőke érdeke az, hogy a piaci mechanizmusok korlátlanul működhessenek. A piaci mechanizmusok csak az aeb-komplexum korlátozása nélkül hatásosak. Ez viszont az aeb-komplexum kérlelhetetlen érvényesüléséhez, integrációs tendenciák nélküli differenciálódáshoz és társadalmi cél-összeférhetetlenséghez vezet.

2.4.8. Korlátlan szabadság?

A korlátlan szabadság elvi meghirdetése ma már nem jelent a gazdaságban korlátlan szabadságot, mert hiszen vállalatok közti „együttműködés” – érdekegyeztetés – és a tőkekoncentráció a valódi versenyt behatárolt területeken fokozatosan háttérbe szorítja, anélkül, hogy a konkurenciaharc mint olyan megszűnne. „A világgazdaság napjainkra jellemző globalizálódása és ennek speciális unióbeli leképződése is egyszerre támasztja alá az integrálódó vállalatokkal szemben a kettős követelményt: *versenyezni és együttműködni.*” A konkurenciaharc fenntartásáról maga a tény is gondoskodik, hogy az együttműködés „lehetőségért is versenyezni kell” – állapítja meg FÁBIÁN Attila. majd így folytatja: „A növekvő verseny egyre inkább arra kényszeríti a gazdaság szereplőit, hogy versenyképességük fokozása érdekében tevékenységüket és stratégiájukat, azokra a területekre koncentrálják, ahol a legerősebbek, ahol tényleges képességük alapján leginkább juthatnak versenyelőnyhöz”, viszont „a gazdaság szereplői közötti viszonyok olyan összetetté váltak, hogy gyakran még a közvetlen versenytársra vonatkozólag is fennáll: nem ‘kifizetendő’ túl messzire vinni vele a versenyt, hiszen a tovagyrúzó hatásokon keresztül ez a vállalat érdekeit is sért-

heti. Ennek következménye az, hogy ma már nem ritka a versenytársak közötti együttműködés sem.” (FÁBIÁN, 9. o.)

A korlátlan szabadság és a korlátlan konkurenciaharc jelentése mára a manchester-kapitalizmushoz viszonyítva változott: A konkurenciaharcot – ha az egyéni érdek úgy kívánja – együttműködés is kiegészítheti. Viszont *az elvek – az ideológia – az egyéni érdek elsődlegessége a kollektív érdekekkel szemben, a konkurenciaharc jelentősége úgy a gazdaságban mint a személyes érvényesülésben, nem változtak. Különben a személyes érvényesülés területén is lehetséges együttműködés, amelyet kapcsolati tőkerendszernek nevezünk.*

A korlátlan kapitalizmus elvi konstrukciója – ideológiája – a felvázolt változások mellett változatlan maradt és továbbra is hatásos identifikációs ajánlatként formálja az alapbeállítódást és a beállítódásokat.

⇒ *A felvázolt elvi konstrukció – ideológia – érvényesülése a társadalomban szinte feltartóztathatatatlannak tűnik, mert az örömszerzés elve alapján a viselkedés nem kerül fáradtságba és mert azok a tényezők, amelyek korlátozni lennének képesek, a liberalizálódás nyomására sorban kiesnek a mezőnyből: az állam gyámság alá helyezése, a család válsága, a vallások tendenciális lejárattatása, a saját kultúrába vetett hit megrendítése napirenden vannak.*

Francis FUKUYAMA nem csinál titkot abból, hogy a felsorolt magatartást mederbeterelő tényezőket a korlátlan kapitalista ideológia a fejlődés akadályának tekinti: „...a vallásról, hazafiságról és a népek etikai értékítéleteinek és szokásainak összességéről (vagyis tágabb értelemben vett kultúrájáról) – állapítja meg FUKUYAMA – mindig is az volt a vélemény, hogy hátráltatja a sikeres demokratikus politikai intézmények és a szabad piacgazdaságok létrehozását.” Könyvét, amelyben ezeket a sorokat írta, a tőkeérdeket szolgáló hatalmas sajtóimpériumok szinte győzelemittas fellángolással köszöntötték. (FUKUYAMA, 1994. 16. o.)

Így aztán az ember teszi azt, amit az elementáris hajtóerők kívánnak, nincs önmegtartóztatás, nincs csalódás sikertelen önszervezési kísérletek miatt. Minden megy spontán a maga útján, úgy ahogy ezt az animális hajtóerők kívánják, ahogy ez az embereknek általában kényelmes, ahogy a társadalom egy részének ez nagyon jó és a nagyobbik részének nagyon rossz és ahogy az állam a nemzetközi nagytőke érdekeit szolgálva elveszti mederbeterelő funkciójának azt a maradékát is, ami az elementáris hajtóerőket eddig jól-rosszul kordába tartotta.

„Nem kell sok becsületesség ahhoz, hogy egy monarchikus kormányzat, vagy egy önkényuralmi kormányzat fennmaradjon, vagy megtartsa erejét. Az egyikben a törvények ereje, a másikban a fejedelem mindég felemelt karja szabályoz vagy fegyelmez mindent. Egy népi államban eggyel több rugóra van szükség, és ez az *Erény*.” (MONTESQUIEU, I. 142. o.)

2.5. A káposzta-kecske szerepzavar

A gazda átvitte a folyón a kecskét meg a káposztát, aztán vissza kellett neki evezni a túlsópartra. Vajon a kecskére bízta a káposztát, vagy inkább a káposztára a kecskét?

Vélhetnénk, jobban jár a gazda, ha a káposztára bízta a kecskét. Valójában édes mindegy. Megbízta ide, megbízta oda – a kecske így is úgy is ráveti magát a káposztára és megeszi.

Ami a mesében mindenki számára világos, az nem olyan biztos, hogy a Nobel-díjat odaítélők számára is evidens. Valószínű nem. Ugyanis Milton FRIEDMAN, a monetarizmus egyik legismertebb képviselője, a káposzta-kecske szerepzavar tudományos megalapozásáért 1976-ban Nobel-díjat kapott. Nézzük meg ezt közelebbről.

„Amikor mi a gazdaságban és minden más vonatkozásban elsősorban a privát alapon vállalkozó szellemre, egy önkéntes együttműködés keretén belül, hagyatkozunk – jelenti ki FRIEDMAN – biztosak lehetünk abban, hogy

⇒ *a privát szektor a zabola, amit az állami szektor nyakába akasztunk.*”

(FRIEDMAN, 1976. 19-20. o.)

Nem hinném, hogy ez nem világos beszéd, de mégis, mondjuk ki: FRIEDMAN szerint nem azt kell zabolázni – nem a privátszektort kell zabolázni – amely egy spontán fejlődés során a szelekció és az örömszerzés elvének érvényesülésén keresztül a társadalmi cél-összeférhetlenséget feltartóztathatatlanul szinte pillanatokon belül képes megteremteni, hanem azt, akinek zabolázni kellene, az államot.

⇒ *Ez a modernnek tartott gazdálkodás- és vállalkozásetika krédója.*

Amióta FRIEDMAN a káposzta-kecske szerepzavar lényegét megfogalmazta, világszerte nagy szorgalommal dolgoznak ennek gyakorlatba való átvitelén. Az őrzővédő privát vállalatok gombaszerű szaporodásával az állam a rendfenntartás és a bűnözés elleni harc fellegvárát nyitotta meg a privátérdekeltségű vállalkozások előtt. Általában kiárúsították és kiárúsítják azokat a vállalatokat, amelyek *kollektív célokat* kellene szolgálniuk és ezért csak visszafogott haszonra törekedhetnek, vagy éppen „*non-profit*” vállalkozásokként kellene működniük. Ilyenek az energiaellátás, a posta, a vasút, a nemzeti bank, az oktatás és nevelés, a kommunális szükségleteket ellátó vállalatok mint pld, útépítés, szemét begyűjtés és feldolgozás és hasznosítás, temetkezés, helyi energia ellátás stb.

A káposzta-kecske szerepzavar alapján lehetségesek a következő állapotok: Míg a betegek az egészségügyi kiadások kielégítetlensége következtében a szegényebb rétegeknél katasztrofális egészségügyi ellátáshoz vezetett, addig – idézek – „az Egyesült Államokban, századunk harmincas éveiben” kialakult „szociálpatólogiai irányzat... a legkülönbözőbb elhajlókat (bűnözőket, gyilkosokat, alkoholistákat, prostituáltakat stb. egyaránt pszichés betegeknek minősítette.” (SPIELMANN, 1984. 55. o.; Vö.: ANDORKA – BUDA, 1974. 11-15. o.) Ennek erkölcsi oldala.

A betegségét csak akkor kell komolyan venni, ha gyógyíttatását a beteg meg tudja fizetni, mert

⇒ *a gyógyítás vállalkozás és a vállalkozás etikája az üzlet, viszont a bűnözőket tekintsük betegeknek, akiknek gyógyítása társadalmi feladat.*

Nem azt kívánjuk hangsúlyozni, hogy a bűnözők pszichikusan nem betegek – mert betegek –, hanem azt, hogy a nem bűnözők egészségügyét legalább olyan gondnal kellene kezelni mint a bűnözőkét. Hogy ez nem így van – legalább is az USA-ban – annak bizonyosan oka van, ha több nem is, de tendenciális ok valószínű: Ezzel ellehet terelni a figyelmet legalább arról, hogy a bűnözés növekedése, sőt elharapódzása, a vadkapitalizmus *velejárója*. Betegnek lenni nem bűn.

A monetáris gazdaságfilozófia másik nagysága, Friedrich A. VON HAYEK, 1974-ben lett Nobel-díjas. Tőle megtudhatjuk, hogy főleg ki hivatott arra, hogy átvegye az akkor – a hetvenes években – felfutó monetáris gazdálkodás irányítását.

„Az Egyesült Államokban – árulja el VON HAYEK – a nagy haladás arra vezethető vissza, hogy a konjunktúra-ingadozások okainak felderítésén és a konjunktúrapolitika módszerein túlmenően

⇒ *a törvényhozók hosszú idő óta, az utolsó években pedig különösen,*

⇒ *a bankok publikálásáról gondoskodtak.*” (HAYEK, 1976. 144. o.)

Vegyük szemügyre az idézet mondanivalójának ezt a két sarkalatos pontját!

2.5.1. A törvényhozók már hosszú idők óta....

Kiderül, hogy az államtól eredetileg *nem elvették* a kollektív érdekekről való gondoskodás szerepét, hanem az Amerikai Egyesült Államok – törvényhozói – maguk gondoskodtak a lemondásról, az „oda-

adásról”, és kiderül, hogy ezt *gondosan előkészítették*. Spontaneitásról, spontánfejlődésről csak olyan értelemben lehet szó, hogy

a spontán fejlődés az örömszerzés elve alapján a társadalmi mechanizmusok kényszerhatására – automatikusan – szinte pillanatok alatt, megteremti a társadalmi cél-összeférhetetlenséget, de ha ehhez még a világ legerősebb gazdaságának menedzserei a politikusok támogatásával illetve ezek személyi egybefonódásával és a pénzügyi hatalom bevetésével tudatosan is hozzájárul, akkor minden más érvelést elsöprő eredménnyel kell számolnunk.

Ilyen körülmények között nem lehet csodálkozni azon, hogy az Európában – sőt az egész világon – terjedő állami szerepzavarok tévelygéseit és etikátlanságait jelen pillanatban nem lehet következmények nélkül megkérdőjelezni, akkor sem, ha ezek a következmények nem okvetlenül közvetlenül érzékelhetők. A világ az Amerikai Egyesült Államokat másolja.

2.5.2. A bankok publikálásáról – népszerűsítéséről – gondoskodtak

Ezek szerint az sem véletlen, hogy hogyan lettek a bankok vezérintézménnyé, és más intézmények – amelyek fegyelmet, sokszor örömtelen önorganizációt követelnek vagy legalább is várnak el – miért csúsztak le az intézmények ranglistáján. Egyben élénk táru a káposzta-kecske szerepzavar egyik lényeges pontja, miszerint nem az állam határozza meg mi a feladata és mit akar tenni, hanem egy tőle idegen pénzügyi intézményrendszer, amely mögött egy hatalmának teljes tudatában gondolkodó és agitáló organizáció áll. Egy privátorganizáció átveszi az állam egyik leglényegesebb szerepét, azaz

⇒ *az állam egy privátorganizáció és ennek privátérdekeket szolgáló apparátusának gyámsága alá kerül.*

A jelenség nem új. Ha HORTHY Miklós pénzzavarba került, nem restellte, hogy a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank elnökéhez, LÁNCI Leóhoz forduljon egy kis segítségért, amelyet feltételezhetően nem kapott meg ingyen... A helyzet napjainkban súlyosabb, mert a pénzzúke és a pénzügyi hatalom világ méreteket öltő rendszerben jelenik meg, ezért az egész emberiség jövőjét befolyásoló tényezőről van szó. Ennek jelentősége az, hogy egy lokális tévfejlődéssel eddig szembe lehetett állítani az emberségesebb régiók hatalmát. Gondoljunk itt a fasizmusra, amellyel a nyugati demokratikusnak gondolt államok fasizmus-ellenességét szembe lehetett állítani. A globális pénzügyi rendszerrel aligha lehet valami mást hathatósan szembe állítani, mert ami van, az globális –

⇒ *más nincs és ami lehetne, annak a rendszer nem enged teret.*

Az Amerikai Egyesült Államok törvényhozóinak nem okozhatott különösebb problémát, hogy a kollektívérdekek képviselőit a bankrendszer egyéni érdekeinek kiszolgáltassák. Ott ennek tradíciója van, a Nemzeti Bank is privát kézben van. A szabadságra – a liberalizmusra – való hivatkozás a gazdálkodás és vállalkozásetika erkölcsös színezetének eddig a leghatásosabb eszköze volt, mert a hivatkozás kulturális háttérrel rendelkezik.

„A vadnyugat erőszakon alapuló íratlan szabályai később lecsaptak a nagyvárosok polgárságára is. A híres gengszterbandák önkényeskedései, a maffia virágzása, a klu-klux-klan terrorja, mind ebbe az irányba mutatnak. Ehhez járult az emberek profitorientált butítása, a comics, előbb a kriminál, aztán a gicces, ezt követően a szörny- és szexfilmek tömeges piacra vetése, általában az együgyűség, szenzációhajhászás, kriminalitás, a terror és a szekták számának és jelentőségének növekedése. Az amerikai átlagember életstílusa és felfogása világosan tükrözi a felületes és felszínes erkölcsi normákat, a homoszexualitás normalizálásának trendjével az élen.” (MENYHAY, 1996. 20. o.)

2.5.3. A késztetés

Az Amerikai Egyesült Államok törvényhozóit nyilván valami kész-tethette arra, hogy az eredeti állami szerep maradványát az USA-

ban a hátrányos helyzetűek védelmét illetően csaknem teljes mértékben „továbbadják”. A politika és a gazdaság különlegesen szoros kapcsolata, a lobbyszféra félhivatalos intézményesítésére és a tradicionális – eredeti – állami szerepelutasítások eredményére való tekintettel feltételezhető, hogy nyomós okok játszottak közre a törvényhozók magatartását illetően. Nézzük meg ezeket a tényezőket közelebbről.

1. Mindenek előtt az Amerikai Egyesült Államok hivatalos/tudományos felfogása szerint az amerikai szabadság és liberalizmus *nem felel meg* az európai felfogást. Ez természetesen erősen megosztotta a gazdaság- és vállalkozás etikusságáról alkotott felfogást Európában és az USA között. Ennek a megosztottságnak az amerikai felfogást támogató – helyesebben azt igazolni igyekező – monetáris gazdaságfilozófia elterjedése vetett véget.

Az amerikai és az európai felfogás közti különbséget Friedrich A. von HAYEK így fogalmazta meg:

„Liberalizmus alatt – állapítja meg HAYEK – egy kívánatos politikai rend koncepcióját értem, amely először Angliában az ‘Old Wighs’, a tizenhetedik század végétől kezdve a ‘Gladstone’-ig a tizenkilencedik század végéig fejlődött ki. Ennek az irányzatnak a tipikus képviselői David Hume, Adam Smith, Edmund Burke, T. B. Macaulay és Lord Acton. A személyi szabadság a törvényesség alapján először a (az amerikai) kontinensen fejlődött mozgalommá és ez lett az amerikai politikai tradíció alapja....Ezt a liberalizmust élesen el kell választani a kontinentál-európai tradíciótól, mert azt is ‘liberálisnak’ nevezik, annak ellenére, hogy a kontinentál-európai liberalizmusban az amerikai felfogás szerinti liberalizmus egy direkt leszármazott változata is megtalálható. Bár megpróbálták a kontinentál-európaiak először az amerikai liberalizmust lemásolni és értelmezni, de végül is megmaradtak egy konstruktivistikus racionális gondolkodás szelleménél, ami Franciaországban igen elterjedt volt, és ezért az amerikai liberalizmust nem tudták megvalósítani. Ez ahhoz vezetett,

hogyan helyett, hogy a kormányzó hatalom korlátozását követelték volna, *a többségen alapuló hatalmat ideállá magasztosították.*” (HAYEK, 1967. 11. o.)

Tudjuk, hogy korántsem biztos, hogy a többségnek igaza van. De vajon feljogosíthatja-e a kisebbséget a saját meggyőződése a saját igazságának helyességéről arra, hogy hatalmát – ebben az esetben – pénzügyi diktatúrával biztosítsa?

A történelem tanítja, hogy a társadalmi és gazdasági előnyös helyzetűek mindig is úgy tekintették ideológiájukat, mintha az megdönthetetlen igazságok tárháza lenne. Ezen az alapon az uralkodó kisebbségnek *joga volt saját igazságát a többségre ráerőszakolni.* Ez az a tétel, amire MARX társadalomelmélete felépül: A társadalom a gazdasági alapról és az ideológiai felépítményből tevődik össze. A termelőeszközök gyorsabban fejlődnek mint a termelési viszonyok. A termelő eszközök fejlődése új termelési viszonyokat követel. A termelési viszonyok fenntartásában érdekelt uralkodó rétegek ellenállnak ennek a változásnak. A termelési viszonyok változtatásában leginkább érdekelt rétegek forradalmi úton megdöntik a fennálló rendszert és egy új ideológiával támasztják alá a magasabb technikai szintű termelési viszonyoknak most már ideig óráig megfelelő saját ideológiát, a saját igazságaik tárházát. Eddig a történelmi tények alapján rendben is lennének a dolgok. A kérdés csupán az, hogy a huszonegyedik században, – amikor az ember a világűr meghódításán munkálkodik – helyén való-e még a saját ideológiába vetett hit okozta *szűklátókörűség, amelyért még Nobel-díjat is lehet kapni.* Ezzel nem azt mondjuk, hogy a saját ideológiába vetett hitnek nincs jelentősége, mert minden kultúra ideológián – a saját igazságokba vett hitben – gyökeredzik, amelynek a társadalom működőképessége, a szociális érzelmi védettség és a társadalmi bizonyosság szempontjából óriási jelentősége van. Nem erről van szó, hanem a szűklátókörűségről és a szűklátókörűség világméretű globalizációs következményeiről van szó, amelyért Nobel-díjat lehet kap-

ni. Itt egy tipikus *etnocentrikus* szemléletről van szó, amelynek tudományos jelleget kölcsönözve teremtődik meg az igény, hogy világuideológiává, egységes *világkultúrává* váljon.

„Szociokulturális értéktételezések nem mindig tükrözik/tükrözhetik vissza a valóságot/igazságot, ami azt is jelenti, nem szükségszerű, hogy a többségnek mindig igaza van. A spontán konszenzus készség akkor is igazságok megfogalmazására készlet, ha a jelenség megfoghatatlan vagy csupán adott időben hozzáférhetetlen. Ha ehhez hozzávesszük a képzettársítási ajánlatok véletlenszerűségét és a kondicionálás eredményeinek szilárdságát, akkor láthatjuk, hogy

⇒ *a kulturális értékek könnyen súlyos realitástól való eltávolodásokat idézhetnek elő és takarhatnak el.*” (MENYHAY, 2000. 60. o.)

A realitásoktól való eltávolodás kiküszöbölésére az extrém előnyös helyzetű kisebbségnek a saját igazságába vetett hite sem alkalmas.

2. Ugyancsak a politika és a gazdaság különlegesen szoros kapcsolatára, a *lobbyszás* félhivatalos intézményesítésére és a tradicionális – eredeti – állami szerepelutasítások eredményére való tekintettel az USA-ban feltételezhető, hogy az eredeti állami szerepek energikus elutasítása mögött *egyéni érdek áll*. Ugyanis az állami szerepek privatizálása lehetőséget ad arra, hogy a privatizált szerepeket a törvényhozók érdekeltségi körükbe vonják és pénzszerzés forrásaként alkalmazzák úgy, hogy tipikusan kollektív feladatok ellátásért nem csak ennek non profit ellenértékét, hanem *a nyereséggel megnövelt értékét* számlázzák a kollektívák felé és úgy, hogy a még érvényben hagyott állami gondoskodás privát ellátásáért az idevágó állami szervek munkájának helyettesítéséért is állami díjazást lehet kérni. Üzlet az üzlet.
3. Az állami szerepek leépítését motiváló privát érdekek mögött egy etikusnak nem nevezhető *takarékossági szándék áll*. A szándéknak van egy közvetlen és egy közvetett vonzata. A szándék közvetlen célja, hogy az állam egyre jobban tartózkodjon a társadalmi hátrányos

helyzetűek *ráfordítás-igényes gondoskodásáról*, a közvetett pedig, hogy az állam *adóigénye* kollektív feladatainak ellátása címén ne növekedjen.

A szándék közvetlen célja, hogy az állam egyre jobban tartózkodjon a hátrányos helyzetűek *ráfordítás-igényes gondoskodásától*, beavatottak számára egy *nyílt titok*. Hans-Peter MARTIN és Harald SCHUMANN szóba került könyvéből, de a világhírek szelleméből is kiderül, hogy a túlnépesedés egyre nagyobb gondot okoz. (MARTIN – SCHUMANN, 1998.) Eredetileg főleg Kína, India és Afrika került szóba, de az Amerikai kontinensen a dél-amerikai államok is a témához tartoztak. Ma azonban ez a gond a húsz a nyolcvanhoz társadalom kialakulásával kapcsolatban a nyugati fejlett államokban is óriási gondot jelent. Ugyan a hetvenes évektől kezdve Nyugaton alig múlt el nap, hogy a tömegkommunikációs médiákban ne esett volna szó a munkanélküliség megszüntetésének szükségességéről, de látzata aligha van. Az állam farizeusi kétarcúsága vagy szinte büntetendő naivitása nyilván való: Az egyik oldalon a politikusok saját nemzetük fennmaradásának fontosságát hangsúlyozzák, a másik oldalon azonban a pénzügyi rendszer a gazdasági racionalizmusra hivatkozva azt sugallja, hogy – a szelekció törvényének nyelvezetével kifejezve –

⇒ *nem érdemes a lecsúszott életképtelen réteggel foglalkozni.*

Ez azt jelenti, hogy az extrém előnyös helyzetűek nem tartják gazdaságosnak különösen karitatív indoklásoknak engedve az állam adóbevételét növelni. A cél sokkal inkább

⇒ *az állam adóigényének csökkentése, amelynek egyik módszere, az „életképtelen” rétegek kihalása,*

mindaddig, amíg a húsz a nyolcvanhoz társadalom a kívánt arányokat el nem éri. Aztán majd meglátjuk. Mindenesetre egyelőre még nem esik hivatalosan szó a szelekciót *nyíltan* felgyorsító intézkedé-

sekről, de arról igen, hogy a *tittytainment* alkalmazása egyre aktuálisabb lesz. Ennek alátámasztására három idézet három szerzőtől.

A San Francisco-i Fairmont szállodában tanácskoztak a világ legnevesebb tudósai és menedzserei a jövőről. Itt „nagy karriert futott be a *tittytainment* kifejezés, amelyet az öreg harcos, a lengyel származású Zbigniew Brzezinski dob be, aki négy évig volt Jimmy Carternek, az USA elnökének, nemzetbiztonsági tanácsadója, és azóta foglalkozik geostratégiai kérdésekkel. A *tittytainment* kifejezés, magyarázata szerint a ‘szórakozást’ jelentő ‘entertainment’ szónak és az amerikai szlengben a női mellett, a ‘cicit’ jelölő ‘tits’ szónak a keveréke. Brzezinski ezzel a szóval nem valami szexszimbólumra akar utalni, hanem sokkal inkább a tejre, amely a szoptató anya melléből árad. Az elkábító szórakozás és az elégséges táplálék megfelelő keverékével lehet majd elérni, hogy a világ frusztrált lakossága ne lázadjon föl, hogy elégedett maradjon.” (MARTIN – SCHUMANN, 1998. 13. o.)

„Korántsem biztos, hogy egy milliomos túltengő luxussal teli környezetében boldogabb mint az a bennszülött, akit a civilizáció még nem taszított ki az őserdő gondoskodó karjaiból. Ezt meggyőzően bizonyítja EIBL-EIBESFELDT, biológus és humánitológus, aki többéves távollét után 1986-ban ismét meglátogatta a G/wi őserdő lakóit Zalahariban. Az egykori boldog közösséget a civilizációtól megrontott és elhanyagolt állapotban találta: szakadt piszkos ruhák, gondozatlan népség, alkoholizmus, egy vízlyuk körül várakozó emberek, akik letergikusan egy kukorica, cukor és sörszállítmányra vártak. Ez az a kultúra, amit a nyugati civilizáció az érintetlen kultúráknak ad: szétzúzza azokat.

EIBL-EIBESFELDT az USA-t ‘Kulturknacker’-nak (*‘kultúrafeltörő’-nek*) nevezi. Példának felhossa Nyugat-Új-Guineát, ahol az USA jótékonyág leple alatt Indonéziát és lakosságát *‘függőségi helyzetbe táplálta.’* (EIBL-EIBESFELDT, 1988. 184-185. o.)” (MENYHAY, 1998. 47. o.)

MAGYARI BECK a munkanélküliséggel kapcsolatos fejleményekről ezt írja: „Egy szép napon átlépjük a mágikus 50 százalékos határt, miáltal a lakosok többsége szó /de nem szándéka/ szerint ingyenélővé válik. Bekövetkezik az, ami a császárkori Rómában a dolgok mindennapos rendje volt, hogy tudniillik,

⇒ 'az istenadta nép' lebzseléssel és sűrűn ismétlődő vezérválasztásokkal tölti jobb sorsra érdemes idejét. Az úgynevezett demokrácia csak cifra lótakaró lesz a demagógok által mozgatott, csürhévé züllött társadalomban." (MAGYARI BECK, 1992/6. 16. o.)

2.5.4. A fejre állított szfinx

Amikor a szfinxet fejre állították, nem szólt semmit – nem is szólhatott, mert szobrok nem tudnak beszélni. Más jellegű fejre állított dolgoknak pedig nem kell okvetlen megszólalniuk, vannak olyanok, amelyek maguktól beszélnek. Nézzük meg ezt közelebbről!

HAYEK az individuális szabadság fogalmát A „Die Ursachen der ständigen Gefährdung der Freiheit”, azaz „A szabadság *állandó veszélyeztetésének okai*” című munkájában fogalmazta meg legélesebben.

„Elemzésének már a címe óvatosságra int HAYEK-kel szemben. Ugyanis a szabadság *állandó veszélyeztetését* feltételezni, megfelel annak a szovjet típusú társadalmi neurózisnak, ami azon keresztül mutatkozott meg, hogy állandó éberségre intettek az ellenséggel szemben, hogy még a falevél rezdülésében is gyanúst láttak, hogy félelmükben rendszeres párttisztogatásokhoz folyamodtak, hogy rettegésük a határ hermetikus lezárásához vezetett, és hogy a vélt vagy valódi nem elvtársakat kivégezték. Minden valamelyest szakértelemmel rendelkező előtt világos, hogy az ilyenjellegű állandósult magatartás *neurotikus félelmet* takar. Ennek megfelelően néz ki HAYEK szabadság fogalmának *értelmezése is* és ebben rejlik különleges veszélyessége.” (MENYHAY, 1996. 117. o.)

Ennek tudatában erős önfegyelemre van szükség, hogy az ember el ne ragadtassa magát. Annyit azonban meg kell jegyeznünk, hogy a monetáris gazdaságfilozófia gazdálkodás- és vállalkozás etikája azon a szabadságfogalmon nyugszik, amelyért HAYEK Nobel-díjat kapott. A szabadság fogalmának leírását HAYEK így folytatja:

„...Az individuális szabadság követelése elsősorban azon a belátáson alapszik, hogy tudásunk elkerülhetetlenül véges. Arra törekszünk, hogy az egyént lehetőleg *minden kényszertől megóvjuk*, ennek a legjobb lehetőségét adjuk, hogy különleges, esetenként egyedülálló ismereteit és képességét a legjobban használni tudja. A szabadság célja tehát, hogy valaminek, aminek a dolog természetében rejlő előreláthatatlanság a lényege, szabad érvényesülést biztosítsunk: *mert nem tudhatjuk, hogy az egyed szabadságát hogyan fogja használni*, ezért olyan fontos, hogy a szabadság mindenki számára biztosítva legyen, s mennél előreláthatatlanabb a szabadsággal való élés, annál fontosabb annak biztosítása.”

A monetáris gazdaságfilozófia állítása szerint tehát a gazdálkodás- és vállalkozás *akkor etikus, ha a szabadság*

⇒ *az egyént minden kényszertől megóvjá, ha*

⇒ *mindenki számára biztosított,*

⇒ *mert nem tudhatjuk, hogy az egyed szabadságát hogyan fogja használni.*

Ezek a tézisek egy emberközpontú szemléletben nem állják meg a helyüket. Nem csak azért, mert a tézisek téves jellege evidensnek tűnik, hanem azért sem, mert ezek pszichológiai és szociológiai ismereteinkkel összeférhetetlenek.

Az egyén minden kényszertől való mentesítése nehézség nélkül elvezet bennünket

⇒ *az örömszerzés elvének korlátlan érvényesüléséhez,*

amiről tudjuk, hogy a piaci mechanizmusok szabályzó ereje. Valóban nem szabályozásról, hanem

⇒ *a Nobel-díjra való tekintettel az egyéni érdek, a minden nemű elkötelezettség-nélküliség, érvényesülésének tudományos színezetbe való feltüntetéséről van szó.*

Még a Nobel-díjjal szembeni tisztelet sem indokolhatja, hogy a gazdálkodás- és vállalkozásetikával szemben támasztott követelményeket illetően gorombán eltérjünk a realitás elvétől. A realitás pedig az, hogy nem csak az Én létezik, hanem a Te is és a Mi is és a Ti is. Az Én és a Te, az Én és a Mi, és a Mi és a Ti közötti társadalmi kapcsolatok és folyamatok minősége egyben a gazdálkodás és vállalkozás-etika minőségének mércéje. És ezek, sem a társadalmi kapcsolatok, sem a társadalmi folyamatok, nem nélkülözhetik az egymással szembeni köteleességeket, kötöttségeket, szükséges kényszerhelyzeteket. Illene ezt nem csak egy Nobel-díjasnak, hanem a Nobel-díjat odaitélőknek is tudni.

⇒ *A szabadság mindenki számára való biztosítása kevés.*

Az a sáros tanyavilágba ragadt tehetséges fiatal, akinek alig van lehetősége az általános iskola befejezésére, vajon mit ér azzal, ha azt mondjuk neki, hogy ő éppen olyan szabad, mint mondjuk ROCKEFELLER úr egyik dédunokája.

Mert nem tudjuk, hogy az egyed szabadságát hogyan fogja használni, a szabadságot – ha a társadalmi cél-összeférhetőséget megakarjuk őrizni – mindenképpen az önszervezési képesség fejlesztésének mértékéhez kell igazítani, mert máskülönben a szabadságból könnyen szabadosság lesz.

2.6. Posztumusz Nobel-díjat a szultánnak

A szultán kedvenc felesége azt javasolta neki, hogy a hárem őrzését eunuchok helyett bízza a legderekbabb katonáira. A szultán egy pillanatra sem gondolkodott, sebtében elutasította az ötletet mondván, hogy mit képzel kedvenc neje, végül is nem bízhatja jól fejlett derék és éhes kecskékre a káposztát. Az emberi természet ismeretéért, az animális hajtóerők hatalmának felismeréséért jóval FREUD előtt, a szultán posz-

tumusz Nobel-díjat érdemelne, ha már azt még sem merem javasolni, hogy FRIEDMAN és HAYEK uraktól vegyék el és tegyék a szultán ma-uzóleumára – mind a kettőt...

Szerény de megbízható ismereteink vannak arról, hogy *mikor lehetne a kecskére bízni a káposztát.*

A kecskére akkor lehetne rábízni a káposztát, ha belehetne *varrni a száját*. Ez egyenértékű lenne az eunuchok megcsonkításával. A kecskére akkor is rá lehetne bízni a káposztát, ha *megtanulná*, hogy nem szabad megenni a káposztát. Ezt úgy lehetne elérni, hogy a kecske egy tartós tanulási fázisban mindig akkor kapna mondjuk áramütést – akkor büntetnék – amikor éppen azon van, hogy a káposztába beleharapjon. Egy időben rá lehetne szoktatni arra is, hogy kívánságra mekegjen, úgy, hogy a tanulás időszakában minden mekegést nyalánksággal jutalmaznánk. A tanulási – kondicionálási – folyamat befejezése után a nyalánkság mint inger képes lenne mekegésre bírni a kecskét. Az ember vonatkozásában akármennyire is méltatlannak látszik ez a módszer, az emberi kultúra alapjai, a viselkedési minták, az erkölcs, a kultúrspecifikus jó és rossz

⇒ *ugyanezeknek a kondicionálási mechanizmusoknak az alapján képződnek.*

„Néhány galambot helyeztek el egy ketrecben. Egy készüléken át bizonyos időnként néhány magvat ejtettek a ketrecbe. Már egy nap múlva megállapítható volt, hogy a galambok sajátos magatartásmódokat tanultak meg. Az egyik galamb leszokott a járásról, egy lábon ugrált nyugtalanul körbe; egy másik a szárnyait görcsösen felfelé nyújtotta, egy másik pedig lefelé; egy további pedig mozdulatlanul meredt a magot szóró készülékre.

A galambok a táplálékadományt a mozdulathoz, illetve testtartáshoz asszociálták, amelyet véletlenül tettek, illetve vettek föl, amikor a magvak a ketrecbe hullottak. Ettől kezdve ezek a mozdulatok, illetve testtartások célirányos magatartásmódoznak számítottak, amelyekkel megkísérelték a táplálékot kikényszeríteni.

Ebben az összefüggésben sokatmondó az a kísérletileg igazolt tény, hogy az egyszer már rögzült asszociációk rendkívüli tartósságot tudnak elérni. Például a galambok arra is képesek, hogy tíz ezer értelmetlen csipkedő magatartásmódot mutassanak, jóllehet egyetlen esetben sem jutnak eleséghez. (BERELSON, 1971. I. 130. o.)

Az asszociációk elképzélesek illetve megérzések a nem tudatos szintjén, az elképzélesek és megérzések önkéntelen összekapcsolódásait jelentik. Azt a tartós benyomást keltik, hogy az egyik jelenség hívta elő a másikat. WATSON ragyogó kísérlettel mutatta be például a negatív asszociációk veszélyességét (CORRELL, 1972. 20. o.). Tizenegy hónapos kisfia eleinte félelem nélkül játszott szörmeállatokkal. A kísérlet későbbi szakaszában félelmet keltő zajt csapott minden olyan alkalommal, amikor a gyerek egy szörmeállathoz nyúlt. Így a gyermek megtanulta, hogy a szörös dolgoktól félnie kell. Ebben a kísérletben az asszociációs ajánlat tervszerű volt. A mindennapokban kevésbé jelentősek az ilyen tervszerűen előkészített asszociációk, inkább a véletlenszerűek gyakoriak. A jelentőségüket abban van, hogy károsítják az ember kritikai ítélőképességét, és hogy aligha ellenőrizhetők.” (MENYHAY, 1995. 5-9. o.)

Az asszociációk által kondicionált viselkedési minták a kultúra – az erkölcs – alapjai. Lényege a reaktív viselkedés, amelyet egy inger vált ki, anélkül, hogy az értelem bekapcsolódna. Ez az oka annak, hogy az állatokat is lehet képzettársításokkal – asszociációkkal – kény és kedv szerint kondicionálni.

Amíg az eredeti hajtóerők – az aeb-komplexum és a Freudi hajtóerők, a szexualitás és az éhség hatalma – az értelem fejlődésének megfelelően vissza nem fejlődik, a káposzta rábízása a kecskére – a kollektív érdekek rábízása a privátérdekeltségre – csak akkor lehetséges, ha a társadalom a felnövekvő nemzedéket képzettársítási ajánlatok biztosításán keresztül megtanítja, hogy nem szabad a káposztát megenni – nem szabad a gyengébbet a saját érdekek képviselője érdekében kizsákmányolni és magára hagyni. A tanulási folyamat eredménye egy *reaktív viselkedés*, ami abban nyilvánul meg, hogy a saját érdekeket mások el-

tiprásán – az elesettség eltűrésén és a konkurenciaharcban való legyőzésén – keresztül biztosítani kívánó egyedben az inger – az elesettség és kiszolgáltatottság megjelenése – automatikusan a már elavultnak tekintett *lelkiismeretfurdalást* idézi elő és ez a szándék kivitelét megghiusítja.

Mindaddig, amíg az értelem fejlődésével párhuzamosan az animális hajtóerők vissza nem fejlődnek, a fentiek értelmében a szükséges képzettségű ajánlatokat *valakinek biztosítani kellene*. Ezt a feladatot az állam helyett aligha képes valaki hathatósan felvállalni, mert a privatgazdaság a reklámok fölötti egyeduralmával a társadalmat az örömszerzésre való buzdítással az *ellenkező* irányba kondicionálja mint ahogy szükséges lenne ahhoz, hogy káposztát rálehessen bízni a kecskére.

⇒ *Ezért a káposztát fokozott mértékben veszélyes és buta dolog a kecskére bízni. A szultán tudta ezt és ehhez is tartotta magát, ezért a Nobel-díj inkább a neki járna.*

Felhasznált irodalom

1. ANDORKA Rudolf: Népesedési problémák – világméreteken, Európában és Magyarországon. In: Merre tart a magyar társadalom? Lakitelek, 1996. /88-103. o./
2. ANDORKA Rudolf – Buda Béla: A deviáns viselkedés szociológiájának elméleti problémái. A deviáns viselkedés szociológiája.
3. BALÁZS JUDIT: Utószó. MENYHAY: Bevezetés az általános szociológiába. Sopron. 2000.
4. CSEHSZOMBATHY László válogatása. Budapest 1974.
5. BERELSON, Bernhard – STEINER, Gary A: Menschliches Verhalten, Grundlegende Ergebnisse empirischer Forschung. Band I: Forschungsmethoden/ Individuelle Aspekte. Band II: Soziologische Aspekte. Weinheim – Berlin – Basel. 1971.
6. BLAU, Peter M.: Eine Theorie der sozialen Integration. In: Moderne Amerikanische Soziologie. Hrsg. Prof. HARTMANN. Stuttgart 1967.
7. BREZINKA, Wolfgang: Erziehung als Lebenshilfe. Wien 1971.
8. COHEN, K. Albert: Abweichung und Kontrolle. München 1968.
9. CORRELL, Werner: Lernpsychologie. Donauwörth 1972.
10. ERIKSON, Erik: Einsicht und Verantwortung. Die Rolle des Ethischen in der Psychoanalyse. Frankfurt am Main 1971.
11. FÁBIÁN Attila: Faipari szektorstratégia. Tanulmány. Sopron 1998.
12. FRANKL, Viktor E.: Das Unbewußte. In: FRANKL, Viktor E.: Der Mensch vor der Frage nach dem Sinn. München – Zürich 1979
13. FREUD, Sigmund: Zur Einführung des Narzißmus. In: Imago Gesamtausgabe. London 1940-1952. X. Band.
14. FUKUYAMA, Francis: A történelem vége és az utolsó ember. Budapest 1994.
15. FREISITZER, Kurt: Tradition und Herausforderung.
16. Vierhundertjahre Universität Graz. Herausgeber: FREISITZER, u. a., Graz 1985.
17. FRIEDMAN, Milton: Kapitalismus und Freiheit. München 1976.
18. FROMM, Erich: Birtokolni vagy létezni? Egy új társadalom alapvetései. Budapest 1994.
19. HAYEK von, Frierich A.: Geldtheorie und Konjunkturtheorie. Salzburg 1976.
20. HEGEDŰS T. András: Nevelővé válás. Budapest 1988.
21. HERNÁDI Miklós: Válni veszélyes. Budapest 1988.
22. KOCSIS Tamás: A nemzetek nyomorúsága. E nyomorúság természetének és okainak vizsgálata. In: Valóság. 1997/6.
23. KOVÁCS István Dr. – Dr. KISS Barnabás – Dr. TÓTH Károly – Dr. HEGEDŰS Éva: Nyugat-Európa legújabb alkotmányai. Budapest 1990.
24. KRAY István: Rendszerváltás bekötött szemmel. Földindulás a világpolitikában. Budapest 1993.
25. LOCKE, John: Levél a vallási türelemről. Budapest 1973.

26. LOCKE, John: *Értekezés az emberi értelemről*. I. és II. kötet. Budapest 1979.
27. LOSONCZI Ágnes: *Ártó-védő társadalom*. Budapest 1989.
28. LUTZ, Rüdiger: *Die sanfte Wende. Aufbruch ins ökologische Zeitalter*. München 1984. *Fluktuation der Geschlechttrollen*.
29. MAGYARI BECK István: *Kreativitás és gazdasági motivációk. Valóság*. 2000. 2. /16-28. o./
30. MAGYARI BECK István: *Múzsák a piacon. Esszé a kultúráról és arról a kábítószerről, amit kultúrának hívnak*. Budapest 1994.
31. MAGYARI BECK István: *A pedagóguspálya jellege, pályakövetelményei. Előzetes hipotézisek a tanári munka pályaprofiljának leendő megalkotása céljából*. In: *Fejlesztő Pedagógia. Pedagógiai Szakfolyóirat*. 1993/3
32. MAZÁK, V. – BURIAN, Z.: *Az ősemlék elődei*. Budapest 1990.
33. MENYHAY Imre: *Voltunk, megvolnánk – leszünk? Nevelés ideológiák keresztüztüében*. Budapest 1996.
34. MENYHAY Imre: *Vezetés, nevelés, neurózis. Társadalmi valóságok, szükségletek és szükségletkielégítés*. Budapest 1995. a MENYHAY, Emmerich: *Führung, Erziehung, Neurose*. Wien – München – Bern 1985 átdolgozott kiadása.
35. MENYHAY Imre: *Adalékok Káin „esti meséjéhez”*. *Gazdaság és szocializáció a jelenkori liberális társadalomban*. Budapest 1998.
36. MENYHAY IMRE: *Bevezetés az általános szociológiába. A társadalomelmélet alapvető kérdései*. Sopron 2000.
37. MONTESQUIEU, Charles De: *A törvények szelleméről*. I. és II. kötet. Budapest 1962.
38. POLAY Erika Dr.: *III. Hystéria*. In: BUDA Béla – FÜREDI János (szerkesztők): *A neurózis változó arca*. Budapest, 1989.
39. RÁCZ József: *Ifjúsági szubkultúrák és „devianciák”*, Budapest 1989.
40. ROUSSEAU, Jean-Jacques: *Emil vagy a nevelésről*. Budapest, 1965.
41. ROUSSEAU, Jean-Jacques: *Az emberek közötti különbségek*. Budapest 1905.
42. SPIELMANN József: *Betegség, orvoslás, társadalom. Az orvosi szociológia vázlatja*. Budapest 1984.
43. MARTIN, Hans-Peter – SCHUMANN, Harald: *Die Globalisierungsfalle. Der Angriff auf Demokratie und Wohlstand. Reinbek bei Hamburg 1997. Magyar kiadás: A globalizáció csapdája. Támadás a demokrácia és a jólét ellen*. Budapest 1998.
44. TAUSCH, Anne-Marie – TAUSCH, Reinhard: *Erziehungspsychologie*. Göttingen 1971.
45. VOLTAIRE: *Filozófiai abc*. Budapest 1983.
46. WEIMER-SCHÖLER: *Geschichte der Pädagogik*. Berlin - New York 1976
47. ZOBORY Erzsébet: *Ember- és környezettan*. Budapest 1997.

Gidai Erzsébet

A jövő kutatás feladatai és gondjai

A jövő kutatás feladata azoknak a fejlődési tényezőknek a feltérképezése, amelyek jelenleg relevánsak, majd az erre vonatkozó ismeretek alapján annak meghatározása, hogy milyen alternatív fejlődési irányok jellemzőek a jövőben és ezek a tendenciák mennyire valószínűek és mennyire kívánatosak. Következésképpen a jövő leírásában előforduló összefüggések, oksági kapcsolatok, az események láncolatára vonatkozó adatok mind hipotetikusak. Ugyanakkor a jövő kutatás használ olyan elméleteket, amelyeket a hagyományos társadalomtudományi ágazatok, mint például a közgazdaságtan, szociológia, pszichológia stb. dolgoztak ki. Ezeknek az elméleteknek a fejlődése hatást gyakorol a jövő kutatókra, amikor az illetők ezeket az elméleteket felhasználják arra, hogy megbízható előrejelzéseket dolgozzanak ki.

A jövő kutatás egyik fontos jellegzetessége az is, hogy problémái nem korlátozódnak pusztán egyetlen diszciplínára, vagy a tervezés, a döntéshozatal területére. A jövő kutatás lényegében interdiszciplináris tevékenység, amely interdiszciplináris módszereket és szaktudást igényel. Mindezt az is indokolja, hogy a 20-50 évre előre gondolkodó jövő kutatók által vázolt jövőképeknek olyan tényezőkkel kell számolnia, amelyek esetleg jelenleg kis jelentőségűek és a jövőben válnak döntő hatású tényezővé. Fontos annak hangsúlyozása is, hogy önmagában véve az időtávnak, tehát például annak, hogy 2020-ra gondolunk előre, nincs kiemelkedő jelentősége. Ami fontos az az, hogy a lényegi fejlődést meghatározó folyamatokat írjuk le. Azt, hogy bizonyos helyzetek és feltételek hogyan változnak meg az idők során. Ez azt is jelenti, hogy ugyanabban a vizsgálatban olyan előrejelzések (szcenáriók) is előfordulhatnak, amelyeknek különböző az időtávuk.

A jövő feltárásának menetét el kell különíteni a tervezési és döntéshozatali eljárásoktól. Egyrészt, mert az előrejelzés kidolgozása során bizonyos fokig el kell szakadni azoktól az elkötelezettségektől, amelyek a tervezést és a döntéshozatalt jellemzik, másrészt pedig azért, mert a minőségi jellegű változásokra kell szükségszerűen koncentrálni. Mindebből az is következik, hogy nyilvánvaló kapcsolat áll fenn a jövőkutatás és a politika kialakítása között. A jövőkutatásnak a folyamatokban várható változásokat és a döntési pontokat kell leírnia, és csak másodlagos szerepű a trendextrapoláció. A jövőkutatás fő feladata az, hogy feltérképezze a diszkontinuitásokat, az innovációkat, a majdan bekövetkező új eseményeket. Egyes kutatók szerint az ilyen fajta feltérképezés a jövőkutatás legfőbb eleme.

A jövőkutatás alapjában véve normatív tevékenység és ebből az is következik, hogy a jövőkutatás előnyeit, értékeinek szerepét jobban kell hangsúlyozni, mint általában a társadalomkutatás eredményeit. Flechtheim szerint a futuroológia (tehát a jövőkutatás) feladata az, hogy kiküszöbölje a háborúkat, az éhezést, a nyomort, az ember és a természet kizsákmányolására irányuló törekvéseket, demokratizálja a társadalmat, megszüntesse az elidegenedést és új embertípus, a homo humanus létrejöttéhez vezessen. Flechtheim úgy gondolta, hogy a jövőkutatásnak befolyásolnia kell a jövő társadalmát abból a célból, hogy az eltérjen (mégpedig a jó, irányba) a múlttól. E szerint a felfogás szerint a mai problémákat a jövőkutatás kritikai és módszeres vizsgálati eszközeivel kell felmérni és megoldani.

Flechtheim elképzelései nem teljes mértékben valósultak meg, hiszen gondoljunk csak arra, hogy a legismertebb jövőkutató intézmény, a Rand Corporation az 50-es években katonai megrendelésre dolgozta ki a jövőkutatás olyan módszereit, mint például a rendszerelemzés, a szcenáriókészítés, vagy a morfológia, illetve relevanciafák stb. Ugyanakkor az eddigiekből következik, hogy szoros kapcsolat áll fenn egyfelől a jövőkutatás, másfelől általában a társadalmi fejlődés és különösen

a társadalmi tervezés és döntéshozatal között. Mindemellett e kapcsolat jellege a jövő kutatással felszínre hozott ismeretek hasznosságától függ.

A jövő kutatás és a társadalmi-gazdasági fejlődés közötti kapcsolat jellegzetességei függenek az adott vizsgálat célkitűzéseitől, a felszínre hozott ismeretektől, az alkalmazott módszerektől, a közreműködő szakértőktől, információ tartalomtól stb.

Elvileg a különböző jövő vizsgálatoknak három csoportját lehet megkülönböztetni a jövő kutatásnak a társadalmi tervezéshez és döntéshozatalhoz való viszonya tükrében:

1. olyan vizsgálatok, amelyek inputot adnak a nyilvános tervezési és döntéshozatali tevékenységhez;
2. olyan kutatások, amelyek közvetve előmozdítják a tervezési és döntéshozatali folyamatok tökéletesítését;
3. olyan autonóm jövő kutatások, amelyeket a különböző kormányzati szervek által megszabott követelmények sem közvetlenül, sem közvetve nem irányítanak, s amelyeket olyan értékek befolyásolnak, mint például a későbbiekben említett alternatív jövő programokban szereplő értékek.

A jövő tanulmányozásával hasznos támpontot nyújtunk a döntéshozatal és a tervezés számára; elősegíthetjük a jövőben várhatóan jelentkező lehetőségek és veszélyek megbízható feltérképezését, illetve jelentkezésük idejének meghatározását; módszereket javasolhatunk a különféle problémák megoldására; alternatív cselekvési programok kidolgozásával hatást gyakorolhatunk a jövőre; és előmozdíthatjuk a jelen jobb megértését is.

A döntéseket ugyanis rendszerint a tegnapi vonatkozó ismeretek alapján hozzák. A jelen tanulmányozása tehát abból a szempontból, hogy az ily módon szerzett ismeretek majdan hasznossá váljanak, értékes információt ad arról a valóságról, amelyben élünk. A jövő kutatásá-

val gyarapíthatjuk azokat az eszközöket, amelyekkel az ember megszabadulhat attól a tévhittől, hogy a jelenlegi trendek végzetszerűek.

A jövőkutatásban rejlő előnyök kibontakozását nagymértékben hátráltatják a következő tényezők:

1. A legtöbb döntéshozatal még mindig túlzottan jelenre orientált és gyakran teljesen reaktív jellegű;
2. A jövőkutatást, mint diszciplínát a nagyobb egyetemeken is korlátozottan fogadják el,
 - az országos és nemzetközi kérdéseket még mindig egymástól elszakítva vizsgálják, kevés a kölcsönhatás elemzés,
 - az emberiség előtt álló nagy problémák megoldása terén még mindig csekély haladás tapasztalható, gondoljunk csak az atomfegyverek szaporodása, világméretű éhínség, a környezet szennyezése stb.
 - új veszélyekkel is számolni kell az emberiségnek, így pl. a világ valutarendszerének esetleges összeomlása, a terrorizmus elburjánzása, a kormányokba és más intézményekbe vetett bizalom drámai hanyatlása stb.

Még azokban a ritka esetekben is, amelyekben valamely meghatározott célú jövőkutatást éppen azért végeznek el, hogy azzal segítsék az államvezetés döntéshozatali tevékenységét, a jövőkutatás hatása korlátozott, vagy időben később jelenik meg. Kétségtelen, mindezekben közrejátszik az is, hogy a jövőkutatás fogalmai többféleképpen értelmezhetők és az alkalmazott módszerek nem mindig tökéletesek ahhoz, hogy segítségükkel a jövőkutatás feladatait teljesíteni lehessen. Például nincs valóban hatékony módszer a diszkontinuitások interdiszciplináris kezelésére. Nem alaptalanul mutatnak rá egyesek, például F. Capra arra, hogy a jövővel foglalkozó közgazdászok nem ismerik fel, hogy a gazdaság a tág értelemben vett környezeti és társadalmi rendszer egyik

összetevője csupán. Az előrejelzésekben használt alapvető fogalmak – mint például hatékonyság, termelékenység, bruttó nemzeti termék stb. – szűkösen nyerne meghatározást és e fogalmakat rendszerint úgy használják, hogy nincsenek tekintettel az egyes kategóriák összetettségére. A társadalmi elemzésben olyan fogyatékoságok rejlenek, amelyek fel erősödnek, ha az ily módon elért eredmények alapján hozunk létre előrejelzéseket és sok bennük a hibalehetőség. A helyzet nem lesz jobb akkor, ha a politikai döntéshozatal hibás scenáriókra épül. Mindez arra mutat, hogy a jövő kutatásnak szükségképpen interdiszciplináris jellegűnek kell lennie.

Edward Pestel számos olyan tényezőt tárt fel, amelyek megakadályozzák, hogy a jövő kutatás befolyásolja a politikai döntéshozatalt. Ezek a tényezők részint a jövő kutatókkal, részint a politikai döntéshozatali folyamatok valóságos jellemzőivel kapcsolatosak. Sok jövő kutató idegenkedik az interdiszciplináris munkától, mások attól félnek, hogy a politika „beszennyezi” a jövő kutatások tudományosságát. Sok kutató egyszerűen csak a tévedéstől fél. Mások úgy gondolják, hogy modelljeik igazi „fogyasztóközössége” nem a döntéshozatalban, illetve általában a nagy nyilvánosságban rejlik, hanem más modellezőkben. Márpedig nyilvánvaló, hogy a jövő kutatás értéke attól függ, hogy e kutatás mennyire releváns a társadalmi és politikai fejlődés szempontjából. Ami a kormányzatokat illeti, ők gyakran azért idegenkednek a jövő kutatástól, mert

- a kormányzatokat az aktuális problémák érdeklik;
- a kormányzatok hajlamosak arra, hogy a javasolt megoldásokat leegyszerűsítsék, s a saját érdekeiknek megfelelően alakítsák;
- a helyi és az országos problémák gyakran háttérbe szorítják a jövő kutatók által felvetett nemzetközi jellegű kérdéseket, s így a kormányzati döntésekben gyakran kívül hagyják a kettő szerves kapcsolatát;
- jövő problémái több ágazatot is érintenek, miközben a kormányzat – struktúráját tekintve – vertikálisan tagozódik.

Egyetlen konkrét példán: a fejlődő országokban az alacsony táplálkozási színvonal nem pusztán a mezőgazdaság gondja, hanem az oktatásnak és önképzésnek a biológiai, genetikai, talaj- stb. kutatásnak, a környezetvédelemnek, az ipari infrastruktúrának, az energiaellátásnak, a szállításnak stb. a problémája együttesen. Ezzel szemben a kormány-szervezet ágazatok szerint tagozódik, és az egyes kormányserveket a többiek problémái kevésbé érdeklik.

Az elmondottak ellenére a jövőkutatás nagy szerepet játszik az emberi gondolkodás és cselekvés alakításában. Ezt bizonyítja a jövőkutatás szerepének megnövekedése, az eltérő alternatívák keresése, s ezzel az emberi tényezők mélységeinek feltárásában érdekelt.

A megbízhatóság és a jóság tartalma a jövőkutatásban

A jövőképek és a jövőtendenciák megbízhatósága, jósága (pontossága) különbözőképpen értelmezhető. Tudományos szempontból eltérő a kategóriák tartalmának értelmezése, és nem megoldott a megbízhatóság módszerének kidolgozása. Tapasztalatilag is igazolható, ha a vizsgált alaptendenciák környezeti feltételeit, a lényeges hatótényezőket, a jelentősebb fordulópontokat együttesen feltárják, s elemezzük, akkor megbízható az előrejelzésünk. Nem egyszer fordul elő, hogy az alaptendenciákra ható, s azokhoz kapcsolódó tendencia meghatározóbb lehet, mint maga a vizsgált fejlődési vonal.

Az előrejelzések jósága felveti azt a kérdést is, vajon akkor jó-e jövőképünk, ha a lehető legjobban leképezte a valóságot, vagy ha teret enged az eltéréseknek?

Lényeges leszögezni, a jövőfeltárás, az előrejelzés döntési eszköz, tehát önmagában még nem cselekvési program, nem döntés. Ebből adódóan nagyobb a mozgáster, nagyobb a hipotézisek felállításának szabadsága, ezek összehasonlító elemzések lehetősége. A megbízhatóság szempontjából nem kizárólag azon van a hangsúly, hogy mennyire pontosan lehetett leírni a fejlődési irányokat, hanem azon is, hogy milyen mértékben sikerült a várható jelentősebb fejlődési fordulópontokat, el-

ágazásokat, ható- és következménytényezőket megragadni és ábrázolni. E feltételeknek akkor teszünk a legjobban eleget, ha alternatívákat tárunk fel, a „ha-akkor” összefüggésekre keresünk választ, és az előrejelzések sorát alakítjuk ki. Annak megítélése, hogy melyik lesz a tényleges jövő, melyik alternatíva fedti le a legjobban a valóságot, alapvetően a döntésektől függ. Attól, hogy mennyire volt képes az ember, felismerve a várható törvényszerűségeket, cselekvéseit ehhez igazítani, és a valóság folyamatait befolyásolni, illetve alakítani. Ilyen szempontból lényegesen több lehet az igazi prognózis, mint amennyi a jó döntés.

A döntést, az alternatívákból való választást ugyanis jelentős mértékben meghatározza a döntést hozó érdekviszonya és értékrendje. Ha ez megcsontosodott, kevésbé fogékony az újra, vagy a sajátjáról eltérő értékekre, netalán voluntarista érdekeket szolgál ki, s ezáltal a valóság folyamatait más pályára kényszeríti, mint ami szükséges lenne a haladás szempontjából.

Előbb-utóbb a felszínre kerülnek az így kialakult kényszerpálya ellentmondásai és jelentős eltérések okoznak a döntés és a tényleges eredmény között. Az így kialakult ellentmondásos helyzetért mindenekelőtt a rossz prognózisokat, illetve prognóziskészítőket vádolják. Nem tagadva, hogy rossz előrejelzések is születtek és születnek, a hibákért mégsem kizárólag az előrejelzések (illetve azok készítői) a felelősek.

Leszűrhető az a módszertani következtetés is, hogy az előrejelzések megbízhatóságát differenciáltabban kell kezelni és értelmezni. A szakirodalmi viták is ezt erősítik meg.

A legtöbb szakember, pl. E. Jantsch F. Malik, R. Zentner véleménye megegyezik abban, hogy az előrejelzések megbízhatósága legmarkánsabban utólag értékelhető. Azon elv alapján, hogy az ember utólag mindig okosabb, állítják, hogy az előrejelzésen nem lehet előre megmondani annak eredményességét. Nemesyszer előfordult, hogy azok a tendenciák (stratégiák) sem tűntek előre eredménystratégiának, amelyek

utólag eredményesnek bizonyultak. Az utólagos értékelésnek természetesen gyenge pontja, hogy az ember azt is látja, amit látni szeretne, vagyis azokat a tényezőket választja ki, amelyek az általa képviselt elméletet, álláspontot alátámasztják. (Ez sok vonatkozásban persze igaz az előrevetítés fázisában is, bár nem feltétlen meghatározó elem.)

Ilyen összefüggésben többnyire azt a benyomást próbálják kelteni, hogy egy olyan stratégia, amelyet helyesnek ismertek el utólag a múltra vonatkozóan, annak a jövőben is helyesnek kell lennie. A történelem éppen azt mutatja, hogy ez nem így van, vagy legalábbis nincs mindig így. Ami ma a leghelyesebb, holnap óriási tévedés lehet. Az előrejelzéseknek természetes tartozéka a kétkedés, s ezzel a megbízhatóságot emeljük. Nem szabad elmulasztanunk a jövőt feltáró ismeretelméleti folyamatban a jelen jobb megismerésének szükségességét. Ez úgy is értelmezhető, hogy nem azok az igazán döntő események, amelyek be fognak következni, hanem azok, amelyek már végbementek, amelyekkel gyakran már vakok vagyunk, vagy nem vonjuk le a következtetéseket, vagy nem tártuk fel kellő mélységgel a jelenhez vezető utat. Az ilyen típusú elemzések előrejelzik a prognózisok megbízható kidolgozását.

Foglaljuk tehát össze a megbízhatóság tartalmát a jövőkutatásban!

A megbízhatóság a jövőkutatásban, más tudományterületekhez képest specifikus tartalmat nyer; olyan összetett, komplex fogalom, amely dinamikájában értelmezendő, szintetizálja az előrejelzés tárgyának változását, az előrejelzéshez szükséges ismereteknek és ebből következően az eredményeknek a mennyiségi és minőségi értékelését.

Az elméleti és gyakorlati jövőkutatási tevékenység során szerzett tapasztalatok és vizsgálódások alapján a jövőkutatási megbízhatóság a következő három egymásra épülő szinten értelmezhető:

1. a múltban és a jelenben lejátszódott események, folyamatok megismerése,

2. a vizsgálandó események, folyamatok továbbélésének, megszűnésének, vagy ezek helyébe újak létesülésének a valószínűsítése,
3. az előrejelzés által kiváltott döntések, intézkedések hatásainak becslése.

A jövő kutatási megbízhatóság a következő sajátos vonásokkal rendelkezik:

- Jövőre utal: kifejezi a még nem létezőtől, de a jövőben majd bekövetkező eseményekről, folyamatról ítéletünket, tehát nemcsak az utólagos bekövetkezés, illetve be nem következés megállapítására alkalmas.
- Gondolkodási folyamatot tükröz, hiszen a jövő a meg nem történnéig a gondolkodási folyamat eredményeként értelmezhető.
- Mennyiségi és minőségi ismereteket egyaránt magában foglal.

Igen fontos az előrejelzés tárgyának kvantitatív és kvalitatív megközelítése, hiszen a jelenségek mennyiségi és minőségi oldal egymással szoros kölcsönhatásban léteznek, merev különválasztások, azaz valamely oldal izolált elemzése ellene hat a komplexitás elvének, s végső fokon csökkenti az előrejelzések megbízhatósági értékét. A gyakorlati előrejelzési tevékenységben – érthető módon – „szimpatikusabbak” a számszerűen kezelhető jellemzők, amelyek esetében lehetővé válik az összefüggések és tendenciák matematikai-statisztikai kifejezése és leírása. Lényegesen bonyolultabb a nem számszerűsíthető jellemzők verbális kifejezése, s ez azzal a „kellemetlen” tulajdonsággal jár együtt, hogy a mondanivaló tömör kifejezése sem könnyíti az összefüggések kezelését. Az egzakt, matematikai-statisztikai megbízhatósági vizsgálatok általában nem mellőzhetők, szükségesek, de önmagukban nem elégségesek. A jövő kutatásban nagy veszélyt rejt magában a nem számszerűsíthető tényezők elhanyagolása, ami végső fokon oda vezethető, hogy a

mennyiségi összefüggések kimutatása jelenti az előrejelzés megbízhatósági vizsgálatának végső célját.

- A jövőkutatási megbízhatóság dinamikus, folyamatában értelmezett; kifejezi az előrejelzés tárgyának és az előrejelzés tárgyának és az előrejelzés tárgyra vonatkozó ismereteknek a változását.
- Feltételes, azaz az előrejelzés megbízhatósága számos tényező egymásra hatásának eredményeként alakult ki. Jóllehet, minden tudományterületre igaz az, hogy a megbízhatóságot különböző tényezők befolyásolják a jövőkutatásban ez a hatás erősebb és többértű. A jövőbeli válható fejlődési folyamatok és eredmények megismerésének tehát egyik döntő feltételét jelenti a ható tényezők sokoldalú komplex feltárása. Ha a múlt és a jelen elemzésében sikerült is olyan ismeretszintet kialakítani, amely torzítás nélkül tükrözi az elégséges, jó minőségű, s a valóságos összefüggéseket, akkor is szükségessé válnak a jövőre vonatkozó további vizsgálódások. Azok a szerzett ismeretek jövőbeli változásának a feltárására irányulnak. (Ebből következik, hogy a jövőbeli fejlődési folyamatok törvényszerűségének a megállapításához sokoldalúbb, mélyrehatóbb vizsgálatokat kell folytatni, mint általában a helyzetelemzések esetében.) Mindez megalapozza a jövőkutatási megbízhatóságot meghatározó tényezők feltárásának fontosságát. Ezt más oldalról az is nélkülözhetetlenné teszi, hogy helytől és időtől függően változik azoknak a tényezőknek a köre és intenzitása, amelyek a megbízhatóságot befolyásolják.
- Az előrejelzések megbízhatósága összefügg a vizsgált rendszer stabil (nem változatlan!) vagy instabillá voltával. Viszonylag könnyebb a helyzet egy stabil rendszerrel (pl. a népesség, gazdasági szerkezet), ahol alapvetően a rendszerre ható tényezők elemzésére kell a hangsúlyt helyezni, míg a változó, labilis rendszereknél (pl. az árak, a technológia, a technika) maguknak a rendszereknek a változási irányaira és az ezekre ható tényezők alakulására kell előrejelzést kidolgozni, s megbízhatóságukat vizsgálni. Ez az elemzés sokkal több

buktatót rejt magában, és természetesen sokkal nehezebb az előrejelzés megbízhatóságát is meghatározni.

- A jövő kutatásban a megbízhatóságnak szoros a kapcsolata, kölcsönhatása az előrejelzési időhorizonttal, az időtényezővel. Gyakran találkozunk azzal a nézettel, miszerint az előrejelzések megbízhatósága arányosan csökken az időtávval. Ez azt jelenti, hogy a rövid távú előrejelzéseknél a számszerűen kifejezhető megbízhatóság. A reális megítéléshez azonban egyéb tényezőket – pl. az előrejelzés tárgyának jellegét, az információbázist, a felhasznált módszereket – is figyelembe kell venni.

Az időtényező differenciált kezelése fontos továbbá azért is, mert az időtáv függvényében eltérő szempontokat kell érvényesíteni a megbízhatósági vizsgálatokban. Így rövidebb távon nagyobb jelentősége van az empirikus összefüggések elemzésének, hosszú távon pedig elsősorban a minőségi értékelés és az előrejelzések szerkezetének logikai elemzése kerül előtérbe.

A hosszú távú előrejelzések fő problémája a vizsgált jövőt alapvetően meghatározó kritikus pontok kimunkálásában van. Amennyiben ez sikerül, úgy megbízható előrejelzést kaphatunk hosszú távon is, különösen akkor, ha megtaláljuk a megfelelő aggregáltsági fokot. Ugyanakkor megbízhatatlan, rossz minőségű lehet a rövid távú előrejelzés is, ha például hamis problémafelvetésre és információbázisra épül.

- A jövő kutatásban egy összetett rendszer megbízhatóságára általában nem lehet következtetni egyes részterületeinek megbízhatóságából, egyrészt azért nem, mert az előrejelzési probléma, feladat többnyire rosszul strukturált, másrészt azért, mert a részterületek közötti kölcsönkapcsolatok befolyásolják egymás megbízhatóságát is. Ez azzal is összefügg, hogy a jövő kutatási feladat, az előrejelzés tárgya igen gyakran nem alkot ún. szerkezeti rendszert.

- A megbízhatóságot befolyásolja az, hogy a jövőkutatói munka nem értékmentés. Érdekek fűződnek bizonyos jövőfejlődési variánsok kidolgozásához és a tartózkodáshoz mások kimunkálásától. Ez természetesen befolyásolja a megbízhatóságot is. Az értékkel terheltég különösen erősen érvényesül a társadalmi előrejelzéseknél, s ez növekszik akkor, ha a kidolgozott jövővariánsok döntésekké válnak.
- Az előrejelzések megbízhatósági vizsgálataiba elengedhetetlen a szubjektív (emberi) tényezők befolyása. A megbízhatóságra hat a szakértők motiváltsága, felkészültsége, sőt, ahogyan igen szellemesen fogalmazta meg E. Gehmacher, a jövőkutatóshoz intellektuális bátorság is kell. Véleménye szerint ez azt jelenti, hogy a jövőkutatásban nagyobb bátorság kell az egyszerűsítéshez, a bizonytalan méréshez és az egzakt megfogalmazáshoz, mint más tudományterületeken. Az egyszerűsítéshez ugyanis ismerni kell a teljes rendszer komplexitását és terjedelmét, az egyszerűsítés hatását és megengedhetőségét. A bizonytalan mérést az indokolja, hogy vannak variánsok, amelyek mennyiségileg alig, vagy egyáltalán nem mérhetőek. Az egzakt megfogalmazáshoz pedig ismerni kell az előrejelzési értékek mellett ezen értékek valószínű eltéréseit is. Amennyiben ez utóbbi értékeket kiszámítottuk, úgy valójában megbízható előrejelzést kapunk. Megítélésünk szerint a probléma ott van, hogy az előrejelzési eredmények már születésükkor magukban hordozzák a jövő megismerhetőségének és feltárhatóságának valószínűségi és bizonytalansági sajátosságait.

A megbízhatóság a jövőkutatásban tehát összetett, komplex, dinamikájában értelmezett fogalom, amely kifejezi a jelenre és a jövőre vonatkozó ismeretek milyenségét (mennyiségi és minőségi megítélését), és választ ad arra, hogy az előrejelzés mennyiben szolgál döntések alapjául, és mennyiben tárja fel a fejlődést elősegítő tényezőket.

Ez a definíció egyrészt kifejezi a jövő kutatási megbízhatóság-fogalom három szinten való értelmezését, másrészt magában hordozza az előzőekben tárgyalt sajátosságokat is.

Egy előrejelzés tehát akkor megbízható, ha olyan minőségű belső tartalommal rendelkezik, hogy lehetővé teszi (tenné) a döntések, cselekvési programok optimális megalapozását, kialakítását, s következményeiben, hatásaiban a mindenkori adott környezeti feltételrendszerben a legjobban szolgálja (szolgálja) a fejlődést, vagy hátrítja el (hátrítaná el) a veszélyeket, s nagy a bekövetkezési (deinonózis esetén be nem következési) valószínűsége.

A definíció tükrözi azt az álláspontot, hogy az előrejelzések döntéseket alapoznak meg, s úgy próbálják feltárni a jövőbeli valóságot, hogy a fejlődést maximális mértékben elősegítsék. Ebből következően, az előrejelzésekhez hasonlóan, azok megbízhatósága is a döntések megalapozásához kapcsolódik.

Nagy Pongrác

A magyarországi pénzügy – 1989-1999¹

MONETARIZMUS

A legújabb kor magyarországi pénzügyének megértéséhez elengedhetetlenül szükséges annak a gazdaságpolitikai irányzatnak a megismerése, amely „monetarizmus” néven került be a közgazdasági gondolkodásba.

Történelmi visszpillantás

A klasszikusok és Marx

Adam Smith (1723-1790) azt írta, a piacon mindenki saját hasznát, méghozzá maximális hasznát keresi úgy, hogy a lehető legtöbb áru eladásával növeli piaci részesedését. Ezt azzal próbálja elérni, hogy csökkenti árait, javítja a minőséget. Ez a híres smithi „láthatatlan kéz”, amely úgy intézi a dolgokat, hogy az egyéni nyereszkeség vágyából, kapzsiságból közjó, vagyis olcsó, bőséges és jó minőségű árumennyiség származzék.

Az elmélet más szóval azt jelenti, hogy a piaci verseny a lehető legnagyobb jólétet teremti, feltéve, hogy a „láthatatlan kéz” munkáját emberi

¹ Részlet a szerző készülő könyvéből, melynek címe: **Gazdaságpolitika mindenkinek – avagy a rendszerváltás gazdaságpolitikája a piacgazdasági gazdaságpolitika tükrében**

beavatkozás nem gátolja. Vagyis a verseny legyen teljesen szabad minden piacon. A termelők ne szövetkezzenek az árak rögzítésére, se a munkások magasabb bérek kiharcolására, és a kormány se módosítsa a piaci verseny tisztaságát adókkal, vámokkal, behozatali tilalmakkal, valamint a gazdaságba való egyéb beavatkozással.

„*Laissez faire, laissez passer*”, hagyjátok, hogy (a piac szereplői) csinálják (a dolgukat), hagyjátok, hogy (az árak szabadon) áramoljanak (egyik országból a másikba): ez volt a klasszikus közgazdászok jel-szava, mely főként a kormánynak szólt.

Jean-Baptiste Say (1767-1832) Smith tanait tovább fejlesztve megpróbálta kimutatni, hogy, mivel a termelés minden jövedelme a háztartásokhoz kerül, a háztartások ezt részben elvásárolják, részben megtakarítják. Az elvásárolt jövedelem: fogyasztási javak és szolgáltatások iránti kereslet, a megtakarított jövedelemből pedig beruházási javak iránti kereslet lesz. A jól működő, állami beavatkozástól mentes piacgazdaságban tehát nem lehet túltermelési válság, mert a termelés megteremti a termékek iránti keresletet – mondja Say.

A klasszikus közgazdászok elképzelése arról, hogy a piac, ha hagyják, a lehető legnagyobb jólétet teremti, talán a közgazdasági vetülete Leibniz (1644-1716) világképének, miszerint a világon Isten irányította harmónia uralkodik, melyet Voltaire figurázott ki a *Candide*-ban („Minden a legtökéletesebb a világok eme legtökéletesebbikében.”)

A klasszikus közgazdászok eme tételén egy klasszikus közgazdász ütötte az első és igen nagy rést. Malthus (1766-1834) kimutatta, hogy a szabad (munka-) piacon, ha a munkások több bért kapnak, mint amennyi éppen a létfenntartáshoz elég, akkor elkezdenek szaporodni. A munkaerő-kínálatnak a kereslethez viszonyított ilyen növekedése lenyomja a béreket az éhbér színvonalára. Így a piacgazdaságban, évszázados távlatban, a bérek vissza-visszaesnek az éhbér színvonalára.

Malthusnak és a klasszikus közgazdászok követőinek erre nem volt más orvossága, mint a nemi önmegtartóztatás a munkások részéről. Ez

meglehetősen elméleti tanács egy olyan réteg számára, amelynek a nemmi élet az egyetlen kellemes és ingyenes időtöltése. Malthus után még jó száz évig „lehangoló tudomány”-nak (*dismal science*) nevezték a közgazdaságtant.

A klasszikus közgazdaságtan tehát zsákutcába került – főként azok szemében, akik nem tudták elfogadni természetesnek és megváltoztathatatlanak a munkásság állapotát, életkörülményeit, amelyeket a *laissez faire* szószerinti alkalmazása teremtett a XVIII. század végén és a XIX. század első évtizedeiben Angliában és Nyugat-Európa iparosodó országaiban.

A marxi lázadás gyökeres volt és radikális. Marx szerint csak a munka termel értéket. Ha a munka gépek, tehát tőkejavak, segítségével termel több értéket, akkor ezt a többletet is munka termeli, hisz a gép nem más, mint gép formájában megtestesült, felhalmozódott korábbi munka. A megtermelt érték tehát teljes egészében a munkást illeti. Ha a tőkejószág tulajdonosa ebből valamit elvesz, az kizsákmányolás. Hogy ez ne történhessen meg, a tőkejavakat állami tulajdonba kell venni. Marx kortársa, később ellenfele, a francia Proudhon még ennél is tovább ment, mert a magántulajdon teljes eltörlését követelte. („A magántulajdon lopás.”)

A tőkét semmilyen javadalmazás sem illeti meg, hisz önmagában nem produktív, produktivitása a benne testet öltött munka produktivitása. A fináncsőket a tőkejavak tulajdonosának, az immár egyetlen vállalkozónak, az államnak kell a vállalatok rendelkezésére bocsátani, természetesen ingyen.

Követői, főként a szovjet közgazdászok a XX. század harmincas éveitől kezdve végig mentek azon a logikai úton, amelyen Marx elindult. Eltörölték a piacgazdaságot és megalapozták – a hivatalosan „tervezgazdaságnak” hívott – parancsgazdaságot. Az állam – és nem a piaci kereslet és kínálat – dönti el, hogy miből, hol, mennyit termeljenek és azt

mennyiért adják tovább; ki, hol, mit dolgozzon és mennyiért; hová irányuljon az ingyenes pénzügy és így tovább.

A polgári közgazdászok számára természetesen a proudhoni anarchia és Marx-Engels szocializmusa nem volt elfogadható megoldás. Jobb megoldásuk a *laissez faire* által okozott állapotok orvoslására nem volt. Inkább rámutattak arra, hogy az „érték” szubjektív fogalom, s érték helyett figyelmünket az árakra összpontosították. Ezzel persze megingatták a marxi kapitalista kizsákmányolás elméleti alapjait, hiszen, ha nincs objektív érték, nincs értékelvétel és nincs kapitalista kizsákmányolás. Német nyelvterületen Gossen, angol nyelvterületen W. S. Jevons megfogalmazta a határhaszon elméletet, amelyet azután az úgynevezett „Bécsi Iskola” (Böhm-Bawerk, Menger stb.) fejlesztett tovább. Ezzel óriási lépés történt a kereslet és kínálat elméletének és az ár-elméletnek a kidolgozása felé úgy, ahogy azt ma a mikroökonómiában tanítják.

Közben egy óriási és hosszantartó gazdasági válság (1885-1899) győzte meg a világot arról, hogy a klasszikusok által olyannyira értékelt és ajánlott *laissez faire* nemcsak a munkások számára nem teremt optimális állapotokat, de időnként a tőkejavak tulajdonosai, sőt az egész társadalom számára sem.

A neoklasszikusok

A klasszikus közgazdaságtan túlélését az angol Alfred Marshall (1842-1929), az újklasszikus gazdasági iskola vagy az úgynevezett „Cambridge-i Iskola” megalapítója biztosította – újabb negyven esztendőre. Marshall a gazdasági elmélet számos, ma is használatos tételét fogalmazta meg: csökkenő határhaszon, fogyasztói nyereség (amikor a fogyasztó olcsóbban megkap olyasvalamit, amiért többet is hajlandó volna fizetni), rövid és hosszú távú egyensúly és a többi. Lernerrel együtt ő volt a rugalmassági elemzés megalapítója. A klasszikus *laissez faire* túlélését azzal biztosította – cambridge-i kollégája, Arthur Cecil Pigou segítségével –, hogy kimondta: a gazdaság a piac működése folytán minden beavatkozás nélkül kilábal a depresszióból.

- Depresszióban leesnek az árak és ezzel nő a megtakarított pénz, illetve a felhalmozott vagyon reálértéke. Ez arra ösztönzi a megtakarítások és a vagyonok tulajdonosait, hogy növeljék kiadásait, így nő a fogyasztási kereslet.
- Mivel nincs beruházás, olyannyira leesnek a kamatlábak, hogy a beruházás olcsóvá válik. Megindul tehát a beruházási javak iránti kereslet növekedése is.

A kereslet ilyenén általános növekedése kimotozítja a gazdaságot a depresszióból. *Laissez faire!* Állami beavatkozásra nincs szükség!

Közben azonban, a XIX. és XX. század fordulója körül, a legtöbb nyugat-európai országban engedélyezték a szakszervezeteket és törvényessé vált a sztrájk. Ezzel nagy rés támadt – gyakorlatilag, ha nem is elméletileg – azon a klasszikus/liberális közgazdasági tételen, hogy a kereslet és kínálat piaci szabad érvényesülését nem szabad befolyásolni. A munkások szervezetbe való tömörülésének és e szervezet által elrendelt és irányított sztrájkknak ugyanis éppen az volt a célja, hogy a béreknek a

kereslet és kínálat alapján történő kialakulását a kínálat szervezett megvonásával a munkások javára befolyásolja.

Ugyanakkor Pigou (1877-1959), a jóléti gazdaságtan megalapítója, volt talán az első „szalonképes” polgári közgazdász, aki kifejtette, hogy az általános, elérhető jólét maximalizálása érdekében indokolt lehet az adók és támogatások útján történő jövedelem-átcsoportosítás a gazdaságban.

A tetszetős elméletet, miszerint a piac minden állami beavatkozás nélkül „kiemeli” a gazdaságot a válságból, azt az 1929-ben kezdődő általános gazdasági válság cáfolta meg.

- Az árak csökkenésével nőtt ugyan a megtakarítások és a felhalmozott vagyon reálértéke, de ez azt a kisebbséget érintette, amelynek jelentős megtakarítása vagy vagyona volt. A többség bérből és fizetésből élt, s a bérek és fizetések az árakkal arányosan csökkentek. Nem volt hát azonnali, automatikus fogyasztási keresletnövekedés.
- Hiába csökkentek a kamatlábak, nem lendült fel a beruházás: minek új gépeket vásárolni, gyárat építeni mindaddig, amíg a régiek kapacitása-kihasználása az egy harmadot sem éri el és stagnál a fogyasztási kereslet?

A kereslet, melynek Marshall és Pigou szerint egy idő után növekednie kellett volna, stagnált, sőt tovább csökkent. A válság elhúzódott. Amerikában Hoover elnök, s nyomában egyes európai kormányok is, a költségvetés egyensúlyának fontosságát hangsúlyozták. Később a fejlett országok egymással versengő leértékeléssel, „szomszédnyomorító” politikával próbálták országaikat – szomszédjaik rovására – a válságból kiemelni, de sikertelenül, hiszen szomszédjaik azonnali leértékeléssel közömbösítették fáradozásukat. Azután 1933 januárjában az Egyesült Államokban hatalomra került F. D. Roosevelt elnök, Németországban pedig Hitler. Mindkettő hatalmas arányú állami költségekbe kezdett.

Az első főként közmunkákat kezdeményezett. Hitler közmunkákon kívül nagyarányú fegyverkezésbe fogott. Mikor a mind az amerikai, mind a német gazdaság kezdett kilábalni a depresszióból, más országok követték példájukat az állami kiadások növelésével.

Keynes

Ami gyakorlatban már bevált, azt támasztotta elméletileg alá John Maynard Keynes 1936-ban megjelent úttörő munkájával: *A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete*, amely alapvető eltérés volt a klasszikus gazdaságtantól.

Keynes szerint a kormány feladata, hogy kiadásai növelésével mesterségesen növelje a keresletet és kimozdította a gazdaságot a depresszióból. Ha kell, a megnövekedett költségvetési kiadásokat a nemzeti banktól felvett kölcsönökkel, tehát a bankópréssel, kell finanszírozni. Addig ugyanis a pénzszaporításnak nem lesz inflációs következménye, amíg a gazdaságban alacsony a kapacitáskihasználás. A pénzszaporítás csak a teljes kapacitáskihasználás megközelítésekor gerjeszt inflációt.

Keynes elmélete már a II. világháború kitörése előtt a gazdaságpolitika credo-jává vált úgyszólván valamennyi fejlett országban, a háború után pedig a hetvenes évek közepéig uralta a közgazdasági gondolkodást. Elfogadott tétellé vélt, hogy a kormánynak a gazdaságba való beavatkozása nemcsak kívánatos, de kötelesség is. A kormány elsődlegesen felelős a gazdaságért. A kormány feladata már nem korlátozódott arra, hogy mesterséges keresletet teremtve kiemelje a gazdaságot a válságból vagy recesszióból, hanem feladatává vált a kereslet szinte napról-napra való szabályozása. Akkor – a második világháborút követő két évtizedben – alakult ki a keresletszabályozásnak máig is használt eszköztára. A gondos kormánynak nincs szüksége erélyes, drasztikus lépésekre – ez volt az általánosan elfogadott tétel. A kormányokban vezető szerepet kaptak a pénzügyminiszterek – helyenként a gazdasági miniszter. Ezek szinte napról-napra figyelték a gazdasági mutatókat,

melyeknek naprakészége a statisztikai szolgálatok fontos feladatává vált. Újabb mutatókat fejlesztettek ki. Ekkor alakult ki az utólagos, egyidejű, előrejelző mutatóknak a rendszere. A mutatók hétről hétre, hónapról hónapra való alakulását követve a kormányzat olyan apróbb intézkedésekkel szabályozta a kereslet alakulását, mint az alapkamat fél vagy negyed százalékponttal való növelése, csökkentése, néhány százaléknyi adókulcsemelés, -csökkentés, kisméretű, ideiglenes pótdólok kivetése, kincstárjegy-kibocsátás, -bevonás és így tovább. Jelszóvá vált a keresletnek „finom ráhatásokkal” (*fine tuning*) való folyamatos szabályozása.

Itt említjük meg, hogy a kormány gazdasági szerepének jelentős növekedését a keynesi tanok terjedésén kívül a szocializmus térhódítása is növelte. A szocialista pártok programjában, a kommunistákétól eltérően, nem szerepelt valamennyi termelőeszköz államosítása, csak a kulcsiparoké: bankok, energia, nyersanyagellátás és a kulcspozícióban lévő nagyvállalatoké. A szocialisták nem kívánták felszámolni a piacot, és fenn akarták tartani a piaci versenyt. Vegyes gazdaságot akartak létrehozni, melyben állami és magánvállalatok versenyeznek egymással.

Programjukban volt a „jóléti állam” létrehozása, melyben az állam minden polgárától gondoskodik: ingyenes vagy olcsó egészségügyi szolgálat, állampolgári jogon járó öregségi járulék, lakáshoz juttatás kedvezményes áron, családi pótlék, ingyenes oktatás 16 éves korig, ingyenes vagy majdnem ingyenes egyetemi oktatás és így tovább.

Franciaországban már a háború előtt hatalomra került egy szocialista-kommunista koalíció („Népfront”), amely néhány év alatt létrehozta a világ talán első jóléti államát.

A második világháború után az Egyesült Királyságban a Munkáspárt került hatalomra, mely ugyan szocialistának mondta magát, de ideológiáját nem Marxtól származtatta. Nagyarányú államosításokat hajtott végre – bányászat, vas- és acélipar stb. – és jóléti államot teremtett.

Franciaországban a szocialisták az egymást követő koalíciókon belül érvényesítették befolyásukat. A német megszállókkal való együttműködés ürügy volt nagyarányú államosításra. Ekkor került az állam tulajdonába a Renault autógyár, valamint a

bankszektor nagyobbik része. A Népfrent által teremtett jóléti államot tovább fejlesztették.

Németországban államosításokra nem került sor, de tovább fejlesztették a jóléti államot, amelynek alapjait még Bismarck rakta le.

Nem került sor nagyarányú államosításokra a kisebb nyugat-európai országokban – Belgium, Dánia, Hollandia, Luxemburg, Norvégia, Svédország –, de ezek is jóléti államokká váltak szocialista kormányok irányítása alatt, vagy a szocialistáknak az egymást követő koalíciókon belüli befolyása, vagy egyszerűen a környező államok hatására.

A jóléti állam természetesen azt jelenti, hogy adók formájában a költségvetés begyűjti a bruttó hazai termék 40-45, néha 50%-át, s ebből nemcsak a közigazgatást és a honvédelmet finanszírozza, mint a *laissez faire* korában, hanem a nagyobbik részét újra elosztja ingyenes oktatás, szociális juttatások, ingyenes egészségügyi szolgálat, valamint közületi beruházások finanszírozásával. Még nagyobb a kormány gazdasági szerepe ott, ahol jelentős az állami szektor. És mindezekon felül a kormány feladata volt a keynesi konjunktúrapolitika: az élénk, de fenntartható gazdasági növekedésnek és a majdnem teljes foglalkoztatottnak biztosítása alacsony infláció és külgazdasági egyensúly (vagy fenntartható egyensúlyhiány) biztosítása mellett.

Ez a gazdasági rend legalább húsz éven keresztül kitűnően működött az ötvenes és hatvanas években. A fejlett országok gazdaságai még a háborús újjáépítés befejezése után is évi 4-5%-kal nőttek, a munkanélküliség – mai mércével mérve – 5-6% körül volt, az infláció 4-5% körül. Ritkán volt gazdasági visszaesés, akkor is csak enyhén és rövid ideig – hála a keynesi keresletszabályozásnak. Több nyugati gazdaság már olyan érzékenyen reagált ezekre a „finom ráhatásokra”, hogy a gazdaság irányítói úgy érezhették, olyan finom mozdulatokkal irányítják a gazdaságot, mint a karmester a szimfonikus zenekart.

A hetvenes évek elején mindez összeomlott.

- 1971-ben összeomlott a 27 évvel korábban Bretton Woods-ban létrehozott, rögzített árfolyamokon alapuló nemzetközi pénzügyi rendszer. Ez lelassította a világkereskedelem növekedését, holott az addig az egyik legfontosabb ösztönzője volt a gazdasági növekedésnek. (A megelőző 21 évben a világkereskedelem volumene 280%-kal, az összeomlást követő 21 évben 166%-kal nőtt.)
- 1973-ra – a háború után először – valamennyi fejlett ország gazdasága egyszerre vált túlfűtötté és inflációjuk az év végére már a 10%-ot is meghaladta, szemben az előző évi 4,9%-os átlaggal.
- 1973 végére már nyilvánvaló volt, hogy súlyos recesszió fenyegeti az ipari országok összességét. 1974. január 1-jén pedig bekövetkezett az első olajárrobbanás: a kőolaj ára a korábinak a három és félszeresére emelkedett. Ezzel természetesen romlott az ipari országok cserearánya a kőolajexportáló országokkal szemben, s a cserearányromlás mélyítette a már folyamatban lévő gazdasági visszaesést.
- A fejlett országok úgy csökkentették a cserearányromlást, hogy az energiaárak növekedését hagyták áterjedni az egész gazdaságra és az inflációnak illetően való felgyorsulását a pénzmennyiség egyszeri növelésével támogatták.

E két folyamat eredményeképpen 1974-re az ipari országok gazdasági növekedése megállt, inflációs rátájuk viszont 13,5%-ra emelkedett. E jelenség teljes ellentétben állt a keynesi elmélettel, miszerint az infláció csak túlfűtött gazdaságban gyorsul fel, recesszió idején lelassul. Már pedig a gazdaság most stagnált, az infláció mégis felgyorsult. A közgazdászok szókincsét pedig egy új szó gazdagította: „stagfláció”, vagyis stagnációval párosult infláció.

- A hatalmukban megnövekedett és folyamatos béremeléshez szokott szakszervezetek a gazdaság stagnálása idején is béremeléseket harcoltak ki. Ezeket a kormányok újból és újból a pénzmennyiség növelésével támogatták, úgy gondolva, hogy nem gerjeszthet inflációt a gazdaság stagnálása idején. Keynest meghazudtolva gerjesztett. A vállalatok ugyanis a béremeléseket azonnal fogyasztókra hárították áremelés formájában. Így a kormányzat által a recesszió idején gazdaságba „injekciózott” pénz nem a keresletet növelte, hisz a béremelést az áremelés azonnal közömbösítette, hanem csupán az inflációt táplálta. A stagfláció maradandó jelenségek bizonyult. Az 1973 és 1982 között eltelt kilenc év során a fejlett ipari országokban a BHT évi átlagban 2,1%-kal növekedett, mialatt az átlagos infláció 10% volt.

Az olajárrobbanás után általánossá vált költségajtotta infláció és a vele párosuló lassú gazdasági növekedés volt talán a legfontosabb oka a keynesi gazdasági világrend összeomlásának. Helyét a hetvenes évek végén a „monetarizmus”-ként ismert gazdaságpolitikai irányzat vette át.

A monetarizmus lényege és korlátai

A monetarista gazdaságpolitika megfogalmazása Milton Friedmannak, a chicagói egyetem professzorának a nevéhez fűződik, aki főként ezért kapott 1976-ban Nobel díjat. Tulajdonképpen sok újság nincs benne. Nem más, mint a pénz mennyiségi elméletének gazdaságpolitikai alkalmazása. A pénz mennyiségi elmélete maga a megtestesült evidencia (feltéve, ha elfelejtkezünk a pénz forgási sebességéről, vagy azt változatlanul tételezzük fel): ha a pénzmennyiség gyorsabban növekszik, mint az árumennyiség, az árak emelkedni fognak, még hozzá a két mennyiség növekedése közötti százalékpontos különbséggel. (Ha a BHT nő 2%-kal, a pénzmennyiség 10%-kal, akkor az árszint növekedése – változatlan forgási sebességet feltételezve – körülbelül 8% lesz, illetve pontosan $[(1,10/1,02-1) \times 100 =]7,84\%$). A kormányzatnak tehát a

pénzmennyiséget úgy kell növelni, hogy az megegyezzen a BHT várható reálnövekedésével.

Friedman már a hatvanas évek közepe óta hirdette a monetarista elméletet, de jó tizenöt esztendeig tartott, amíg tanai eljutottak azokig a szentélyekig, ahol a gazdaságpolitikát csinálják. Azután a monetarizmus egyszerre két ugyancsak számottevő országban vált a gazdaságpolitika vezérelvévé. Az Egyesült Államokban Paul Volker a Federal Reserve – az amerikai nemzeti bank – 1979-ben kinevezett elnöke, az Egyesült Királyságban pedig Margaret Thatcher konzervatív kormánya tette őket – majdnem ugyanabban az időben – magáévá.

A monetarista politika legfőbb eszköze mindkét országban kamatlábak felhajtása útján történő hitel-megszorítás volt (1. táblázat).

Jelek és rövidítések a táblázatokban

b: becslés

rb: részleges becslés

0: zéró vagy elhanyagolható

-: az adatnak az adott összefüggésben nincs jelentősége

n.a.: nincs adat

A tanulmány a 2000 márciusában rendelkezésre álló adatokat tartalmazza.

1. Monetarista politika az Egyesült Államokban és az Egyesült Királyságban

Eszköz	Egyesült Államok		Egyesült Királyság	
	Év vagy időszak ¹⁾	%	Év vagy időszak ¹⁾	%
1. Hitelkamat ²⁾	1976	6,84	1975	9,00
2.	1981	18,87	1980	16,17
Eredmény		Százalékos növekedés		Százalékos növekedés
3. Bérek ³⁾	1976-1981	53	1975-1980	99
4.	1981-1986	22	1980-1985	53
5. Infláció ⁴⁾	1976-1981	60	1975-1980	96
6.	1981-1986	20	1980-1981	42
7.	1980	13,5	1980	18,0
8.	1986	1,9	1986	3,4
Ár: 3 éves recesszió				
9. BHT volumene	1979-1982	-0,3	1979-1982	-1,7

1) A jelek szerint az Egyesült Királyságban a monetarista politika szigorú alkalmazása valamivel korábban kezdődött, mint az Egyesült Államokban. Ez okozza az egy éves eltérést a feltüntetett időszakokban.

2) Éves átlagok; kiváló hitelminősítésű adósnak nyújtott 3 hónapos hitel éves kamata.

3) Névleges bruttó bérek. Egyesült Államok: óránkénti kereset a feldolgozóiparban; Egyesült Királyság: átlagos napi kereset az egész gazdaságban.

4) Fogyasztói árak. Az infláció mindkét országban 1980-ban volt a legmagasabb és 1986-ban érte el a szigorú monetáris politika eredményének tulajdonítható mélypontot.

Forrás: IMF: International Financial Statistics, Yearbook 1999

Az Egyesült Államokban a hitelkamat 1976 és 1981 között 6,8%-ról 18,9%-ra, az Egyesült Királyságban 1975 és 1985 között 9%-ról 16,2%-ra nőtt. Rövid, 1-2 éves távon lelassult a pénzmennyiség növekedése és a gazdasági hitelek állományának reálnövekedése is. Ennek eredményeképpen mindkét országban lelassult a bérinfláció (1. táblázat,

3-4. sor), s mivel az infláció mindkét országban költséghajtotta volt, erősen lelassult az ár-infláció is (5. és 6. sor). Ez utóbbi az Egyesült Államokban az 1980-as 13,5%-os csúcstról 1986-ra 1,9%-ra, az Egyesült Királyságban 18%-ról 3,4-ra esett vissza (7., 8. sor).

Mindennek a hároméves gazdasági stagnálás, illetve visszaesés (9. sor) csak az egyik ára volt. Ezzel járt természetesen a munkanélküliség növekedése is, erről azonban nincsenek adataink. A másik ára a nemzetközi adósságválság volt, melyet részben az adósságszolgálati terhek ugrásszerű megnövekedése okozott, amely növekedés viszont a kamatláb emelkedésének volt a következménye.

A monetarista politikának az infláció megfékezése terén elért vitathatatlan sikere két élvonalbeli fejlett országban azt eredményezte, hogy a monetarista politikát úgyszólván valamennyi ország és nemzetközi pénzügyi és gazdasági intézmény – például a Nemzetközi Valutaalap és a Világbank – magáévá tette, ez az irányzat uralkodik az Európai Unióban is. A monetarizmus a nyolcvanas évektől a gazdaságpolitikának éppolyan credója, mint volt a keynesianizmus az 1936-ot követő negyven esztendőben.

A monetarista gazdaságpolitika sok évig liberális, *laissez faire* gazdaságfilozófiával párosult, s így visszatérés volt a klasszikusokhoz a keynesi eltávolodás után.

A monetarizmusról az elmúlt mintegy 20 év gyakorlata során több minden kiderült.

- Eddig nem sikerült eldönteni, melyik az a pénzmennyiség-mutató, amelynek növekedését a pénzpolitikának szabályozni kell úgy, hogy ne haladja meg a BHT várható reálnövekedését. Kiderült, hogy a kérdéses mutató
 - országonként más és más, aszerint, hogy milyen a helyi pénz-és tőkepiac, valamint általában a gazdaság szerkezete;

- egy-egy országon belül is változhat egyik időszakról a másikra, ha módosul a gazdaság szereplőinek a magatartása. Például, amikor a Federal Reserve M_1 növekedését szabályozta, az amerikai bankok elkezdtek látra szóló betétekre is kamatot fizetni. Eredmény: a szabályozott M_1 -ben alig maradt más, mint a váltópénz, míg a felduzzasztott M_2 korlátlanul nőhetett.

E két körülmény eredménye némi kapkodás lett. A nemzeti bank hol M_1 -et, hol M_2 -öt, hol M_3 -at vagy M_4 -et, hol pedig a belföldi hitelállomány növekedését szabályozta. Ha a nemzeti bank nem hibázott rá arra, ami igazán számított, a pénzadagolás ellenére felgyorsulhatott az infláció.

- De még ha azt szabályozta is, ami számít, a *laissez faire*-rel párosult pénzadagolás nem eredményez automatikusan egyenletes gazdaságnövekedést és alacsony munkanélküliséget; nem zárja ki a gazdaság túlfűtötté válását, illetve visszaesését, vagyis az infláció felgyorsulását és a tömeges munkanélküliséget, hiszen a pénz forgási sebessége egyik évről a másikra jelentősen változhat. Kormány-beavatkozásra tehát szükség van.
- A monetarista gazdaságpolitika, ha nem zárja ki a gazdaságba való állami beavatkozás lehetőségét, kiválóan alkalmas lehet a keresletelőrefutás okozta infláció megfékezésére a fejlett országokban, ahol a gazdaság előre látható módon reagál a gazdaságpolitikai intézkedésekre. Óriási tévedés azonban
 - általános és egyetlen gyógyírként alkalmazni mindenféle gazdasági probléma megoldására;
 - kritikátlanul és automatikusan alkalmazni fejlődő és parancsgazdaságról piacgazdaságra áttérő országokban, ahol a gazdaság a pénz- vagy hiteladagolásra nem úgy reagál, mint fejlett piacgazdaságban;

- automatikusan alkalmazni olyan infláció megfékezésére, amelyet nem keresletelőrefutás, hanem a kínálat visszaesése, gazdaságpolitikai intézkedés vagy külső behatás okozott.

Ilyen esetekben a restriktív pénzügy több kárt okozhat, mint az az infláció (vagy egyéb gazdasági probléma), amelynek orvoslására alkalmazták. A Magyar Nemzeti Bank a restriktív pénzügyt a Nemzetközi Valutaalap nyomására és annak irányítása alatt egyetlen gyógyírként automatikusan és kritikátlanul alkalmazta hét éven keresztül a kínálati hiány okozta infláció megfékezésére. E politikával az inflációt nem sikerült megfékezni, vagy akár számottevően csökkenteni, a magyar gazdaságnak viszont e politika óriási károkat okozott. Erről szól e tanulmány utolsó két fejezete.

Újabb irányzatok; történelmi tanulságok

Befejezésül még csak annyit, hogy egyetemi berkekben, elméleti közgazdászok körében a monetarizmus ma már túlhaladott gazdaságpolitikai irányzat és megindult a kutatás új, ennél jobb gazdaságpolitika kidolgozására. Az új irányzatok közül kettőt érdemes megemlíteni.

Kínálatösztönző gazdaságpolitika. Keynes óta a gazdaságpolitika célja a keresletszabályozás. A kínálatösztönző gazdaságpolitika hívei a keresletről a kínálatra terelik a figyelmet és intézkedések hosszú sorát javasolják – adott kereslet mellett – a kínálat növelésére, amely természetesen az árak csökkenését vonja maga után. A javasolt intézkedések célja a termelés, a termelési tényezők, valamint a különböző piacok – áru, munkaerő, termelési tényezők mennyiségének növelése.

Az újkeynesiánusok száma egyre növekszik. Ezek visszatérést hirdetnek Keynes-hez, illetve megpróbálják tanait a megváltozott körülményekhez idomítva újra fogalmazni.

Az elmondottakból talán két tanulságot lehet levonni.

Az első az, hogy valamennyi piacgazdaságtani irányzat – klasszikus, neoklasszikus, monetarista, keynesi stb. – igaz volt a maga idejében és célravezető volt a reá alapozott gazdaságpolitika. Azután lassacskán megváltozott a gazdaság szerkezete és/vagy módosult a gazdaság szereplőinek magatartása, s attól kezdve az irányzat/elmélet nem igaz többé, s nem célravezető a reá alapozott gazdaságpolitika. Ilyenkor nem a régihez kell ragaszkodni, hanem új megoldások után kell kutatni.

A második pedig az, hogy a gazdaságpolitikában talán az eklektikus magatartás a legcélravezetőbb: pontosan megállapítani a probléma okozóját s kiválasztani a legcélravezetőbb eszközt az ok megszüntetésére vagy valamely cél elérésére. Például a pigou-i újraelosztásra ma is szükség van a társadalom békéjének és harmonikus fejlődésének a biztosítására; a keynesi kormányköltekezés ma is a legjobb módja annak, hogy a gazdaság kiemelkedjék a recesszióból; a monetarista pénzgazdálkodás máig is a leghatékonyabb módszer a keresletelőrefutás által okozott infláció megfékezésére a fejlett piacgazdaságú országokban és így tovább.

Magyarországon a szocializmus örökségeként még él az egyetlen, minden mást kizáró igazság, gazdasági irányzat és gazdaságpolitika keresése; közgazdászok, gazdaságpolitikusok beskatulyázása vagy önbeskatulyázása „keynesianista”, „neo-keynesiánus”, „monetarista” stb. című skatulyákba. Így nagy szükség volna ideológiától mentes pragmatikus megközelítésre a gazdaságpolitikában.

A MAGYAR NEMZETI BANK PÉNZPOLITIKAI ESZKÖZTÁRA

A magyarországi gazdaságpolitika céljai

A nyolcvanas évek első fele óta a Nemzetközi Valutaalap irányította Magyarország gazdaságpolitikáját, mi azonban itt csak a rendszerváltás óta diktált gazdaságpolitikával foglalkozunk. Ekkoriban mind a Valutaalapon, mind pedig más nemzetközi gazdasági és pénzügyi intézményeken belül, mind pedig a fontosabb fejlett országok – például az Egyesült Államok – kormányköreiből az volt az uralkodó felfogás, hogy gazdasági növekedés csak külső és belső egyensúly esetén lehetséges. Ha ilyen egyensúly nincs, előbb azt kell helyreállítani, s csak ezután kerülhet sor a gazdasági növekedésre. A belső egyensúlynak két mérése van:

- a) a kereslet és kínálat egyensúlya, vagyis árstabilitás vagy legalábbis alacsony infláció,
- b) a költségvetés egyensúlya, vagy (A BHT-hoz viszonyított) csekély hiánya.

A külső egyensúly mérése a folyó fizetési mérleg egyensúlya vagy fenntartható, tehát távlatilag finanszírozható, hiánya. Magyarország esetében a külső egyensúly kérdését az ország túladósodott helyzete bonyolította. Mivel a rendszerváltást követő években még nem volt számottevő működőtőke-beáramlás, az adósságnak legalább a kamatait az országnak önerőből kellett fizetnie, hogy ne súlyosbodjék a túladósodás. Ez azt jelentette, hogy a folyó fizetési mérlegnek (zéró) egyensúlyban kellett lennie.

A rendszerváltáskor és az azt követő években a költségvetési egyensúllyal nem volt probléma. Az infláció kétszámjegyű volt és gyorsult, de ezt nem keresletelőrefutás, hanem főképpen a piacgazdaságra való

áttéréssel kapcsolatos kormányintézkedések okozták. A Nemzetközi Valutaalap azonban mégis szigorú kereslet-visszafogó politikát írt elő. Ennek bevallott célja kettős volt: az infláció megfékezése és a folyó fizetési mérleg egyensúlyának fenntartása. Az első cél mondva csinált volt, hisz az infláció olyan természetű volt, amely ellen a kereslet-visszafogás nem hatékony. A kereslet-visszafogó politikának tehát csupán egyetlen valós célja volt: a folyó fizetési mérleg egyensúlyának fenntartása, vagyis a kamatfizetés folytonosságának a biztosítása.

Érdeemes megemlíteni, hogy a szigorú kereslet-visszafogó politika ellenére – bizonyos esetekben éppen annak következményeként – felborult mind a költségvetés, mind a folyó fizetési mérleg egyensúlya, az infláció pedig csökkenés helyett felgyorsult. A kormányzat pedig – a Valutaalap útmutatását követve – rámutatott a hármass egyensúlyhiányra, s még szigorúbban folytatta azt a gazdaságpolitikát, amely ezt a hármass egyensúlyhiányt nagyrészt okozta.

A kereslet-visszafogó politikának négy vetülete volt: a szigorú pénzpolitika, a szigorú költségvetési politika, a szigorú jövedelempolitika és a deflációs árfolyam-politika. A négy közül a pénzpolitika volt a legszigorúbb.

A pénzpolitika célja a gazdaság hitelállományának szabályozása. Így a pénzpolitika mércéje a gazdaság hitelállománya. A rendszerváltás óta követett magyarországi pénzpolitikát az az egyedülálló tény jellemezi, hogy a rendszerváltást követő hét év során a magyar gazdaság nem hitel nélkül, hanem – egy rövid megszakítással – folyamatos hitelkivonás mellett működött, illetve próbált működni.

A jelek arra mutatnak, hogy a tárgyidőszak első éveiben (1990. január – 1993. szeptember) a fő eszköz a hitel adminisztratív adagolása, később pedig a hitelkamat felhajtása volt olyan piacokonform eszközökkel, mint:

- a magas tartalékráta,
 - magas alapkamat,
 - nyíltpiaci műveletek,
 - magas MNB-kamat ~ devizabetétekre
~ passzív repóra
- } közvetlenül emeli a hitelkamatot
- } közvetve emeli a hitelkamatot a kínálat csökkenésével

Hiteladagolás, 1990. január – 1993. szeptember

Tagadva, de előre bejelentve

Adminisztratív hiteladagolás hivatalosan nem létezett a rendszerváltás óta. Valójában az MNB írásban is elismerte ennek létezését, amikor egy-egy év végén közzétette a következő évi pénzügyi irányelveit. Az MNB 1992. decemberi Havi jelentésében például „Az 1993. évi monetáris politika” című cikkben a 122. oldalon ezt olvashatjuk: „A belföldi vállalkozói hitelek állománya 10-12%-kal (...) növekedhet.” Ugyanott a lakossági hitelek növekedését a jegybank 4-6%-ban jelölte meg. Ugyanakkor az MNB 1993-ra 9-13%-os termelői árszint- és 14-18%-os fogyasztói árszintnövekedést várt, ami azt jelenti, hogy a jegybank csökkenteni kívánta mind a vállalkozói, mind a lakossági hitelek állományának reálértékét. Ugyanez a tanulmány a 123. oldalon számszerűsíti a vállalkozói hitelállomány lehetséges növekedését: 80-100 milliárd forint.

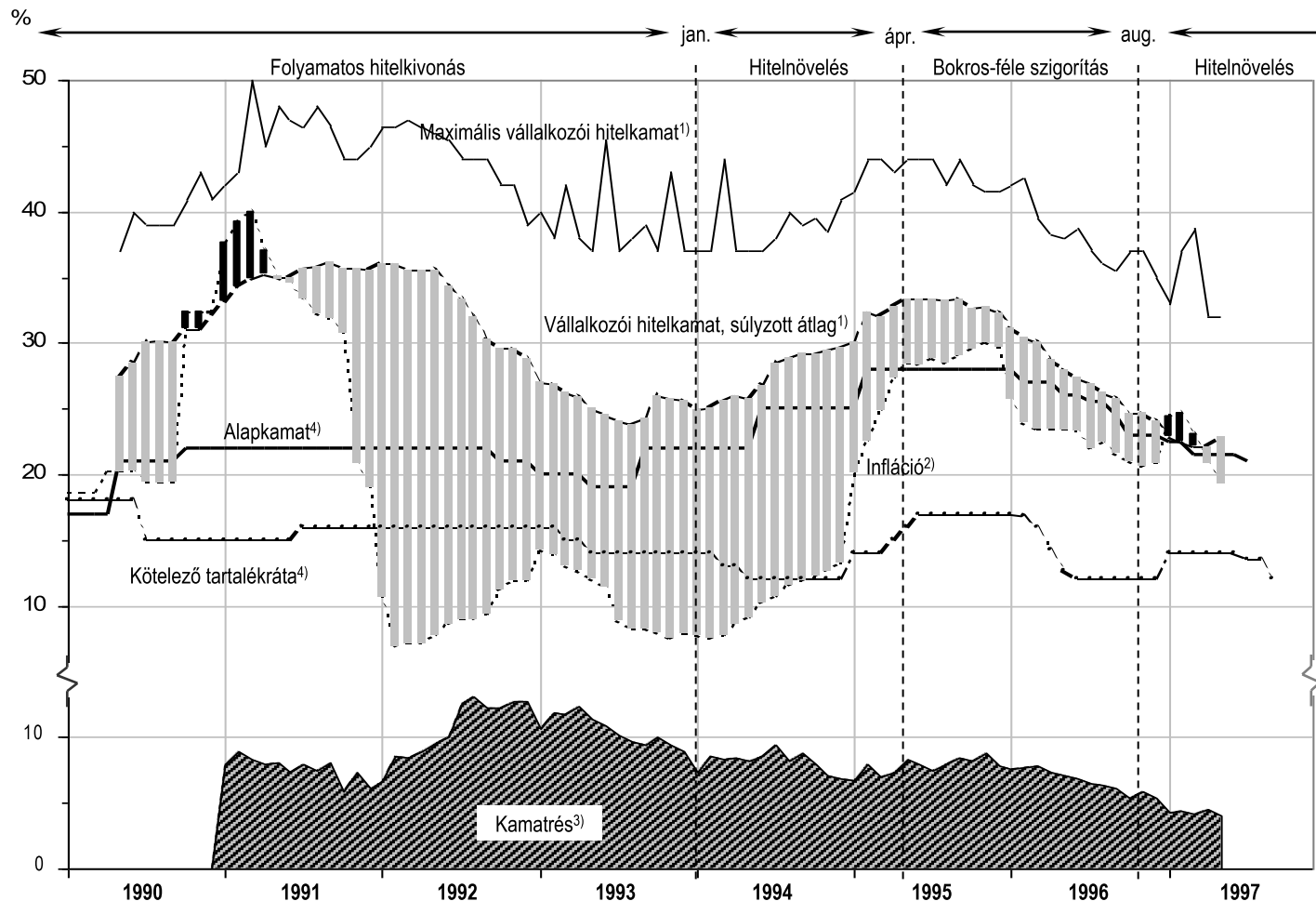
1993-ban a vállalkozói hitelek állománya ténylegesen csupán 60 milliárd forinttal, azaz 8%-kal nőtt. A lakossági hitelek állománya nagyobb mértékben nőtt az előirányoztnál. Mindent összevetve az MNB teljesítette előirányzatát. E szerint 1993 végére a gazdaságnak nyújtott hitelek állományának 990 és 1010 milliárd forint között kellett lennie. Ott is volt 1002 milliárd forinttal.

A hiteladagolás azt jelenti, hogy a bankok az általuk nyújtható hiteleket gyakorlatilag elárverezik: az kap hitelt, aki magasabb kamatot tud fizetni. Ezzel magyarázható, hogy a jelzett időszakban (1990. január – 1993. szeptember) a vállalkozói hitelkamat teljesen elszakadt mind a

kötelező tartalékrátától, mind pedig az alapkamattól (2. grafikon). Az időszak nagyobbik részében a vállalkozói hitelkamat és az alapkamat közötti különbség meghaladta a 12 százalékpontot is, holott – mint a grafikonból a későbbi időszakot vizsgálva kiderül –, a „normális” különbség 2 és 6 százalékpont között van.

Jegyezzük meg, hogy a grafikonban feltüntetett maximális vállalkozói hitelkamat analitikai jelentősége nem elhanyagolható. Ez az a kamatláb, amellyel a bankok az átlagosnál valamivel rosszabb hitelképességű vállalatnak, vállalkozónak hajlandók hitelt nyújtani. Amikor ez a kamat a negyven százalékot is meghaladja, mint Magyarországon több, mint két éven át (1990 októbere – 1993 márciusa), akkor az ilyen kamatú hitelt csak igen kevesen tudják igénybe venni, így e magas kamatláb súlya a (volumennel) súlyozott átlagos kamatlábban igen csekély, s ez kedvezőbb (alacsonyabb) átlagkamatot eredményez. Ezt nem árt szem előtt tartani, amikor a kamatrést és a reálkamatot a súlyozott átlagos hitelkamat alapján számítjuk és aszerint tárgyaljuk.

2. Kötelező tartalékráta, alapkamat, vállalkozói hitelkamat, kamatrés és reálkamat

- 1) Egy éven belüli hitelek kamata
- 2) Az ipar belföldi értékesítési árjai: százalékos növekedése az egy évvel korábbi értékekhez viszonyítva.
- 3) Az egy éven belüli vállalkozói hitelek és az egy évvel korábban lekötött vállalkozói hitelek kamata közötti különbség.
- 4) A szintváltózást jelző kártyák függőlegesnek kell lenniük. Számítógéppel azonban ennek megjelölése képtelen és gyenge, ezért a Nyíjas Olvasóval elnézését kéri.

- Pozitív reálkamat
- Negatív reálkamat

Kötelező tartalékráta és alapkamat

Fejlett piacgazdaságban, ahol a bankok versenyben vannak egymással és a kötelező tartalékráta 4-6% között van, a kamatrés nem haladja meg a 4 százalékpontot. Magyarországon ebben az időszakban a kamatrés meghaladta a 7 százalékpontot, sőt 1992 júniusa és 1993 júliusa között (14 hónap) 10 és 16 százalékpont között váltakozott. Ebben a 15-16%-os tartalékrátának csak másodlagos szerepe volt. A jelenség fő oka az volt, hogy az adminisztratív hiteladagolás s az ebből származó hitelárverés, a hitelkamatot 25-36% között tartotta.

Amint az alábbi táblázat mutatja, a fejlett piacgazdaságú országokban a kilencvenes évek elején a kötelező tartalékráta csak három országban érte el, haladta meg – meghatározott típusú betétek esetén – a 10%-ot: az Egyesült Államokban, Kanadában és a Német Szövetségi Köztársaságban.

Amint a 2. grafikonról látható, Magyarországon a kötelező tartalékráta a tárgyidőszak alatt sosem volt kevesebb, mint 12% (1999 végén is annyi volt), s néha 16, 17, sőt 18%-ra is emelkedett. (18% volt 1990 első felében, 17% nyolc hónapig a Bokros-féle szigorítás idején.)

Az alapkamat egy rövid megszakítással 20%-on felül volt az egész időszak alatt, 1995 februárjától kezdve pedig 12 hónapon át 28% volt.

Mindazonáltal a hiteladagolás időszakában nem volt összefüggés egyfelől a hitelkamat, másfelől az alapkamat és a tartalékráta között. A hitelkamatnak az alapkamattal való összefüggése csak 1993 októberétől, a tartalékrátával való összefüggése pedig csak 1995 februárjától kezdve figyelhető meg (2. grafikon).

3. Kötelező tartalékráta külföldön

Ország	Megjegyzés	%
Ausztria		4,5 – 9,0
Egyesült Államok	látra szóló	10
	kis bankok	3
	lekötött	0
Franciaország	látra szóló	2
	lekötött (időtartalomtól függően)	0; 0,5; 1,0
Görögország		9,0
Hollandia		0 – 2,4
Japán		0,05 – 1,3
Kanada		1,0 – 10,0
Egyesült Királyság		0,35
Német Szövetségi Köztársaság	látra, a betét nagysága szerint	6,6 – 12,1
	lekötött	2,0
Svájc		4,5 – 9,0
Spanyolország		3,0

Forrás: MNB: Éves jelentés 1992, 72-73. oldal (Az MNB az adatokat a Nemzetközi Elszámolások Bankjától <BIS> kapta.)

A hitelkamat fejhajtása piackonform eszközökkel, 1993. október – 1996. augusztus

Az MNB 1992 végén kijelentette, hogy „1993-ban a jegybanki monetáris politika érvényesítésének legfőbb eszközévé a nyíltpiaci műveletek válnak”. (Havi jelentés, 1992. december, 119. oldal) E szándék 1993 szeptemberétől kezdve az adatok tanúsága szerint valóra is vált. A nyíltpiaci műveletek legfontosabb eszköze a kincstárjegy. A kincstárjegy-kibocsátás nemcsak a pénzintézetek likviditását „itatja fel”, hanem az egész gazdaságét, hiszen kincstárjegyeket nemcsak bankok tartanak lejáratig, hanem (mint másodlagos vásárlók) a többi gazdasági szereplő is, főképpen intézményi befektetők és vállalkozások.

A kincstárjegyek állománya 1990 végén még csak 10 milliárd forint volt, 1991-re már 60 milliárd, 1998 végére 690 milliárd, 1999 októberére pedig 876 milliárd. A kincstárjegy vétele/eladása útján lebonyolított nyíltpiaci műveletek tehát igen fontos eszközei a pénzpolitikának 1991 óta. 1993 utolsó negyedétől 1995 végéig talán ez volt a legfontosabb eszköz, s 1998 óta megint a legfontosabbnak látszik.

Külföldi tőkeáramlás, 1996-1997

Két pénzpolitikai intézkedés jelentős következményekkel járt, s további pénzpolitikai intézkedést tett szükségessé. 1995. március 16-tól kezdve a Nemzeti Bank megkönnyítette a forintárfolyam előreláthatóságát azáltal, hogy előre közölte: naponta milyen mértékben fogja a forintot leértékelni a valutakosárral szemben. 1996 január elsejével pedig a forint bizonyos ügyletek tekintetében konvertibilissé vált, vagyis szabadon lehetett más devizákra átváltani.

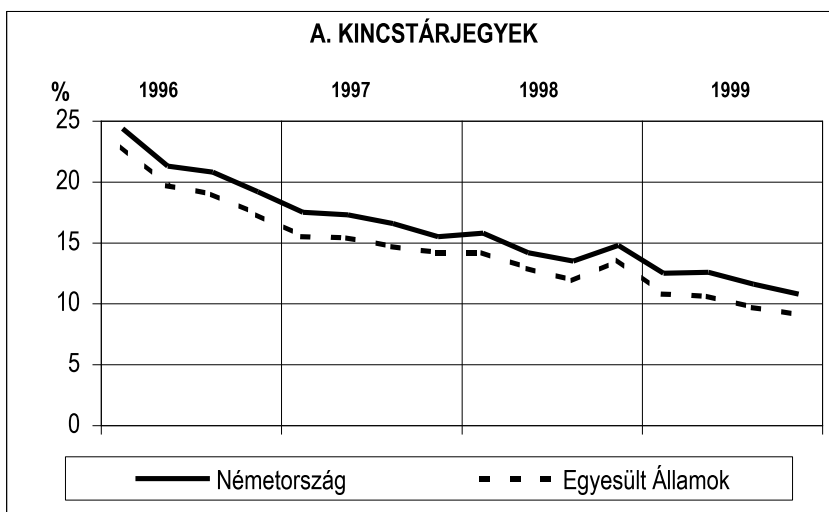
A fent említett intézkedés eredménye az volt, hogy a forintnak a valutakosárral szembeni árfolyama több hónapra, akár egy évre is kiszámítható lett. Ez természetesen még nem tette pontosan kiszámíthatóvá a forint és az egyes devizák közötti jövőbeli árfolyamot, de megkönnyítette annak felbecsülését. Azelőtt fel kellett becsülni az egyes devizák piaci árfolyamának alakulását és az MNB-nek a forint valutakosárral szembeni alkalmoszerű leértékelést. Az utóbbi ezen túl adva volt. A dollár/deviza keresztárfolyamok becslésétől egyszerű matematikai képlet alapján adódtak a forint/devizák jövőbeli alakulásának becslései. Annyi bizonyos: a forint a devizakosárral szembeni leértékelésének előreláthatósága nagy lökést adott a Magyarországon már a nyolcvanas évek második felétől létező, de még gyermekcipőben járó határidős devizapiac fejlődésének.

A forint konvertibilitása azt jelentette, hogy a külföldi, aki magyarországi értékpapírba fekteti pénzét, tőkéjét, a nyereséggel együtt szabadon hazatelepítheti, vagyis visszaválthatja saját devizájára.

Ettől kezdve külföldi számára vonzó lett a magyarországi befektetés, sőt a magyarországi spekuláció is.

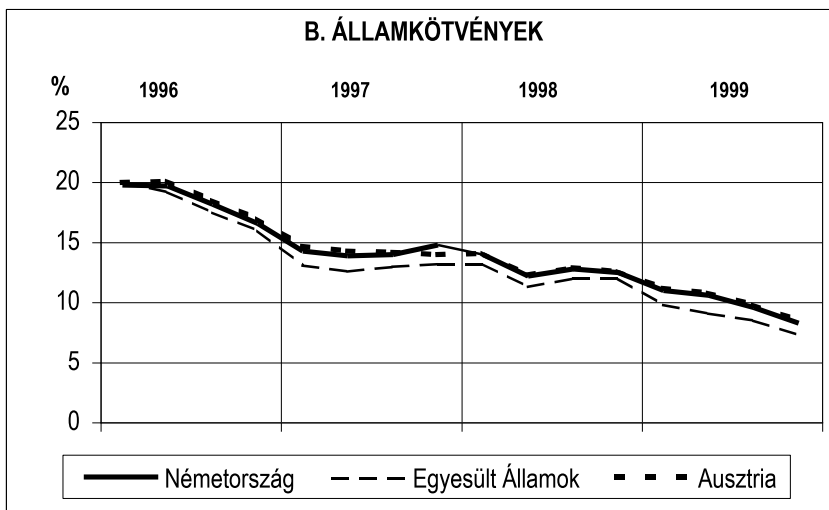
A 4. grafikonból látható, hogy 1996 elején 24,3 százalékpont volt a különbség a magyarországi és a németországi kincstárjegyek éves hozama között, az Egyesült Államokhoz viszonyítva pedig 22,8 százalékpont volt. 1999-re a különbség fokozatosan csökkent, de még az év végén is 10,7, illetve 9 százalékpont volt. Ugyanez volt a helyzet az államkötvények hozama tekintetében: tárgydőszak elején közel 20 százalékpont, tárgydőszak végén még mindig 7-8 volt.

4. Kamattöbblet Magyarországon¹⁾

A grafikon folytatása a következő oldalon!

A 4. grafikon folytatása.

1) Az értékpapír magyarországi éves kamata, mínusz a megfelelő külföldi értékpapír éves kamata. Negyedéves súlyzott átlagok.

Forrás: MNB: Havi jelentés, 2000/I.

IMF: International Financial Statistics

A márkatulajdonos – magyarországi vagy külföldi – 1996 elején például így gondolkozhatott: márkáját átváltja forintra, a forintért vesz magyar kincstárjegyet az akkori 30%-os évi hozammal. Az MNB bejelentette, hogy 1996 folyamán 15,4%-kal fogja a forintot leértékelni a devizakocsárral szemben. Ha az év végén a forintot visszaváltja márkára, még mindig lesz $(30 - 15,4 =) 14,6\%$ -os haszna márkában. Természetesen egyáltalán nem biztos, sőt nem is valószínű, hogy a márkával szemben is 15,4% lesz a forint leértékelése. Ezt a kockázatot tehát vállalnia kellett, de ekkora kecsegtető haszon mellett vállalni lehetett, illetőleg elkerülhetett minden kellemetlen meglepetést azáltal, ha a lejáratkor esedékes forintot már előre eladta márkáért a határidős devizapiacra.

A valóságban 1996 folyamán a dollár felértékelődött csaknem valamennyi más devizával szemben. Így a valutakosáron belül a forint a dollárral szemben 15,4%-ot meghaladó mértékben (18,3%-ban), a márkával szemben ennél kisebb mértékben (9,0%-kal) értékelődött le.

A valóságban tehát a következőképpen alakult annak a márkatulajdonosnak a nyeresége, aki nem biztosította be magát előre a határidős devizapiacon:

1996. január elején átváltott 1000 márkát forintra:

$1000 \times 97,38 = 97.380$ Ft. Ezért vett 30%-os hozamú kincstárjegyet, amelynek értéke évvégére ($97.380 \times 1,30 =$) 126.594 forintra nőtt. A forintot az 1996 év végi árfolyamon visszaváltva márkára, kap ($126.594 / 106,17 =$) 1.192 márkát. Haszna tehát márkában 19,2%, amely ugyancsak nagyobb annál a 3,4%-nál, amelyet akkor kapott volna, ha márkáját német kincstárjegybe fekteti, illetve magyar márkatulajdonos esetén, ha márkáját magyar bankban 1 évre leköti. Ez utóbbi esetben a kamat valószínűleg nem haladta volna meg az 5,0-5,5%-ot.

Másképpen alakult annak a haszna, aki ugyanebben az időpontban dollárt fektetett be magyar kincstárjegybe. Vesz 1000 dollárért ($1000 \times 139,47 =$) 139.470 forintot, ezért 30%-os éves hozamú magyar kincstárjegyet, melyet év végén bevált ($139.470 \times 1,30 =$) 181.311 forintra. Azt dollárra visszaváltva kap ($181.311 / 164,93 =$) 1099 dollárt. Haszna tehát dollárban 9,9%, vagyis pontosan duplája annak, amekkora akkor lett volna, ha pénzét amerikai kincstárjegybe fekteti (4,95%), és jóval nagyobb annál is, amelyre akkor tett volna szert, ha pénzét magyar bankban tartja lekötött betétként (6,0-6,5%).

Az államkötvény magyarországi kamattöbblete valamivel kevesebb volt, mint a kincstárjegyé (4. B grafikon). Ez esetben azonban spekulatív megfontolások is vonzhatták a devizatulajdonosokat. Fel lehetett ugyanis tételezni, hogy a magyarországi infláció csökkenni fog, ezzel

együtt csökkennek a kamatlábak, s így a kamatbevétel mellett tőkenyereségre is szert tehetnek.

A 4. grafikon a magyarországi kamattöbbleten kívül több más dolgot is elárul.

- A fejlett országok pénzügyi integrációjára jellemző, hogy a kamatkülönbség igen csekély, mert különben a kamatarbitrázs nagyarányú tőkeáramlást idézne elő. Például a kincstárjegy kamatkülönbsége Németország és az Egyesült Államok között a négyéves időszak alatt 1,5-2 százalékpont. (Az osztrák pénzpiac a jelek szerint nem ismeri a kincstárjegyet.) A kötvények kamatkülönbsége – Németország - Egyesült Államok – még ennél is kisebb. Az osztrák és a német tőkepiac úgy látszik annyira integrált, hogy a kamatkülönbség néhány tized-százalékpontot sem haladhat meg.
- Hogy a magyarországi kamattöbblet még a várható forintleértékeléssel korrigálva is meghaladta az időszak kezdetén a 14, az időszak végén pedig a 3-4 százalékpontot, tehát a fejlett országokban lehetséges különbség többszörösét, az valószínűleg szándékos volt azzal a céllal, hogy deviza-beáramlást idézzen elő, s így lehetővé tegye a külföldi adóssággá való átváltozását.

A fennálló rendelkezések szerint külföldi lakos nem vásárolhat magyar kincstárjegyet. Ezt azonban igen könnyű megkerülni. Elég egy magyarországi kft-t létrehozni, s ez annyi kincstárjegyet vásárol külföldiek számára, amennyit a külföldi akar. Vagy a külföldi anyavállalat tulajdonosi hitelt nyújt magyarországi leányvállalatának – ezt a magyar fizetési mérleg működőtőke-beruházás vagy tulajdonosi hitelként könyveli el –, s utasítja leányvállalatát, vásároljon számára magyar kincstárjegyet. Valóban, 1996-ban a bruttó tulajdonosi hitelek állománya 485 millió dollárral növekedett az előző évi 304 milliós növekedéssel szemben.

Hogy volt-e deviza-beáramlás kincstárjegy vásárlására vagy sem, azt nem tudhatjuk. Annyi bizonyos, hogy erre – kis kerülővel – megvolt a

lehetőség és az is bizonyos, hogy megvolt rá a várható nyereség formájában az ösztönzés.

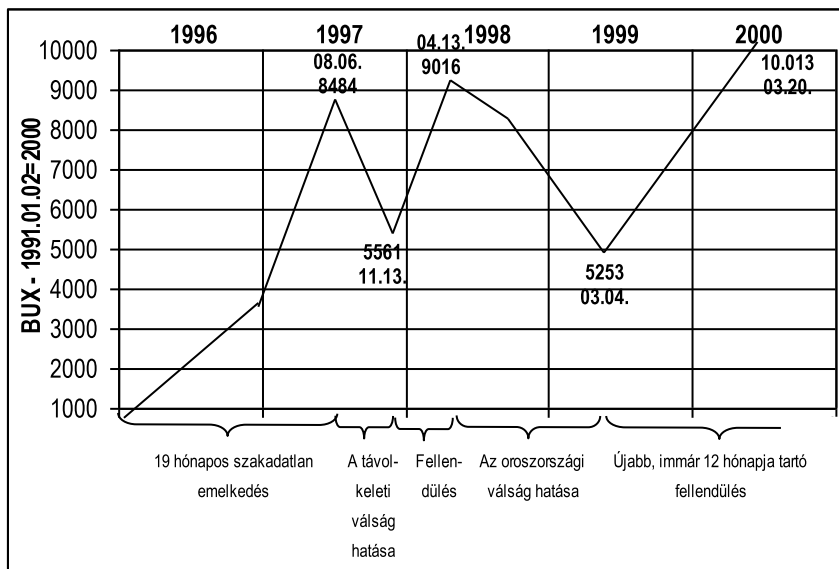
Azt sem tudjuk, hogy a magyarországi devizatulajdonosok éltek-e a többlethaszonnak ezzel a lehetőséggel, vagy sem. Ha éltek volna, akkor azt a banki devizabevételek csökkenése vagy legalábbis növekedésük 1996-tól kezdődő lelassulása mutatná. Ilyesmit azonban az adatok nem mutatnak (8. táblázat, 1. sor). Hogy nem éltek a lehetőséggel, az talán azzal magyarázható, hogy e devizabevételeknek több, mint kétharmada kis tételű lakossági betét, s Magyarországon a lakosság körében még nincs meg sem a tőkeerősség, sem a szakértelem efféle devizaügyletek lebonyolítására.

A külföldnek elég lassan támadt fel a magyar államkötvények iránti érdeklődése. Adatok erről csak 1997 vége óta vannak. Akkor még csak 4,2% volt a külföldi tulajdonban lévő államkötvények aránya. Azóta azonban mind az arány, mind a befektetés értéke rohamosan növekszik. 1998 decemberében az arány 12,7%, 1999 szeptemberében 13% volt. Vagyis a külföldi tulajdonban lévő államkötvény értéke 2 év és 9 hónap alatt 79 milliárd forintról 352 milliárdra, dollárban 387 millióról 1457 millióra növekedett (MNB: Havi jelentés, 2000/1., 215. oldal). E számok nem azonosak a kötvényvásárlásra beáramló devizával. Az MNB adatai ugyanis a kötvények piaci értékét mutatják, s így tükrözik a korábban megvásárolt kötvényeknek a kamatsökkenés miatt bekövetkezett értéknövekedését. Annyi bizonyos, hogy a beáramlás – valószínűleg 1997 eleje óta – igen jelentős volt.

A legnagyobb méretű külföldi tőkebeáramlás spekulatív jellegű volt, s részvények vásárlását célozta. Főként a külföldi spekulatív tőkebeáramlás eredményeképpen a Budapesti Értéktőzsde indexe (BUX) az 1995. december végi 1529 pontról 1996 végére 4134 pontra, 1997 augusztusára 8484 pontra emelkedett. Ezeket és a további fejleményeket az 5. grafikon mutatja. Volt ugyan két, külső események által okozott visszaesés, de a növekedés hat és félszeres négy év és 3 hónap alatt, s ezt

elsősorban a külföldi tőkebeáramlás okozta. Már 1997 végére piaci érték szerinti bontásban külföldi tulajdonban volt a budapesti tőzsdén jegyzett részvények 68 százaléka, 1999 szeptemberére pedig 77 százaléka. Ezek olyan arányok, amelyeket nehéz volna más országokban fellelni. Már 1997 végén 2052 milliárd forint (10 milliárd dollár) volt a külföldi tulajdonban lévő részvények piaci értéke. 1999 szeptemberéig a forintérték 2514 milliárdra nőtt, a dollárérték azonban alig változott (10,4 milliárd). (Itt ismét hangsúlyozni kell, hogy a beáramló spekulatív tőke jóval kevesebb volt, mint 10 milliárd dollár, hisz a számok a részvények piaci értéknövekedését is tükrözik.)

5. Spekulációs hullámok a Budapesti Értéktőzsdén

Forrás: MNB: Havi jelentések
Sajtó

Annyi bizonyos, hogy a tőkebeáramlás mind 1996-ban, mind 1997-ben igen nagy volt. 1996-ban a beáramlás – működőtőke + értékpapír-vásárlás – 3,76 milliárd dollárra (574 milliárd forint), 1997-ben 3 milliárd dollárra (550 milliárd forint) becsülhető. Ennek legnagyobb részét közböcsíteni, sterilizálni kellett, különben felgyorsította volna az inflációt.

Sterilizáció: állampapír-kibocsátás és passzív repo

A sterilizálás fő eszköze 1996-ban a nyíltpiaci művelet – állampapír-kibocsátás – és a passzív repo volt. 1996-ban a központi költségvetés privatizációs bevételekkel számított hiánya 77 milliárd forint volt. Ugyanakkor abban az évben a központi költségvetés hiányt finanszírozó adóssága 371 milliárddal, ezen belül a nyíltpiaci műveletekre elsősorban használt kincstárjegyek állománya 267 milliárddal nőtt.

Mivel a költségvetési hiányt nem volt célszerű ennél nagyobb mértékben túlf finanszírozni, az MNB alkalmazta a passzív repót. Ennek átlaga 1995-ben még csak 15 milliárd volt, 1996-ban pedig már 220 milliárd.

Repo: angolból: „*repurchase agreement*”, visszavásárlási megállapodás 1 napos, 1 hetes, 2 hetes, 1 hónapos határidőre. Passzív repo: a kereskedelmi bankok – állampapír-garancia ellenében – meghatározott forintösszeget letétbe helyeznek (kamatra) a Nemzeti Bankban. Aktív repo: Nemzeti Bank állampapír-garancia ellenében rövidlejáratú hiteleket nyújt (kamatra) a kereskedelmi bankoknak. Az aktív repónak csak 1993 márciusa és 1996 januárja között volt (szerény) szerepe. Éves átlagok: 1993 (10 hónap): 50 md. Ft; 1994: 72 md. Ft; 1995: 39 md.

1997-ben is volt költségvetési túlf finanszírozás, hiszen a központi költségvetés hiánya 178 milliárd forint volt, a költségvetési hiányt finanszírozó adóssága viszont 407 milliárd forinttal, ezen belül a kincstárjegy állománya 215 milliárddal nőtt. Ebben az évben a passzív repo átlagos állománya az előző évnek majdnem a duplájára, 418 milliárd forintra nőtt (6. táblázat).

6. A passzív repo évi átlagos állománya (milliárd forint)

1995 ¹⁾	15	
1996	220	Mivel a passzív repo futamideje egy nap és egy hónap között változik, az állomány egyik hónapról a másikra föl-le ugrál több száz milliárd forintos tételekben. A pénzügyi politika elemzése szempontjából tehát az állomány éves átlaga a jellemző adat
1997	418	
1998	494	
1999 ²⁾	411	

1) 1995 előtt a passzív repót az MNB csak elhanyagolható mértékben használta.

2) Az év első 11 hónapjának átlaga.

Forrás: MNB: [Havi jelentések](#)

1997 közepére az MNB-nek fogytán volt az állampapírja. Ezt kétféleképpen hidalta át avégett, hogy folytathassa a sterilizációs műveleteket. Ez év júniusa óta saját nevében bocsátott ki folyamatosan 1 éves lejáratú, úgynevezett „MNB kötvényt”. Ezek állománya piaci értékben (!) az év végére 152 milliárd forintra, 1998 decemberére 298 milliárdra nőtt. 1999-ben az MNB ezt az eszközt nem alkalmazta, s a korábban kibocsátott kötvényeket szeptemberig visszaváltotta.

A másik módszer a passzív repo megreformálása volt olyképpen, hogy október 6-tól kezdve az MNB nem ad többé a bankoknak biztosítékképpen állampapírt.

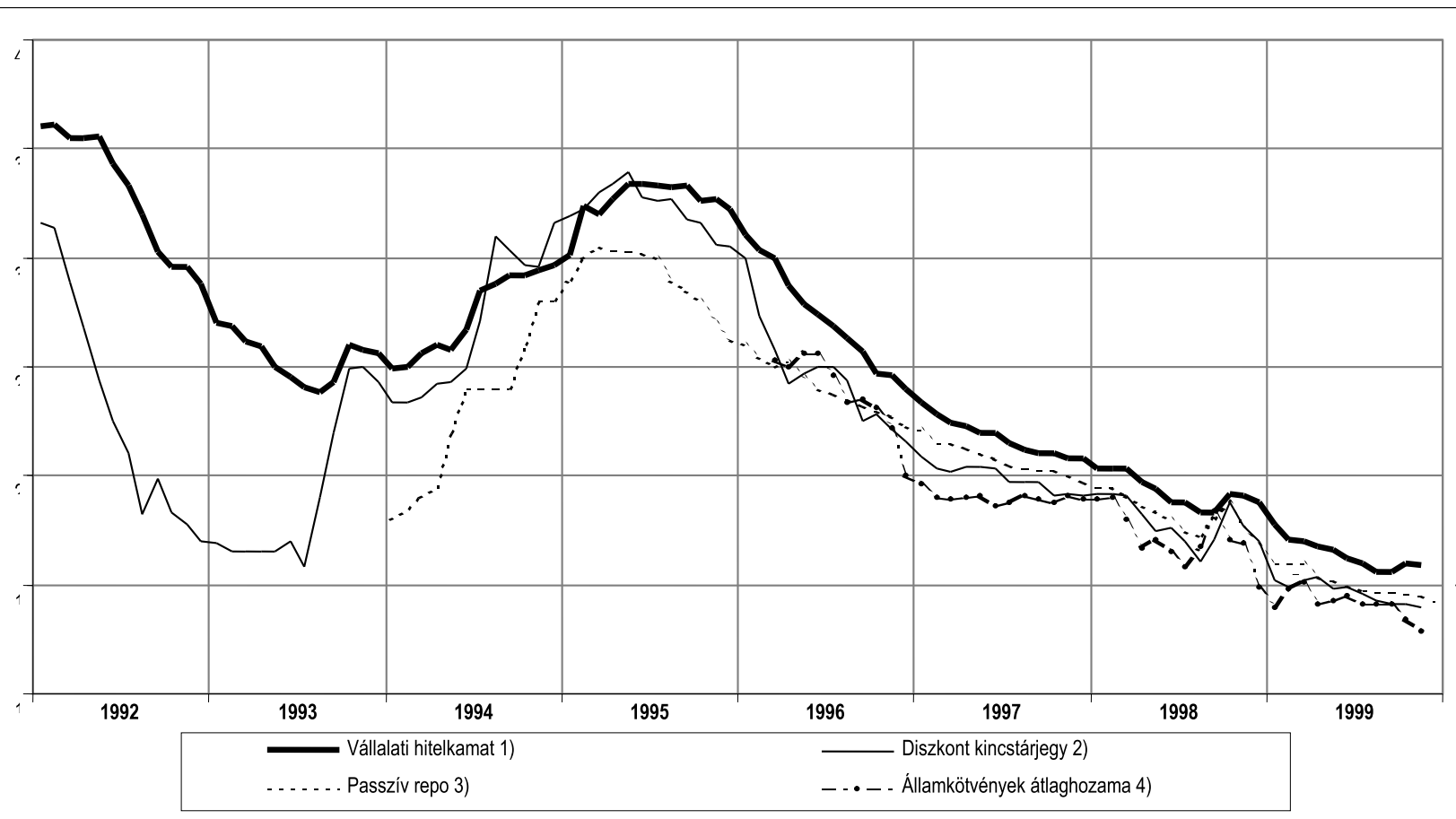
Mindezen műveletek eredményeképpen a bankok állampapír és MNB kötvény állománya 1996-ban mintegy 200 milliárd forinttal nőtt, míg 1997-ben csaknem ugyanannyival csökkent (9. táblázat, 3. sor), évi átlagos repo állományuk 1996-ban 205 milliárd forinttal, 1997-ben pedig csaknem 200 milliárddal nőtt (6. táblázat).

Kérdés, mivel vette rá az MNB a bankokat, hogy állampapírt vásároljanak és passzív repót használjanak? Kizárólag piaci eszközökkel, lásd a 7. grafikont. 1993 szeptemberéig a hiteladagolás felhajtotta a vállalkozói hitelkamatot, s így nem volt összefüggés közte és a diszkont kincs-

tárjegy hozama között. Ezután szoros összefüggés látható a kettő között.

Ugyancsak látható az összefüggés a vállalati hitelkamat és a passzív repo kamata között 1994. júniustól kezdve. 1996 júniusától kezdve pedig egyfelől a vállalati hitelkamat, másfelől a diszkont kincstárjegy és az államkötvény hozama, valamint a passzív repo kamata közötti különbség úgyszólván sosem haladja meg a 3 százalékpontot. Természetesen, ha a bankoknak az a választása, hogy x kamatra hiteleznek a vállalkozói szektornak vagy 1-2-3 százalékponttal kevesebbet, de kockázatmentesen hiteleznek az államnak, akkor a marginálisan kevesebb haszonnal járó, de kockázatmentes állami hitelezést fogják vállalni.

Politikai szempontból fontos éves kamatlábak

1) 12 hónapos futamidő, súlyozott átlag.
 2) 12 hónapos futamidő, legnagyobb részét kitévő lejárat éves hozama. Tehát:
 - 1991. január – március: 90 napos
 - 1991. március – november: 180 napos
 - 1991. november – 1995. szeptember: 90 napos

- 1995. október – 1996. január: 180 napos
 - 1996. február – 1999. november: 360 napos
 3) 1 hónapos futamidő éves kamata, kivéve amikor ilyen futamidő nem volt:
 - 1995-ben: 1 hetes
 - 1999. március – november: 2 hetes
 4) Két éves futamidő. 1996: hozzávételleges

Feltételezhetően ugyancsak az MNB által fizetett magas kamat volt az, amely a vállalati és lakossági devizabevételeket a jegybankba vonzotta ahelyett, hogy forintra átváltva a gazdaságnak nyújtott hiteleket finanszíroztak volna. A másik fontos ok az volt, hogy az MNB a nála elhelyezett devizabetéteket elfogadta kötelező tartalékként. A 8. táblázat első sora a pénzügyintézetekben elhelyezett vállalati és lakossági devizabetéteket mutatja. A pénzügyintézetek ezek egyre növekvő hányadát kölcsön adják a vállalatoknak devizahitel formájában (2. sor). A többit letétbe helyezik a Nemzeti Bankban (3. sor). Csakhogy a vállalati devizahitelek és a nemzeti banki letétek összege jelentősen meghaladja a pénzügyintézetek belföldi devizaforrását (vö. az 1. és 4. sort). Az MNB és a vállalatok nyilván olyan magas kamatot fizettek a betétekért, illetve kölcsönökért, hogy a pénzügyintézeteknek kifizető volt külföldön deviza hitelt felvenni azért, hogy belföldön a vállalatoknak és a jegybanknak (!) adják kölcsön (5. sor). A jegybanki devizabetét 1995 decemberében volt a legmagasabb – 675 milliárd forint –, azóta csökken, mert az MNB 1996 végén megszüntette azt a kedvezményt, hogy a hiteleket elfogadja kötelező tartalékként a bankokban lévő forintbetétek után is.

Pénzüntézetek devizaforrásai és azok felhasználása

Árd forint; időszak vége

	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999. 11.
Devizaforrások											
Állami és lakossági devizabetétek ¹⁾	34	112	195	216	330	406	627	689	756	847	900
Devizafelhasználás											
Devizahitelek a vállalatoknak	11	28	47	62	66	93	218	350	508	633	765
Devizahitelek a Nemzeti Bankba	<u>74</u> ²⁾	<u>192</u>	<u>292</u>	<u>280</u>	<u>387</u>	<u>519</u>	<u>675</u>	<u>497</u>	<u>319</u>	<u>473</u>	<u>360</u>
Devizahitelek összesen (2+3)	85 ^b	220	339	342	453	612	893	847	827	1106	1125
Devizafelhasználás											
Állami devizahitel-felvétel (4-1)	51 ^b	108	144	126	123	206	266	140	68	259	225

Állami devizahitelek, nem nyereségérdekeltségű szervezetek, sőt maga a jegybank is elhelyezhet devizát a pénzüntézeteknél. E három tétel összege azonban olyannyira elenyésző, hogy a bankstatisztika fel sem tünteti. Állami devizahitel-felvétel: január 31.

MNB: [Havi jelentések](#)

9. Kísérlet¹⁾ a pénzüzetek bruttó belföldi kihelyezés einek az elemzésére

Milliárd forint, időszak vége

	1989 ²⁾	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
	M i l l i á r d f o r i n t										
1.1 Tágabb értelemben vett pénzállomány (M ₃)	775	1009	1370	1748	2017	2279	2736	3351	4009	4620	5199
1.2 A Nemzeti Bank kihelyezései a pénzüzetekhez	<u>256</u>	<u>355</u>	<u>418</u>	<u>293</u>	<u>369</u>	<u>406</u>	<u>303</u>	<u>230</u>	<u>185</u>	<u>179</u>	<u>179</u>
1. Belföldi források összesen (1.1 + 1.2)	1031 ^b	1364	1788	2041	2386	2685	3039	3581	4194	4799	5378
2. Ebből: Betétek a jegybanknál	170	294	511	530	600	722	1029	1099	1340	1462	1611
2.1 Deviza	74	192	292	280	387	519	675	497	319	473	537
2.2 Passzív repo	8	8	10	2	0	5	55	426	508	338	338
2.3 Egyéb	88	94	209	248	213	198	299	176	513	651	736
2.3.1 Kötelező tartalék	43	65	166	204	180 ³⁾	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
3. Hitelek a kormánzatnak ⁴⁾ (1-2-4)	50 ^b	97	299	527	779	806	742	961	777	898	977
4. A gazdaságnak nyújtott hitelek ⁵⁾	811	973	978	984	1007	1157	1268	1521	2077	2439	2771
Belföldi felhasználás	A z ö s s z e s b e l f ö l d i f o r r á s s z á z a l é k á b a n										
5. Belföldi források összesen	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
6. Betétek a jegybanknál	16 ^b	22	29	26	25	27	34	31	32	30	30
7. Hitelek a kormánzatnak ⁴⁾	5 ^b	7	17	26	33	30	24	27	19	19	19
8. A gazdaságnak nyújtott hitelek ⁵⁾	79	71	54	48	42	43	42	42	49	51	51

1) Kísérlet, mert az MNB nem közli a jegybanktól elkülönítve a kereskedelmi bankok és egyéb pénzüzetek összesített mérlegét.

2) Az 1.2, 2, 2.1, 2.2, 2.3 és 2.3.1 tételek az 1990. január 31-i állapotot rögzítik.

3) 1994 januárja óta az MNB nem közli külön a kötelező tartalékok adatait.

4) Központi költségvetés (főként állampapír) és önkormányzatok. Az önkormányzatoknak folyósított hitelek állománya a tárgyidőszak alatt sosem haladta meg az 50 milliárd forintot.

5) Vállalkozások, háztartások és nem nyereségérdekelttségű szervezetek hitelei. Az utóbbiak hitelei a tárgyidőszak alatt sosem érték el az 50 milliárd forintot.

Forrás: MNB: [Havi jelentések](#)

Összefoglalás

A hitelpolitikai módszerek eredménye

Az ebben a tanulmányban ismertetett műveletek végeredményét a 9. táblázat mutatja a rendszerváltás óta. A kereskedelmi bankok és egyéb hitelintézetek összes belföldi forrásának a jegybankban elhelyezett része az 1989-es 16%-ról 1995-re 34%-ra emelkedett, s még 1999 novemberében is 31% volt (6. sor). Ez nemzetközi összehasonlításban hihetetlenül magas arány. A tágabb értelemben vett kormánynak nyújtott bankhitelek aránya ugyanez idő alatt mintegy 5%-ról 27%-ra nőtt. Ez magyarázza azt, hogy a gazdaságnak nyújtott hitelek aránya 79%-ról 42%-ra csökkent. Itt kapcsolódik elemzésünk ahhoz, amely a 11. táblázatból kiszámítható. 1989 decembere és 1996 augusztusa között a gazdaságnak nyújtott hitelek volumene 59%-kal csökkent (7. + 11. sor, 1996. augusztus az 1989 decemberi állomány százalékában). A gazdaság nem hitel nélkül, de folyamatos hitelkivonás mellett próbált működni.

1996 szeptemberében változott a hitelpolitika. A gazdaságnak nyújtott hitelek aránya 1999 novemberére 55%-ra nőtt – főként azért, mert a kormány részesedése csökkent (8. és 7. sor).

A hitelpolitikai módszerek ára

Végül, de nem utolsó sorban, feltehető a kérdés, hogy mibe kerültek a restriktív pénzügyi politika felsorolt módszerei a magyar adófizetőknek.

Hogy maga a restriktív pénzügyi politika mibe került Magyarországnak, azt a következő fejezetben fogjuk látni: 3 évi bruttó hazai termék kiesése, általános elszegényedés, a gazdaság szétzilálása, társadalmi feszültségek stb. Az itt felsorolt eszközök használata bizonyos pénzügyi veszteséget okozott az adófizetőknek. Itt most erről van szó.

A költségvetési hiány túlfinanszírozás a szükségesnél nagyobb mértékben növelte a költségvetés belső adósságát és ez növelte a költségvetés kamatterheit. Erről részletesebben a költségvetésről szóló tanulmányban lesz szó.

A passzív repo és az „MNB-kötvények” utáni kamatot a Magyar Nemzeti Banknak kellett fizetnie. Ez volt a fő oka annak, hogy – a nemzetközi gyakorlatban egészen kivételes jelenségként – a jegybank 1996-ban deficitessé vált. Ugyancsak a költségvetésről szóló tanulmányban elemezzük, hogy ez mibe került az adófizetőknek.

Láttuk, hogy a Magyar Nemzeti Bank olyan magas kamatot ajánl a bankoknak a nála elhelyezett devizabetétekre, hogy ezeknek jó üzlet devizahiteleket felvenni külföldön, s a devizát a Nemzeti Bankba betenni. A Nemzeti Bank a nála elhelyezett devizát beszámítja az ország devizatartalékaiba. Külföldi bankokba kihelyezi, s kevesebb kamatot kap érte, mint amennyit a bankok, amelyek ennek egy részét kölcsönként felvették, a hitelező külföldi bankoknak fizetnek. A kamatkülönbséget természetesen az MNB fizeti. Hogy ez évente mibe kerül az MNB tulajdonosának, a magyar államnak, azt a külső adósságproblémáról szóló tanulmányban becsültük fel (Gazdaság és társadalom. Budapest, 1999/1-2., 57. oldal és F.6. táblázat).

Hogy e pénzügyi eszközök alkalmazásának eredményeképpen milyen volt az ország hitelezettségének 1989 és 1999 között, azt a következő fejezet ismerteti.

A MAGYAR GAZDASÁG HITEL- ELLÁTOTTSÁGA 1989-1999

Négy korszak

1989 óta a háztartások bruttó hitelállományának reálértéke folyamatosan csökkent, egészen 1997 decemberéig. Ettől kezdve megállapodott – az 1989 decemberinél 83%-kal alacsonyabb szinten (10. táblázat, 8. sor). A háztartásokkal kapcsolatos hitelpolitikában tehát 1989 óta nem következett be fordulat.

Aszerint, hogy a vállalkozói szektor nettó hitelállományának reálértéke nőtt vagy csökkent, a magyarországi pénzügypolitikában a rendszerváltás óta négy korszakot különböztünk meg (lásd a 10. és a 11. táblázatot).

A táblázatok adatsorai nem teljesen összehasonlíthatók. Klasszifikációs változások és a hitelkonszolidáció hatása 1992. december 31. és 1993. január 1. között közel 60 milliárd forinttal csökkentette a nettó hitelállományt (10. táblázat, 1 sor), 1995. január 1-től pedig a felgyülemlett, de ki nem fizetett kamatok és járulékok beszámítása közel 100 milliárddal növelte (lásd a 10. táblázat 1)-es és 2)-es jegyzetét). Az adatbázis e módszerbeli változásai ellenére megközelítő pontossággal ugyan, de megállapíthatók a magyarországi pénzügypolitika irányváltozásai.

10. A magyar gazdaság hitelellátottsága

Időszak vége

	1989	1990	1991	1992	1993. jan. 1.	1993	1994	1995. ápr. ¹⁾	1995	1996. aug.	1996	1997	1998
1. A vállalkozói szektor nettó bankhiteltartozása folyó áron, md. Ft	289	322	383	311	252 ²⁾	229	319	458	349	314	459	736	934
2. Index, 1989=100	100	111	132	108	87	79	110	158	120	109	159	254	323
3. Az ipar belföldi értékesítési árai; Index, 1989=100	100	132 ^{rb.}	155 ^{rb.}	174	174	188	213	249	277	320	334	398	424
4. Lakossági bruttó bankhitelek, folyó áron, md. Ft	314	330	281 ³⁾	288	–	319	353	336	333	300	313	319	346
5. Index, 1989=100	100	105	90	92	–	102	113	107	106	96	100	102	110
6. Fogyasztói árak; Index, 1989=100	100	135	180	219	–	265	321	376	412	473	494	585	645
7. A vállalkozói szektor nettó bankhiteltartozása összehasonlító áron; Index, 1989=100 (2/3)	100	84	85	62	50 ²⁾	42	52	63	43	34	48	64	76
8. A háztartások bruttó bankhiteltartozása összehasonlító áron; Index, 1989=100 (5/6)	100	78	50	42	–	38	35	28	26	23	20	17	17

1) 1995-től kezdve az adatok tartalmazzák a felgyülemlett, de ki nem fizetett kamatokat és jutalékokat is.

2) 1993-tól kezdődően klasszifikációs változások miatt az adatok nem teljesen összehasonlíthatók a korábbi adatokkal. 1993-tól az adatok tükrözik a hitelkonszolidáció hatásait.

3) 1991-től az adatok tartalmazzák a kormány által átvállalt 79 milliárd forint lakáshitelt.

Forrás: MNB: Havi jelentések

Magyarországi hitelpolitika összefoglalása

zak vége

	<u>Megszorítás</u>		<u>Expanzió</u>		<u>Megszorítás</u> (Bokros-csomag)	<u>Expanzió</u>
	1989. dec. – 1993. dec.		1994. jan. – 1995. ápr.		1995. máj. – 1996. aug.	1996. szept. →
GY FÁZIS	1989. dec.	1993. dec.	1995. ápr.	1996. aug.	1996. aug.	1999. jún.
Állalkozói szektor nettó bankhiteltartozása összehasonlító áron; Indexek						
1989. dec. = 100	100	42				
1993. dec. = 100		100	150			
1995. ápr. = 100			100	54		
1996. aug. = 100				100		253
SZEOGLALÁS – 1989. dec. – 1996. aug.	1989. dec.				1996. aug.	
Állalkozói szektor nettó bankhiteltartozása folyó áron; md. Ft	289				314	
par belföldi értékesítési árai; Index, 1996. aug. = 100	31				100	
Állalkozói szektor nettó bankhiteltartozása, md. Ft; 1996. aug.-i áron (5/6)	932				314	
alkivonás 1996. aug.-i áron; md. Ft.; 1990. jan. – 1996. aug.					618	
össági bruttó hitelek folyó áron; md. Ft	314				300	
nyasztói árai; Index, 1996. aug. = 100	24				100	
össági bruttó hitelek 1996. aug.-i áron; md. Ft	1308				300	
alkivonás 1996. aug.-i áron; md. Ft.; 1990. jan. – 1996. aug.					1008	
szes hitelkivonás; 1990. jan. – 1996. aug.; 1996. aug.-i áron, (8+12), md. Ft					1626	
F folyó áron, 1996					6894	
szes hitelkivonás; 1990. jan. – 1996. aug.; 1996. aug.-i áron az 1996-os BHT %-ában					24	
alkivonás éves átlagban (1990-1996) a BHT százalékában					3,4	

MNB: [Havi jelentések](#),

KSH: [Magyar Statisztikai Évkönyvek](#)

10. táblázat

1990. január – 1993. december

A vállalkozói szektor nettó bankhitelállományának reálértéke ez alatt a négy év alatt több, mint 50%-kal csökkent (10. táblázat, 7. sor). A nettó bankhitelállomány még névértékben is csökkent (2. sor).

Főként a pénzügyi restriktió, kisebb mértékben az azzal párosuló fiskális restriktió volt az oka annak, hogy 1989 és 1993 között a bruttó hazai termék volumene 18,3 %-kal csökkent, nagyobb mértékben, mint a harmincas évek nagy gazdasági válsága idején.

Az akkori pénzügyminiszter azonban a leghatározottabban állította: nincs sem monetáris, sem fiskális restriktió Magyarországon:

„Sokan azt állítják, hogy a gazdaság visszaesésének fő oka a fiskális és monetáris restriktió. Holott a tények alapján állítható, hogy Magyarországon 1991-ben és 1992-ben sem a fiskális, sem a monetáris politika nem volt restriktív.” (Kupa Mihály: Következtesen és rugalmasan – Figyelő, 1993. január 14.)

Amint a 10. táblázat mutatja (7. sor), 1991-ben és 1992-ben az üzleti szektornak nyújtott bankhitelek volumene 26%-kal csökkent. A miniszter szerint ez nem tekinthető pénzügyi restriktiónak.

1994. január – 1995. április

A Boross-kormány a közelgő választásokra való tekintettel 1994 januárjától kezdve nagyarányú gazdaságélénkítésbe kezdett. Ez a késői kezdet meglehetősen amatőr megközelítés volt; mire a gazdaság élénkítése lakossági szinten érezhetővé vált – körülbelül 1994 nyarán –, az új kormány már régen átvette a hatalmat. Érdekes, hogy az 1994 januárjában kezdődő hitelexpanzió az új kormány alatt is folytatódott – egészen 1995 áprilisáig. (A Bokros-csomag hitelpolitikai irányváltoztatását májustól kezdve érzékeltetik a mutatók.) Ez alatt a 14 hónapos időszak alatt a vállalkozói szektornak nyújtott bankhitelállomány nettó reálértéke 50%-kal nőtt (11. táblázat, 2. sor).

A Boross-kormány a hitel folyósításán kívül még nagyarányú állami építkezésekkel is igyekezett – a közelgő választásokra való tekintettel – a gazdaságot fellendíteni. 1994 első negyedévében a mélyépítő ipar volumene – 1993 első negyedévéhez viszonyítva – 84,5%-kal, a magasépítő-iparé 26,8%-kal nőtt. Mivel ez alatt az időszak alatt a lakásépítés marginálisan csökkent, a magasépítő-ipar növekedését teljes egészében az állami építkezések okozták. Mindez természetesen túl későn jött ahhoz, hogy megakadályozza a kormány súlyos választási vereségét.

Valószínűleg a hitelfolyósítás megindításának és a nagyarányú állami építkezéseknek volt köszönhető, hogy 1994-ben a gazdasági visszaesés megállt. A BHT volumene ebben az évben 2,9%-kal, az ipari termelése 9,5%-kal nőtt.

1995. május – 1996. augusztus

A hitelmegszorítás, amely része volt a Bokros-csomagnak, 1995 májusában kezdődött és minden előző megszorításnál kíméletlenebb volt. A vállalkozói szektor nettó bankhitelállományának reálértéke 16 hónap alatt 46%-kal csökkent (11. táblázat, 3. sor), és az 1989 decemberi szint egyharmadára zsugorodott (10. táblázat, 7. sor). 1996 augusztusa volt a megszorító pénzügyi politika mélypontja.

A Bokros-csomagon belül főként a hitelezés csökkentésének volt köszönhető, hogy a BHT volumennövekedése 1995-ben és 1996-ban 1,5, illetve 1,3 százalékra csökkent, az ipari termelése pedig 4,6, illetve 3,4 százalékra (miközben az infláció felgyorsult).

1996. szeptembertől

1996 nyárutóján valami történt. Több megnyilvánulásból (lásd például Matolcsy Györgynek, az akkor újonnan kinevezett gazdasági miniszternek a nyilatkozatát a Magyar Nemzet 2000. január 22-i számában), arra lehetett következtetni, hogy mérvadó nemzetközi köröknek, elsősorban a Valutaalpnak, megváltozott a véleménye az eddigi Magyarországról.

számára előírt gazdaságpolitika helyességéről, s így az MNB és a kormány megkapta a zöld lámpát növekedésközpontú gazdaságpolitika alkalmazására. Azóta a vállalatok hitelezése rohamosan növekszik és reálértékben nem egész három év alatt két és félszeresére növekedett (11. táblázat, 4. sor). Mindazonáltal 1999 júniusában még 14%-kal maradt el az 1989. december 31-i szinttől (10. táblázat, 7. sor).

Összefoglalás, 1990. január – 1996. augusztus

Megjegyzések a 11. B táblázathoz:

- Az alcímben jelzett időszakban – nem egészen hét év alatt –, a Magyar Nemzeti Bank összehasonlító áron számítva kivonta az országból az 1989. december 31-én létező hitelállomány 73%-át, amely az 1996-os bruttó hazai termék 24%-ának felel meg (15. sor).
- Ez alatt az időszak alatt a hitelkivonás éves átlagban a BHT 3,4%-a volt (16. sor).
- Ilyen arányú hitelkivonás valószínűleg példátlan a világgazdaság újkori történetében.
- Az ország gazdasági vezetése főként e hitelkivonással idézte elő mesterségesen Magyarország újkori történetének legsúlyosabb gazdasági válságát.

Érdekes a magyar gazdaság hitelezhetőségének összehasonlítása nemzetközi viszonylatban.

12. A gazdaságnak nyújtott bruttó bankhitelek a BHT százalékában

	1989. dec.	1996. aug. vagy szept.	1999 ^{rb.} jún. ¹⁾
FEJLETT ORSZÁGOK			
Egyesült Államok	97	107	136
Japán	195	207	203
Ausztria	90	90	101
Franciaország	93	80	80
Németország	94 ²⁾	101	104
Olaszország	54	51	68
ÁTALAKULÓ ORSZÁGOK			
Csehország	77 ³⁾	81	60
Lengyelország	28	17	24
Magyarország	47	19	22
Szlovákia	–	45	57
Szlovénia	17 ^{b4)}	28	31
1) Vagy 1999 júniusához legközelebbi dátum, amelyre hitelállományra vonatkozó adat rendelkezésre állt 1999 novemberében. Valamennyi BHT-adat becslés.			
2) Német Szövetségi Köztársaság			
3) Csehszlovákia			
4) 1991 decembere			

Forrás: IMF: International Financial Statistics,

MNB: Havi jelentések

Megjegyzések a 12. táblázathoz:

- A magyar gazdaság hiteleshelyettesége 1989 végén még megközelítette az olasz gazdaságét, amely e tekintetben talán a legkedvezőtlenebb helyzetben volt a fejlett országok sorában. Később már nem hasonlítható össze egyetlen fejlett országgal sem.
- 1996 augusztusára a magyar gazdaság hiteleshelyettesége Lengyelországgal együtt a legkedvezőtlenebb volt a táblázatban feltüntetett öt élenjáró átalakuló ország közül.
- 1999 júniusára, közel 3 évi gyors növekedés után, a magyar gazdaság hiteleshelyettesége még meg sem közelíti az 1989. decemberi állapotot és immár a legkedvezőtlenebb az öt átalakuló ország közül.

„A HITEL HÍJA MINDEN MOZGÁST ELAKASZT.”

Gróf Széchenyi István

2000. március

TÁRSADALOM ÉS POLITIKA

Avar László

Vázlatok a magyarországi iparkamarák és érdekképviseltek történetéhez

A kereskedelmi és iparkamarák Magyarországon

A kereskedelmi és iparkamarák az újkor kereskedelmi és ipari érdekképviselői. Először Franciaországban 1700 és 1710 között jöttek létre, ahol a merkantilista politikát folytató állam kezébe akarta venni a kereskedelem és ipar központi irányítását. Németországban 1802-ben, francia uralom alatt alakult az első ilyen kamara. Ezt követően terjedt el Olaszországban, Belgiumban, Hollandiában és Magyarországon.

Magyarországon a franciák által megszállt Fiumében a megszállók rendelkezésére létesült az első kereskedelmi kamara, majd a megszállás után 1814-ben megszűnt, viszont „deputazione mercantile” néven 1852-ig folytatta működését. 1948-ban Klauzál Gábor kereskedelmi miniszter tervezte az intézmény felállítását. Javaslatokat kért a kereskedő testületektől – ezek azonban sajnos a forradalmi harcok alatt megsemmisültek. Az abszolutizmus két évvel később 1850-ben rendelettel állította fel a kereskedelmi és iparkamarákat.

Tizenegy kamarát létesített: mégpedig Pesten, Kassán, Pozsonyban, Temesvárott, Debrecenben, Zágrábban, Eszéken, Fiumében, Kolozsvárott és Brassóban. A kamarai székhelyek nagyjából a kerületi székhelyekkel estek egybe. A kamarák tagjait (akkor tanácsosoknak nevezték őket) a területükön lakó iparos és kereskedő tagok választották meg, le-

gelőször azonban – a politikai helyzet miatt – kinevezték őket. A kamarák véleményező és javaslattevő szervként működtek, közvetlen – kapcsolatban álltak a szakminiszterekkel. Fenntartásuk költségét az iparosok és kereskedők kamarai illeték formájában, közadóként fizették. Csak az választhatott, aki az illetéket befizette. A kamarák megalakulását a közvélemény bizalmatlanul, erős ellenszenvvel kísérte. Úgy vélték, a kamara a gazdasági elnyomás eszközévé válhat, minthogy Ausztria ezzel az eszközzel is megpróbál bennünket az összbirodalom gazdasági életébe – alárendel szerepben – bevonni. Ezért 1861-ben követelték, hogy a kamarákat, mint az abszolutizmus idején létesített törvénytelen intézményeket szüntessék meg. A kamarák helyzete végül a kiegyezés után rendeződött. Az 1968. VI. tc. által bevezetett kamara kötelező érdekképviselő. Akárcsak az 1850-es, két részből, ipari és kereskedelmi osztályból állt. A tagok a törvény értelmében egyenlő számú bel- és kültagokra oszlanak, a beltágok kötelesek a kamara székhelyén lakni. A tagokat 5 évre választják olyan iparosok, vagy kereskedők közül, akik mesterségüket legalább egy éve folytatják. A kamara élén elnök áll, az osztályok élén alelnökök. A kamara érdekképviselői és hatósági funkciókat lát el – tehát törvényes, területi-regionális képviselői jellegű érdekképviselő. Érdekképviselői funkciókon túl – amelyről a későbbiekben részletesen lesz szó – hatósági feladatként statisztikai adatgyűjtést végez, vezeti a védjegy- és mintalajstromot, szaksági bizonylatot ad ki, szállítóképességi bizonyítvány állít ki, gazdasági jelentéseket készít területének iparáról és kereskedelméről. E feladatok a későbbiekben még bővültek. A hetvenes években a kamarák szerették volna elérni, hogy képviselőt küldhessenek a parlamentbe. A századforduló idején pedig a nagyobb gazdasági súllyal rendelkező tagok szorgalmazták, hogy a választás szakmai kategóriánként történjék, hogy a választók gazdasági súlyuknak megfelelő számú tagot küldhessenek a kamarákba. Aki ugyanis az illetéket befizette, az választhatott. Így fordult elő olyan helyzet, hogy a választásnál a számszerű túlsúllyal rendelkező, kisebb gazdasági erőt képviselő szakmák – pl. üzlettel nem

rendelkező cipészek és szabók – meghatározhatták a választás kimeneteletét.

1914-ben 19 kamara működött: Arad /1872/, Besztercebánya /1890/, Brassó /1850/, Budapest /1850/, Debrecen /1850/, Eszék /1850/, Fiume /1852/, Győr /1892/, Kassa /1850/, Kolozsvár /1850/, Marosvásárhely /1890/, Pécs /1881/, Pozsony /1850/, Sopron /1850/, Szeged /1890/, Temesvár /1850/, Zágráb /1850/, Zengg /1876/.

A Tanácsköztársaság idején a kamarákat feloszlották, majd bukását követően újjáalakultak. A trianoni békekötés után – természetesen – megváltozott a területi beosztás, az ország területének csökkenése miatt 7-re csökkent a kamarák száma. Később a két bécsi döntés következtében a kamarák területi elhelyezkedése újból megváltozott. 1942-ben – a két bécsi döntés következtében – 11 kereskedelmi és iparkamara volt: Budapest, Debrecen, Győr, Kassa, Kolozsvár, Marosvásárhely, Miskolc, Nagyvárad, Pécs, Sopron, Szeged székhellyel. 1947-ben már csak hét: Budapest, Debrecen, Győr, Miskolc, Pécs, Sopron, Szeged.

Az 1868-as kamarai törvényt 1934-ben módosították. Ez a törvény határozta meg ezután lényegében azt a szervezetet és feladatkört, ami a kamarák megszűntetéséig fennállt. A kamarák, mint eddig is, ipari és kereskedelmi osztályra tagozódtak. Tagjaik rendes és levelező tagok. A rendes tagok száma a budapesti kamarában 120, a vidékiben 80. A tagok fele kültag, másik fele beltág. Mindkét osztályban öt-öt választói csoportot kellett alakítani és a rendes tagokat csoportonként egyenlő számban titkos szavazással választották meg. A csoportokat a kamarai illeték meghatározásánál számításba vett adó összege alapján hozták létre. Láthatjuk, hogy csaknem negyven évre volt szükség ahhoz, hogy a nagyobb gazdasági súllyal rendelkező iparosok és kereskedők kereszttülvigyék akarataikat és megvalósuljon a gazdasági súlyuknak megfelelő arányos képviselőjük. A levelező tagokat a kamarai közgyűlés választotta, számuk nem haladhatta meg a rendes tagokét. A tagokat 5 évre választották. Választó lehetett minden olyan iparos, kereskedő, aki

tevékenységét legalább egy éve önállóan folytatta, vagy ilyen vállalkozás társtulajdonos volt, vagy kereskedelmi, illetve ipari vezetőként dolgozott. A kamara élén a törvénynek megfelelően elnök áll, az osztályok élén alelnökök, akiket a rendes tagok maguk közül választanak meg és választásukat a kereskedelmi miniszter hagyja jóvá. Az adminisztrációt külön szervezet végzi a főtitkár vezetésével. Az elnök, az alelnökök és a főtitkár alkotják a kamara elnöki tanácsát. Az osztályokon belül pedig a rendes tagokból álló állandó bizottságok működnek. A kamara maga állapítja meg költségvetését, ezt ugyancsak a minisztere hagyja jóvá. A kamarát a választói jogosultsággal rendelkező iparosok és kereskedők által fizetett illetékekből tartják fenn, ezeket közadók módjára hajtják be. A kamarák évente legalább négyszer közgyűlést tartanak.

Feladataik:

1. Javaslatokat készítenek és véleményt adnak a kormánynak és a törvényhatóságoknak (helyi közigazgatás). Figyelemmel kísérik az iparban és a kereskedelemben működők szükségleteit és célszerű javaslatokat terjesztenek be a miniszter elé. Felvilágosítást és véleményt adnak a kereskedelmi, illetve iparügyekben. Elősegítik a szakképzést és általában a kereskedelem és az ipar fejlődést. 1928-ban együttesen 4 tagot választhattak a felsőházba, helyet foglaltak a törvényhatósági bizottságokban, részt vettek az Országos Iparügyi Tanácsban, valamint a Külkereskedelmi Tanácsban, az adófelszámolási bizottságokban, az egyszeri beruházási hozzájárulás döntőbizottságaiban. Mindezek érdekképviselői feladatok voltak.
2. A hatóságok munkájában kétféle módon vettek részt. Egyfelől támogatják a hatóságok munkáját, másfelől maguk is ellátnak hatósági feladatokat: részt vesznek az ipartörvény és iparfejlesztési törvény végrehajtásában, a közszállítási szabályzat végrehajtásában, export-import ügyekben is közreműködnek (származási bizonyítványok kiadása, véleményezés, útlevel-igazolás), beleszólnak a Magyar Nem-

zeti Bank váltóbírálóinak kiválasztásába, a kisipari és kiskereskedelmi hitelakciók lebonyolításába, véleményeznek önállósítási kölcsönöket és tagjai a MÁV állandó díjszabási bizottságának, valamint a kamarák végzik a védjegy és mintalajstromozást is.

3. Felvilágosítással, tanácsokkal támogatják érdekeltségüket, szervezik a tanoncoktatást és a továbbképző tanfolyamokat, közöttük a mestervizsgára előkészítő tanfolyamot. Vámpolitikai Központot és Kisipari Kiviteli Intézetet létesítettek, sőt a kamarák rendezték, a Budapesti Nemzetközi Vásárt.
4. Közreműködtek a tisztességtelen verseny és az árrombolás elleni küzdelemben.

A kamarákat összefogó országos szerv (országos érdekképviselő) nem létezett. Az illetékes miniszternek felügyeleti jogkörében, jogában állt a kamarát felosztatni, ha az hivatásának nem felelt meg, vagy törvényes hatáskörét túllépte (a kamarát azonban – természetesen – ilyenkor is 3 hónap alatt újra kellett választani). Ilyen esetre a kamarák fennállásának ideje alatt csak egyetlen egyszer került sor, amikor is feloszlatták a brassói kamarát, mert szembeszegült egy miniszteri rendelettel. 1940-ben a kormányzat a felhatalmazási törvény alapján, rendelettel feloszlatta az összes kamarákat: az összes kamarák rendes tagjainak, póttagjainak és levelező tagjainak megbízatását megszüntette, tekintet nélkül arra, hogy a megbízatás tartalmára megállapított idő lejárt-e.

Újabb választást azonban nem írtak ki, az önkormányzat megszűnt, a kamarák működésének biztosítása végett minden kamarához miniszteri biztost küldtek ki, aki eljárta a közgyűlés, a bizottságok és az elnökség hatáskörébe tartozó ügyekben. A kamara területén lakó iparosokból és kereskedőkből véleményező bizottságot alakítottak, amely a miniszteri biztos által megjelölt ügyekben véleményt nyilvánított. Ezenkívül a miniszter magához vont számos, eddig az önkormányzat által gyakorolt jogot. Pl. erősen szűkítette a kamara ún. „háztartási” önkormányzatát

nyugdíj- és javadalmazási ügyekben, azonkívül a kamarai tisztviselőket ideiglenesen áthelyeztette más kamarákhoz. Ez a rendszer fennmaradt a háború ideje alatt. Az Ideiglenesen Nemzeti Kormány 1945-ös rendeletében megszüntette a miniszteri biztos rendszert és elrendelte a kamarai választások előkészítését és új választási szabályzatok megalkotására szólított fel. Az önkormányzatot azonban nem állította helyre. Amíg a kamarai önkormányzat működését meg nem kezdi, a kamarai ügyintézt az annak vezetésével megbízott kamarai tisztviselő látja el, az utalványozási jogot azonban a rangban következő tisztviselővel és pénztárnokkal együttesen gyakorolja. A kamarai intézmény vezetésével megbízott tisztviselőt csak az adminisztratív, ügyintézői jogkör illette meg, nem illette meg azonban az önkormányzati szervek hatásköre. 1946-ban titkos, lajstromos szavazást rendeltek el, valamint szervezeti reformot hajtottak végre. Lehetővé tették, hogy a kamara az eddigi két osztály helyett négy osztályban működjék. A budapesti kamarát átszervezték, osztályai a kereskedelmi, nagykereskedelmi (idetartoznak a pénz- és biztosító intézetek, a szövetkezetek, a közlekedési vállalatok, a szállítványozók), kisipari és gyáripari osztályok. A kamarai választási szabályzatok jóváhagyása és a vonatkozó rendeletek kiadása az 1947-es évben elhúzódott, a rendeleteket 1947 áprilisában adták ki. Így a választások végső időpontját többször – az év végéig – elhalasztották. Az 1948. május 7-én kelt 5590/1948. Korm. sz. rendelet és annak végrehajtására kiadott 23600/1948. KSZM sz. rendelet május 31-i határidővel megszüntette a kereskedelmi és iparkamarák működését. Feladatkörüket kiskereskedelmi vonatkozásban a Kiskereskedők Országos Szabad Szervezete, kisipari vonatkozásban pedig a Kisiparosok Országos Szervezete vette át.

Az ipartestületek működéséről

Az ipartestületek a képzéshez kötött ipart folytatók, az ún. kézművesiparosok helyi, törvényes érdekképviselői szervei, a cégek egyenes jogutódai voltak. Az ipartestületeket létrehozó 1884-es ipartörvény feladatkörüket három pont körül csoportosítja:

- a/ érdekképviseleti feladatok,
- b/ az iparhatóságok támogatása,
- c/ bizonyos tanonc- és segéd alkalmazási ügyekben az iparhatósági teendőök ellátása.

Tagsága azonban ekkor még nem volt kötelező. Az ipartestületekre vonatkozó szabályozást ebben az értelemben is 1932-ben módosították. Kötelezővé tették a tagságot és így az ipartestületi hálózatot az egész országra kiterjesztették, megfelelő anyagi feltételeket teremtettek működésükhöz, feladataikat is megfelelő módon meghatározták.

Ettől kezdve minden képesítéshez kötött ipart folytató iparos tagja lehetett valamely ipartestületnek. Ipartestület Budapesten legalább 100, vidéken legalább 200 taggal alakulhatott. Budapesten az iparosok iparágak, iparcsoportok szerint egyesültek, vidéken egy ipartestületben egyesültek az egy helységben lakó iparosok. Ha pedig számuk nem érte el a megkövetelt minimumot, akkor az iparhatóság (járás) területén kellett a testületet megalakítani. A gyárosok önkéntes tagjai lehettek az ipartestületnek. Az ipartestület tagjait tanácskozási és választójog illette meg. Csak az a tag volt választható valamely funkcióra, aki legalább 3 év óta üzött az ipartestület működési területén képesítéshez kötött ipart. A tagok felvételi (félévi tagsági díj) és tagsági díjat fizettek. A tagsági díjat az előljáróság évente vetette ki és közadók módjára fizették be.

Az ipartestület önkormányzati szervei: a közgyűlés, az előljáróság, az elnök, az alelnökök és a külön célokra alakított szakosztályok, az ipartestületi szék, továbbá különböző bizottságok (munkaügyi-, békéltető-). Az adminisztráció élén az ipartestületi jegyző állt. Az ipartestületek feladata tagjaik gazdasági, művelődési, humanitárius érdekeinek támogatása, szolgálata, szakmabeli és általános továbbképzésük előmozdítása, a tökéletesebb termelési eljárások elterjesztése, szövetkezetek létesítésének előmozdítása, az ipar békéjének ápolása, a tagok, illetve alkalmazottaik közötti vitás kérdésekben békéltetés, a hatóságok tá-

jékoztatása, tönkrement tagjaik, valamint azok özvegyeinek és árváinak segélyezése (ez utóbbi a régi céh-elem maradványa). Áru- és mintacsarnokokat létesítettek, kiállításokat rendeztek, áptolták az egészséges közszellemet és érvényesítették az üzleti és kari tisztesség követelményeit, tanácsokat adtak a tagoknak az iparúzéssel kapcsolatos szakmai kérdésekbén, a rászorultakat segélyben részesítették.

A kari tisztesség és az ipargyakorlás terjedelmével kapcsolatos kérdésekbén döntött az ipartestületi szék, a munkaügyi kérdéseket tárgyaló bizottságban pedig egyenlő arányban, paritásos alapon vettek részt munkaadók és munkavállalók.

Az ipartestületek felügyeletét Budapesten a polgármester, vidéken az elsőfokú iparhatóság látta el. A felügyelő minden ipartestülethez támogatás és ellenőrzés céljából iparhatósági biztost rendelt ki.

A II. Világháború után az ipartestületek viszonylag zökkenőmentesen illeszkedtek bele az új társadalmi és politikai rendszerbe. 1945-ben miniszteri rendeletben elrendelték önkormányzati szerveik újraválasztását, megsemmisítve az 1944-ben és ezt megelőzően tartott választásokat. A rendelet bevezetőjében hangsúlyozza: több ipartestület vezetői helyüket elhagyták és ezek az ipartestületek vezető nélkül maradtak. Ennek az állapotnak megszüntetése céljából, valamint azért is, hogy az ipartestületek vezetésében az új demokratikus szellem érvényesüljön, az iparügyi miniszter megsemmisítette a választásokat. Ugyanebben a rendeletben módosították az ipartestületek szervezetét: az elnök, alelnökök és az előljárósági tagok megbízatása egy évre szólt és újra megválaszthatók voltak. Így 1947-ben még sor került tisztújításra. A 12410/1948. Korm. sz. rendelet a demokrácia és a szabadság elveire hivatkozva megszüntette az ipartestületi kényszert. A tagság nem volt többé kötelező, azt az ipartestülethez intézett levélben fel lehetett mondani. A 200/1949. Korm. sz. rendelet zárolta az ipartestületek vagyónát. E két rendelet tehát lényegében megszüntette az ipartestületeket.

Az Ipartestületek Országos Központja /IPOK/

Az Ipartestületek Országos Központját az 1932-es ipartestületi törvény-végrehajtási rendelete hívta életre. Az ipartestületeknek 1905-től volt már ugyan országos érdekképviselője, az Ipartestületek Országos Szövetsége, de ez anyagi eszközök híján érdekképviselői funkcióját jól ellátni nem tudta. Mivel 1932-től az ipartestületi tagság kötelező volt, célszerűnek látszott olyan, a kereskedelmi és iparkamarák működési körét nem érintő országos törvényes érdekképviselőt létrehozni, amely a kézműves iparosok egyetemes érdekeit képviseli. Így jött létre az IPOK, amelynek minden ipartestület tagja. A tagok tagdíjat fizettek, amelyet közadók módjára hajtottak be.

Az IPOK önkormányzati szervei: a közgyűlés, a választmány (15 tag + elnök, alelnökök), az elnök, az alelnökök (megbízatásuk 6 évre szól) és a meghatározott célra alakított bizottságok. A közgyűlésnek 120 kiküldött és 80 pótkiküldött tagja volt. A közgyűlést egy budapesti és két vidéki körzet választotta, minden választási körzet 15 kiküldöttet és 10 pótkiküldöttet választott. A közgyűlés választotta a választmány tagjait, az elnököt, az alelnököket és a bizottságok tagjait.

Az IPOK feladatai:

1. A kézművesiparosok érdekeinek figyelembe vételével javaslatot tesz a jogszabályok megfelelő módosítására, új jogszabályok előkészítésére, tanulmányozza és véleményezi a jogszabálytervezeteket.
2. Véleményt nyilvánít az illetékes miniszter felhívására az ipart érintő kérdésekben.
3. Tanulmányozza a kézművesiparosok helyzetét, gazdasági helyzetük javítására és jólétük emelésére szolgáló intézmények létesítését kezdeményezi, közreműködik a kézműves- és kisipari statisztikai adatfelvételben.

4. Szakszerűen és egységesen irányítja az ipartestületeket, önkormányzatuk megsértése nélkül.
5. Megtárgyalja az ipartestületek által elé terjesztett ügyeket és segíti a testületeket feladataik ellátásában.
6. Támogatja a szakirodalom terjesztését.

A második világháború alatt, 1944-ben sor került az IPOK „reformjára”. A „reform” a közgyűlési tagok választásának, a választmány alakításának, az elnökségnek és a fenntartási költségeknek fő kérdéseit ölelte fel. Röviddel a rendelet megjelenése után az iparügyi miniszter az IPOK önkormányzatát felfüggesztette, élére miniszteri biztost nevezett ki. A háború befejezése után az IPOK-ot egy 10 tagú bizottság vezette ideiglenesen, majd 1945. május 8-tól ismét miniszteri biztos, akit munkájában, mint tanácsadó szerv, a Függetlenségi Frontba tömörült pártok egy-egy iparos képviselőjéből alakult szaktanács támogatott. Az IPOK tehát egyenlőre nem nyerte vissza önkormányzatát. Erre 1947-ben került sor, amikor az 1944-es rendeletet hatályon kívül helyezték. 1945 és 1947 között az IPOK feladatköre részlegesen bővült: rábízta egyes árkérdések megállapítását és ellenőrzését, valamint a kisipar körében – munkáltatói részről – a kollektív szerződést is az IPOK kötötte. 1947-ben rendeletben módosították szervezetét. Az alelnökök száma 5 lett. A közgyűlésbe bevonták valamennyi ipartestület elnökét. Az 500-nál nagyobb taglétszámú ipartestületek minden további betöltött 500 tagja után 1-1 további tagot küldtek a közgyűlésbe. Megemelték a választmány létszámát is.

Az 1104/1948. GF sz. határozat alapján a 6110/1948. Korm. sz. rendelet megszüntette az Ipartestületek Országos Központját. Feladatkörét a Kisiparosok Országos Szabad Szervezete vette át.

A Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége /GYOSZ/

A Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége 1902-ben alakult, alapítói Chorin Ferenc és Hatvany Deutsch Sándor volt.

A GYOSZ általános, szabad ipari érdekképviselő. Alapításának három oka vázolható fel:

1. A magyar nagytőke képviselői létre akartak hozni egy olyan szervezetet, amely a gyáripar általános érdekeit képviseli, különösen vámpolitikai és külkereskedelmi kérdésekben. Abból indultak ki, hogy amíg a monarchiában a vámközösség fennáll, a vámvédelem iparfejlesztő hatása Magyarországon nem, vagy csak kis mértékben érvényesülhet, mert a vámvédelem elsősorban a már fejlett és hatalmas osztrák iparnak válik előnyére. Ezenkívül úgy vélték, hogy a kormány a politikai szintéren nem tudja elég határozottan képviselni a magyar ipar érdekeit, ezért az érdekek hathatósabb képviselőre érdekképviselői szervezetet kell létrehozni.
2. Felismerték, hogy Magyarországon hiányzik a „gazdasági közvélemény”. Ennek kialakítását, majd befolyásolását határozták el, 1911-től folyóiratot is indítottak Magyar Gyáripar címmel.
3. A nyolcvanas évektől kialakult a magyar nagyipar, a kilencvenes évektől pedig jelentkezett munkásmozgalom is, így olyan, az egész ipart érintő gazdasági és szociális kérdések merültek fel, amelyekre választ kellett adni a munkáltatóknak is.

A GYOSZ egy évtized alatt jelentős szervezetté fejlődött. 1914-ben már 900 gyáros és vállalat volt a tagja, 19 szakegyesület – küldöttek révén – képviseltette magát a szövetségben. Miután terjedelmi okok miatt a szakegyesületek egyenkénti bemutatására nem kerülhet sor, szerepeljen itt a nevük:

- A magyar szent korona országainak területén működő Üveggyárosok Országos Egyesülete,

- Budapesti Grafikai és Rokoniparosok Főnökegyesülete,
- Centralverein der Chocolate und Zuckerwaarenfabrikanten in Oesterreich und Ungarn
- Ecetgyárosok Országos Egyesülete,
- Likörgyárosok és Gyümölcspárlók Országos Egyesülete,
- Magyar Bánya és Kohóvállalatok Egyesülete,
- Magyar Boriparosok Országos Egyesülete,
- Magyar Cukorgyárosok Országos Egyesülete,
- Magyar Fővárosi Malomegyesület,
- Magyarországi Vidéki Serfőzők Egyesülete,
- Magyar Malátagyárosok Egyesülete,
- Magyar Serfőzők Egyesülete,
- Magyar Téglá és Agyagárusok Országos Egyesülete,
- Magyar Textil és Textilvegyészeti Iparosok Országos Egyesülete,
- Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesülete,
- Magyar Vegyészeti Gyárosok Országos Egyesülete,
- Vidéki Malomiparosok Országos Egyesülete,
- Vidéki Nyomdatulajdonosok Országos Szövetsége.

A kereskedők is létrehoztak számos érdekképviselői funkciót ellátó társulatot, illetve szakegyesületet:

- a Budapesti Kereskedelmi Testület (ez a testület 1699-ben pesti polgári kereskedők és kalmárok testületeként alakult meg),
 - Pesti Lloyd Társulat,
 - Magyar Kereskedelmi Csarnok,
 - Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés,
 - Fővárosi Kereskedők Egyesülete,
- valamint a fakereskedők, vaskereskedők, írógép-kereskedők, könyvkereskedők, varrógép- és kerékpár-kereskedők, stb. szakegyesületei.

Visszatérve a gyáripar szakegyesületeire, külön kell említeni a Magyarországi Grafikai és Rokoniparosok Főnökegyesületét, mert ez az egyesület kötötte meg 1897-ben az első magyarországi kollektív szerződést.

A GYOSZ az önálló egyesületektől eltekintve az egyes iparágakat szakosztályokba tömörítette. Szakosztályuk volt pl. a konyakgyárosoknak, cirokseprű-gyárosoknak, élesztőgyárosoknak, faiparosoknak, kefégyárosoknak, papírgyárosoknak, stb. A vidéki tagok „fiókokban” tömörültek, amelyek működése – természetesen rendkívül eltérő volt a tagok létszámától függően. A GYOSZ szoros kapcsolatban állt a szakegyesületekkel.

A GYOSZ jelentősége az ipar fejlődésével, az ipari termelés növekedésével, a fegyverkezéssel, a katonai szállítások gyarapodásával egyre inkább nőtt. Részt vett az iparfejlesztésre vonatkozó törvényjavaslatok tárgyalásában, az utakról, vámokról, szabadalmi és mintaoltalomról szóló jogszabályok előkészítésében, a korlátolt felelősségű társaságra vonatkozó törvénytervezet véleményezésében, közreműködött a kivándorlási és adótörvény előkészítésénél. Mivel a közlekedés fejlesztése az ipari fejlődés egyik előfeltétele, hallatta hangját a nemzetközi szállítási ügyek tárgyalásakor. Saját befolyásának, az ipari lakosság politikai és gazdasági súlyának növelése céljából a GYOSZ támogatta a munkásbiztosítás bevezetését (a törvénytervezetet tárgyalta) és a választójog reformját célzó küzdelmet bizonyos határok között, egyben sürgette a gyáripár parlamenti tevékenységét korlátozó összeférhetlenségi törvény revízióját.

Az első világháborúig a GYOSZ tevékenységében sok volt a politikai, propaganda elem, a világháborút követően pedig a mindenkori kormányok állandó munkatársa volt a gyáripárt érintő pénzügyi és politikai kérdésekben. Az első világháborúig a szorosan vett munkáskérdések csak inkább szociálpolitikai vonatkozásban és az általános gazdaságpolitika keretén belül foglalkoztatták a GYOSZ-t – mint pl. a kivándorlás – a bér- és munkafeltételek az egyes szakegyesületek kezében voltak.

Az első világháború alatt – mikor irányított, háborús gazdálkodás folyt – a kormány fokozottan támaszkodott a GYOSZ-ra, a kötelékek

szorosabbá váltak. Fontos szerepet kapott a GYOSZ a trianoni Magyarország vámpolitikájának kialakításakor, a munkaügyi és társadalombiztosítási szervek kialakításánál. Az Ausztriától való elszakadás is problémákat vetett fel, a szövetség az új vámtarifa kialakításánál is közreműködött ugyancsak felvetődött azon iparágak fejlesztésének kérdése, amelyeknek nagy része az elcsatolt területekhez került és ezáltal különösen hiányossá lett – ilyen volt pl. a textilipar – a GYOSZ közreműködött a fejlesztési tervek kidolgozásában és magában a fejlesztésben is. 1922-ben a GYOSZ és a köréje csoportosuló érdekképviselők megalakították a Magyar Munkaadók Központját, amely a munkaadók együttműködését szolgálta munkáskérdésekben, a munkaadók – munkavállalók viszonyát illetően is. Ebben az időben a GYOSZ volt a nagytőke irányító és koordináló szerve, a reformkori Iparegyesület háttérbe szorult, bár gyáripari szakosztálya az első világháború végéig fennállt. A szövetség 1928-tól két tagot delegált a felsőházba. A GYOSZ tehát legfőképpen gazdasági, profitérdekek figyelembe vételével dolgozott, az éppen uralmon lévő kormány munkatársaként. Gömbös miniszterelnökségétől kezdve alakultak politikai színezetű érdekképviselők is, pl. a Keresztény Iparosok Országos Szövetsége. Ezek azonban kisebbségben voltak, bár megpróbálták a kereskedelmi és iparkamarák útján is hatást kifejteni. A GYOSZ igazgatóságának két tagja érdekképviselő címen tagja volt a székesfőváros közgyűlésének /1930-tól/, tagokat küldött a Kivándorlási Tanácsba /1909-től/, az Országos Iparügyi Tanácsba /1936-tól/, a kartellbizottságba /1931-től/, a külföldi hitelek országos bizottságába /1939-től/, a társulati adóügyekben harmadfokon eljáró döntőbizottságba /1940-től/. A második világháborút követő átalakulás gyökeresen átalakította az érdekképviselők egész rendszerét. A bányászat és a kulcsiparok államosításával megváltozott az érdekképviselői struktúra. A MKP politikája, egyes vezetők – különösen Gerő Ernő – nyilatkozatai reményeket keltettek az ipari tőke képviselőiben, így bekapcsolódtak az újjáépítés, a hároméves terv munkájába. Úgy vélték, hogy a magángazdaság bizonyos keretek között fennmarad és éppen az érdekképviselők lesznek azok a szerveze-

tek, amelyeken keresztül a magángazdaság az államosított üzemekkel kooperálhat ezek az érdekképviseltek azonban csak akkor alakulhatnak ki, ha az állami és magángazdasági szektor körvonalai már véglegesen kialakultak.

E nézetüknek adtak hangot 1947-es kiadványaikban, sőt a GYOSZ 1947-es közgyűlésén.

1948-ban a 100 főnél nagyobb ipari üzemek államosítása után megszüntették a Magyar Gyáriparosok Országos Szövetségét.

Magyarország Közép-európai Közgazdasági Egyesülete

A szakegyesületek közül különös figyelmet érdemel egy, amely nem kimondottan valamely termelési ág, vagy szakma szolgálatában állt, hanem speciális célokat szolgált: Magyarország Közép-európai Közgazdasági Egyesülete.

Az Osztrák-Magyar Monarchia berendezkedését tekintve konzervatív állam volt, szellemi téren azonban Európa élvonalába tartozott. Társadalmi, állami keretei között az új idők valamennyi problémáját tárgyalni és vitatni lehetett, sőt a keretek rugalmas alakításával egyszerre több megoldási kísérlet is életre kelt. Ha elfogadjuk azt a tételt, hogy a világ és ezen belül Európa jelenleg egy világtörténelmi korszakváltás időszakában van-e korszakváltás kezdő időpontjaként ezt a válságot, a korszakváltást elemző tudományok művelői a századfordulót, illetve az első világháború időszakát jelölik meg – akkor a századforduló Európájának világa szellemileg egy előző világtörténelmi periódus csúcs, illetve végpontjaként értékelhető. A monarchia rendkívül gazdag szellemi életében számos olyan gondolat fogalmazódott meg, amely máig a ható folyamatokat, mozgalmakat indított el. Így az európai gazdasági integráció azóta diadalra jutott gondolata is itt, Közép-Európában jelent meg. E gondolatot képviselte az 1904. január 21-én megalakult osztrák közép-európai közgazdasági egyesület is, amelyhez csatlakozott a világháborút megelőző években a belga egyesület.

Magyarország Közép-európai Közgazdasági Egyesületének –valamint a német, osztrák és belga egyesületeknek – programja, célja az volt, hogy a politikai célok mellőzésével a közvélemény és a kormány figyelmét felhívja olyan gazdasági kérdésekre, amelyeknél a közép-európai államok érdekei nem ellentétesek, hanem megegyeznek. Ez a program nem kívánta befolyásolni az egyes országok gazdasági rendelkezési jogát. Az egyesület tagjainak felfogása szerint a közép-európai államok gazdasági fejlődése sikeresebben előmozdítható, ha:

1. a gazdasági szervezetrendszerben és a gazdasági törvényhozásban egységes szempontok és elvek érvényesülnek,
2. ha az államok gazdasági célokat szolgáló szervezeteiket egymásnak, illetőleg egymás polgárainak a mainál /értsd:1904/ nagyobb mértékben rendelkezésre bocsátják,
3. ha egymással szemben megkülönböztetett „előzékenységet” tanúsítanak, különösen tekintettel vannak egymás gazdasági viszonyaira vámok, vasúti tarifák, stb. megállapításánál,
4. ha a távolabbi külfölddel folytatott tárgyalásaikban – amennyiben az szükségesnek mutatkozik – egyöntetűen járnak el,
5. ha gondoskodnak a gazdasági élet, különösen pl. a vámügy területén mutakozó differenciák békés úton való elsimításáról.

A német, magyar, osztrák és belga egyesület teljesen önállóan működött, de időről-időre konferenciát tartottak. Az elsőt 1906-ban Bécsben (az integrációra törekvő elhatározás komolyságát mutatja, hogy magyar részéről Wekerle Sándor magyar miniszterelnök, német részről pedig Rötger, a Zentralverband der Industriellen elnöke elnököltek). A konferencia a következő kérdésekkel foglalkozott:

1. vámügyi választott bíróságok létesítése,
2. az Amerikai Egyesült Államok vámeljárásának reformja,

3. nemzetközi zsíróforgalom létesítése,
4. a német-osztrák-magyar telefonhálózat kiépítése,
5. biztosító társaságok felügyeleti szabályainak egységesítése,
6. a vámeljárási egyesítése a közép-európai államok között forgalomban,
7. a behajózás magánjogának egyesítése.

A második konferencia 1907-ben Budapesten ült össze és a csekk-törvényhozás nemzetközi egységesítésének kérdésével foglalkozott.

A harmadik konferenciára 1912-ben került sor Brüsszelben. Ekkor folytatták a csekk-törvényhozás egységesítéséről szóló tárgyalásokat, foglalkoztak a bankjegy kibocsátó bankok nemzetközi megállapodásának ügyével, a vámtarifák egységesítésének kérdésével és a választójog nemzetközi egységesítésének problémáival.

Sajnálatos módon az első világháború és az azt követő nemzetközi helyzet a Párizs környéki békék döntései, amelyek a közép-európai problémákat nem oldották meg, csak a határokat rendezték át az etnikai határok, évszázados gazdasági és piaci kapcsolatok figyelembe vétele nélkül, állandó feszültséget teremtve Közép-Európa szomszéd népei között, megszakították ezt az integrációs folyamatot. Súlyos évtizedeknek kellett elmúlniuk, egy újabb világháborút és hidegháborús korszakot kellett Európának megélnie, mire az integráció gondolata újból felmerülhetett, de már egy kettéosztott világban, ahol az integrációk külön valósultak meg.

A mezőgazdasági érdekvédelmi bizottságok

A mezőgazdasági bizottságok törvényes, területiális, illetve helyi képviseleti jellegű érdekképviseltek. Az első járási és vármegyei mezőgazdasági bizottságok 1894-ben alakultak meg, egész országot behálózó érdekképviselati rendszerré azonban 1920-ban váltak, amikor a

mezőgazdasági érdekképviselésekről szóló törvény elrendelte felállításukat (ekkor alakultak a mezőgazdasági kamarák is).

A törvényt 1937-ben módosították. Minden vármegyében vármegyei, járásban járási, törvényhatósági jogú, illetve megyei városban városi, azokban a községekben pedig, ahol a vármegyei közigazgatás ezt elrendelte, községi mezőgazdasági bizottságot kellett választani. Választásra jogosultak a mezőgazdasági művelés alatt álló földek tulajdonosai, haszonbérleti, azok nagykorú (akkor 24 évet betöltött) férfi családtagjai, valamint aki mint gazdatiszt, gazdasági cseléd, vagy gazdasági munkás állandóan dolgozik. A birtoknagyság figyelembe vételével hat választói csoportot alakítottak. Az első csoportba sorolták a cselédek és munkásokat a 3 holdat meg nem haladó birtokok tulajdonosaival együtt, a többi csoportba tartoztak a 3-10, 10-30, 30-100, 100-500 és 500 holdon felüli birtokok tulajdonosai. A családtagok és a gazdatisztek a birtoknagyságnak megfelelő csoportba kerültek. A 6 csoport mindegyike a bizottság tagjainak 1/6-át választotta meg. Több községben, vagy csoportban nem lehetett szavazni. A bizottságok tagjainak száma a választók számától függött (500 alatt 12, 500 és 1000 között 18, 1000 fölött 24 tagot választhattak). A tagok megbízatása hat évre szólt. A járási bizottság tagjait a községi, a vármegyei bizottság tagjait a járási és városi bizottságok saját tagjaik közül választották. Minden bizottság két rendes és két póttagot küldhetett a magasabb fokú bizottságba, amelynek voltak hivatalból kirendelt tanácskozási jogú tagjai is. A bizottságok tagjaik közül elnököt, alelnököt és jegyzőt választottak, járási és annál magasabb szintű bizottságok intéző tanácsot és szakbizottságot választhattak. A bizottságoknak sem alapszabályuk, sem bevételük nem volt, vagyont nem szerezhettek, szerződést nem köthettek. Működési területükön a mezőgazdasággal foglalkozó lakosság és mezőgazdasági munkásság egyetemes érdekeit képviselték. Figyelemmel kísérték a közigazgatás munkáját és megkereséseket, javaslatokat intézhetnek a hatóságokhoz a hatósági intézkedésekkel kapcsolatban (ezeket meg is fellebbezheték), valamint minden mezőgazdasági termelési, beszerzési, hitelezési, közlekedéssel kapcsolatos, mezőgazdasági munkások, vala-

mint cselédek helyzetét érintő, valamint népjóléti kérdésben véleményt nyilvánítottak. Működésüket 1946-ban rendelettel megszüntették.

A mezőgazdasági kamarák

A mezőgazdasági kamarákat a mezőgazdasági érdekképviseletekről szóló törvény hozta létre 1920-ban. 1942-ben – vagyis már a két bécsi döntést követően hét körzeti mezőgazdasági kamara volt: Debrecen, Kaposvár, Kecskemét, Komárom, Miskolc, Szombathely, Ungvár szék-hellyel, Erdélyben a kamara szerepét az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület látta el.

A mezőgazdasági kamara rendes és kültagokból áll. A rendes tagok egy része hivatalánál fogva tagja a kamarának: a közigazgatást első képviselői, a vitézi törzsszékek munkásegyletek, a mezőgazdasági munkásszövetkezetek vidéki központjának elnökei és egy-egy tisztségviselője. A választott rendes és póttagok számát a kamara alapszabálya határozta meg. A választás titkos, a mezőgazdasági bizottságokra megállapított választói csoportok szerint történt, külön csoportot létrehozva a gazdatiszteknek. A választás hat évre szól. A kültagok a rendes tagok 1/4 részéig választhatók és csak tanácskozási joguk volt. A kamara elnökét (három évre), alelnökeit és 28 tagú választmányát a tagok közül választják. A választmány szakosztályokat hozhatott létre.

A kamara kiadásainak fedezésére kamarai illetéket vetett ki a föld-, illetve kereseti adó, szövetkezeteknél a társulati adó alapján. Az illetéket közzadók módjára hajtották be. Feladata volt, hogy segítséget nyújtson a hatóságoknak. A földművelésügyi miniszter a hatóságok jogkörének sérelme nélkül bármely mezőgazdasági jellegű gazdasági feladat keresztülvitelével megbízhatta a kamarát, amely ilyenkor közhivatali minőségben járt el. Feladata – ezenkívül – a mezőgazdasági lakosság különleges érdekeinek egyetemes előmozdítása, illetve képviselete. Felügyelte a mezőgazdasági bizottságokat.

1945-ben a 4660/1945. ME. sz. rendelet kimondta, hogy a földművelésügyi miniszter 1945. július 14-én felfüggesztheti a mezőgazdasági kamarák önkormányzatát és élükre miniszteri biztost nevezhet ki, ha a kamarai szerveket működésükben rendkívüli körülmények zavarják, vagy működésük ellenkezik a közérdekkel. A 24070/1946. ME. sz. rendelet 1946. december 10-i hatállyal megszüntette a mezőgazdasági kamarákat. Feladatukat az egyidejűleg létesített Földművelésügyi Tanácsok vették át.

Az Országos Mezőgazdasági Kamara

A mezőgazdasági érdekképviselők csúcsszervét, az Országos Mezőgazdasági Kamarát, ugyancsak az 1920-as mezőgazdasági érdekképviselési törvény rendelkezésére szervezték meg. Az Országos Kamara tagjait a mezőgazdasági kamarák választották saját tagjaik közül, az előzőekben ismertetett választási csoportok szerint, hat évre. Hivatalból tagjai voltak az országos mezőgazdasági és munkátestületek, valamint mezőgazdasági szövetkezetek elnökei és igazgatói közül azok, akiket a földművelésügyi miniszter kijelölt. Minden kamara 15 tagot delegálhatott. Szervezetében közgyűlés, elnökség és választmány működött. Költségeit felerészben az állam, felerészben a kamarák fedezték. A magyar mezőgazdaságot érintő kérdéseket országos szempontból tárgyalva segítette a kormányzat munkáját. Véleményezte a mezőgazdasági kamarák előterjesztéseit, egyben felügyelte működésüket. Támogatta a közigazgatást a mezőgazdaság irányításában.

A háború után feladatköre bővült: kettő, majd négy tagot delegált 1945 júniusától pedig három főt a Textilgazdasági Iroda Szaktanácsába, valamint javaslatot tett a Gazdasági Munkaközvetítés Központi Bizottsága elnökére.

A 24070/1946. ME. sz. rendelet megszüntette az Országos Mezőgazdasági Kamarát. A Kamara közgyűlésének, elnökségének és választmányának jogkörét a továbbiakban az Országos Földművelésügyi

Tanács gyakorolta, melynek a hajdani Országos Kamara igazgatója előadója lett.

Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület

Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület a mezőgazdaság szabad érdeképviseletéeként 1835-ben a Széchenyi alapította Országos Állattenyésztő Társaságból alakult (melynek eredete pedig az ugyancsak Széchenyi alapította, 1825-ben létrejött Pálya és Lófuttató Társaságig nyúlik vissza). 1841-ben az OMGE kiadta az első gazdasági irányú szaklapot. 1847-ben Károlyi Györgytől vásárolt telken felépítette székházát, melyet Széchenyi Közteleknek nevezett el. Az OMGE ugyancsak Köztelek néven 1890-től 1944-ig hetilapot adott ki. Az egyesület tagjai nagyobb részben közép- és nagybirtokosok voltak. Az egyesület célja a mezőgazdasági termelés jövedelmezőségének előmozdítása volt. Szakvéleményt adott a kormány felhívására, mezőgazdasági jellegű törvényjavaslatokkal foglalkozott, ilyeneket javasolt, végrehajtásukat támogatta, részt vett minden mozgalomban, amit a mezőgazdaság szempontjából fontosnak tartott, terjesztette a szakismereteket, a gazdáknak téli tanfolyamokat tartott, tagjainak tanácsot adott, mezőgazdasági és közgazdasági szaklapot adott ki, melyet az egyesület tagjai ingyen kaptak, könyvkiadója szakmunkákat adott ki, éves jelentésében összefoglalta az év mezőgazdasági történetét. Erkölcseileg és anyagilag támogatta a vidéki gazdasági egyesületek, gazdakörök, szövetkezetek alakítását. Ezekkel együtt kiállításokat, versenyeket, kongresszusokat, tanulmányutakat szervezett. Támogatta a feldolgozó és mezőgazdasági gépipart.

Munkáját 5 szakosztályban folytatta:

1. Közgazdasági szakosztály
2. Irodalmi és tanügyi szakosztály
3. Földművelési és növénytermesztési szakosztály
4. Állattenyésztési és állategészségügyi szakosztály
5. Mezőgazdasági, ipari, üzemi és műszaki szakosztály

Tagja lehetett minden feddhetetlen előéletű földbirtokos, gazdatiszt, a mezőgazdaság érdekében bármely téren működő egyén, gazdaság, bérlet- és a mezőgazdaság érdekeit szolgáló intézmény, szövetkezet és részvénytársaság. Voltak örökcalapító, alapító és évdíjas tagjai. Örökcalapító tagja volt, aki legalább 1000 korona alapítványt tett az egyesület céljaira. Alapító tag volt, aki legalább 500 korona tőkét biztosított az egyesületeknek, évdíjas tag pedig az lehetett, aki legalább évi 24 korona díjat fizetett. Minden tag bármely szakosztály tagja lehetett. Tanácskozási joggal még az éppen felvételüket kérő, még nem jelentkezett tagok is részt vehettek a szakosztályok ülésein.

Az egyesület jelentős politikai súllyal is rendelkezett. Az első világháború előtt társadalmi, sajtó és parlamenti akcióival számos kérdés eldöntését befolyásolta (pl. vámtarifa minimális tételeinek megállapítása, import ügyek, birtokpolitika stb.) 1930-tól két tagot delegált a felsőházba, tagjai voltak a Kivándorlási Tanácsban 1909-től, a Nemzeti Önállósítási Tanácsban 1937-től, a kartellbizottságban 1931-től, az Országos Erdőgazdasági Tanácsban 1935-től. Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület a második világháborút követően a földreform (600/1945. ME. sz. rendelet a nagybirtokrendszer megszüntetésével) végrehajtásával szűnt meg.

Korporatív érdekvédelmi szerződések

A korporatív szerveződések a klasszikus ügyvédi és közjegyzői kamara kivételével nem voltak jellemzőek a magyar érdekképviselési rendszerre. A később létrejött mérnöki /1923/, orvosi /1936/, majd az I. zsidótörvény végrehajtására létrejött sajtó /1938/, és művészeti /1940/ kamarára a későbbiekben röviden visszatérünk. Általánosságban megállapítható, hogy az érdekképviselések korporatív alapon történő, vertikális szervezésének gondolata nem volt népszerű a két világháború között Magyarországon. Voltak természetesen olyan szerzők – pl. Kerpel – akik a hivatásrendi átszervezést a parlamentarizmus gazdasági újjáalapozásaként értékelték és szorgalmazták a korporációk, mint politikai

színezetű érdekképviseltek bevezetését, de ez, ahogy azt a Gömbös-féle korporatív programtervezetről folytatott vitáról olvasva látni fogjuk, nem volt általános.

Vita az érdekképviseltek korporatív átszervezésről

Gömbös Gyula miniszterelnök politikai elgondolása szerint a magyar érdekképviseltek korporációs alapon két okból kellett volna átszervezni: egyrészt az volt a véleménye, hogy az érdekképviseltek terén túltengés és anarchia mutatkozik, amit meg kell szüntetni, másrészt az érdekképviseltek reformban jó eszközt látott az osztályharc és a szocializmus kiküszöbölésére. 1935-ben a sajtóban megjelent egy tervezet "Irányelvek a törvényes érdekképviseltek szervezésére" címmel. A tervezet lényegében fedte Gömbös Gyula miniszterelnök hivatalos érdekképviseltek programját. Az irányelvek szerzője az 1926-os olasz korporációs törvényben és az 1927-ben megjelent Carta del Lavoro (munka alkotmánya), a fasiszta munkarend alapvető törvényében foglalt elvek és megoldások figyelembe vételével készítette el tervezetét, amely az érdekképviseltek olasz mintájú korporációs átszervezését célozta. A tervezet minden foglalkoztatási csoport és hivatás képviselőit korporatív érdekképviseltek formában kívánta beszervezni. A szervezetek helyi (községi, járási, megyei) kerületi és országos jellegűekre tagozódtak. Mindegyik szervezeten belül szakosztályokat kellett volna alakítani, az egyes szakosztályokon belül a munkaadók és munkavállalók külön paritásos képviseltekével. Az országos szervezetek képviseltek volna az alacsonyabb fokú érdekképviseltek szervezeteket a kormánnyal és a többi országos szervezetekkel szemben. A kormány engedélyétől függött volna, hogy a törvényes érdekképviseltek szervek kamarái valamely termelési ág, vagy a vállalatok egy, vagy több kategóriája érdekében külön testületi szervet (korporációt) létesíthessenek a termelésből folyó közös érdekeik szabályozása, vagy előmozdítása céljából. Kollektív szerződést kizárólag a törvényes érdekképviseltek köthetett volna, de az általa kötött szerződések hatálya kiterjedt volna az összes szakmabeli

munkaadóra és munkavállalóra. A kizárást és a sztrájkot a tervezet tartalmazta.

Az érdekképviselési reform tervezetét Gömbös Gyula véleményezésre kiadta négy országos szabad érdekképviselőnek, amelyek egy-egy szakmai főcsoportot képviseltek. Ezek memorandumot terjesztettek Gömbös Gyula elé, melyben véleményük lényegét négy pontban foglalták össze:

1. Az általános, minden irányú és kötelező megszervezés terve elejtendő, de ha valamely termelési ágban, hivatásban, vagy foglalkozási csoportban bizonyos különleges okok teszik szükségessé a törvényes érdekképviselő megszervezését, úgy erre in concreto külön törvényhozási intézkedések teendők. Hasonlóan nem látszik kívánatosnak a munkaadók és munkások viszonyának a munkások állami kényszermegszervezésére alapított rendezése.
2. Bármilyen legyen a miniszterelnök álláspontja a társadalom megszervezése tekintetében, hagyja meg a régi, bevált, országos jellegű szabad érdekképviselőknek minden más szervezettől független fennállását és tekintsen el a bennük összefogott termelési ágazatok, hivatások és foglalkozások újabb törvényes megszervezésétől, ha ezek a termelési ágak, hivatások és foglalkozások valamely kamarai intézményben már meg vannak szervezve, mint a mezőgazdaság a mezőgazdasági kamarákban, a gyáripár, kisipár, kereskedelem és pénzügyintézetek a kereskedelmi és iparkamarákban. Ezek a kamarák jelenlegi szervezetükben tartandók meg.
3. Ha a kormány az egyesületi élet reformját abból az okból találja szükségesnek, hogy az életképtelen és tisztán reprezentációra alakult egyesületek túltengését megszüntesse, úgy ezek likvidálása az egyesületi törvény novelláris reformja útján is elérhető. Káros volna megszüntetni olyan egyesületeket, amelyek addigi működésük során

igazolták, hogy megfelelően szolgálják a rájuk bízott gazdasági és szociális érdekeket.

4. Amennyiben a kormány mégis a munkaadók és munkavállalók paritásos kényszermegszervezése mellett döntene, úgy ez a szervezés kizárólag a munkaviszony által körülhatárolt problémakörre szoríttassék, mégpedig abban a formában, hogy a külön megszervezendő kerületi munkáskamarákkal szemben regionálisan a kereskedelmi és iparkamarák és kerületi mezőgazdasági kamarák munkaadói érdekeltségei álljanak, az esetleg megszervezendő országos munkáskamarával szemben pedig egy országos munkaadói központ, de természetesen kizárólag a munkáskérdésekre kiterjedő hatállyal.

A liberális szellemű Tonelli Sándor (aki az ipari tőkéhez közelálló gondolatokat fogalmazott meg) a gömbösi tervezetet, valamint az olasz és német újonnan bevezetett intézkedéseket tanulmányozva a következőkben foglalta össze kritikai véleményét:

1. Az érdekképviseltek az egyes országok gazdasági, társadalmi és politikai viszonyainak függvényei. Az érdekképviseltek olyanok, mint a tükörkép: bennük az illető ország alkotmányosságának szelme tükröződik vissza.
2. A tanulmány tárgyává tett országok mindegyikében az érdekképviselteknek új alapon való szervezése nem sajátképpen érdekképviselési, hanem tőlük független politikai okoknál fogva történt. Ha tehát bárki is foglalkozni kíván az érdekképviselési reform ügyével, nem lehet mellőzni annak kivizsgálását, hogy azok a valóságos okok, melyek a tanulmány tárgyává tett országokat érdekképviselési szervezetük megváltoztatására kényszerítették, nálunk is fennállnak- e és ha igen, milyen mértékben?
3. Az érdekképviselés fogalma, mint az a tanulmány tárgyává tett országok újabb törvényhozásában szerepel, lényegesen eltér attól a fogalomtól, mely a tudományban és gyakorlatban az utolsó fél-

század alatt kialakult. Ez a metodikai és fogalmi eltérés a kérdés vizsgálatánál szem előtt nem téveszthető.

4. A reform igazi célja mindenütt az volt, hogy az államot jelentő párt az úgynevezett érdekképviselten keresztül minél nagyobb befolyást nyerjen a beszervezett polgárok életének irányítására.
5. A reform eddig még sehol sem nyert befejezést, sőt mindenütt a folytatólagos átalakulás állapotában van. A mai olasz korporációs rendszer tartalmilag egészen más, mint volt az 1926. évi alaptörvény és a Carta del Lavoro idején.
6. A hivatási elem, különösen pedig a rendiség túlságosan erős kihangsúlyozása azzal a veszedelemmel jár, hogy a rendhez való tartozást akaratlanul is elébe helyezi az államhoz való tartozásnak. Az összetartozandóság és nemzeti sorsközösség gondolatával szemben a rendhez tartozás egy újabb ösztönzésnek a szülőanyja. (A rend „elnyeli” az államot.)
7. Az érdekközösségi testületek még nem érdekképviseltek. Érdekképviselletté akkor válnak ha autonómiájuk keretén belül gyakorolhatják a termékeny kritika és hatékony érdekvédelem jogait.
8. A modern életet a legkülönbözőbb érdekeknek ugyanazon személyben való találkozása jellemzi. Merev rendi, vagy szervezeti elkülönülés azért lehetetlen, mert az ellentétes érdekek és ellentétes rendi parancsok ugyanazon személyben ütköznének össze.
9. A munkaadók érdeke sokrétű, a munkavállalók érdeke csak a javadalmazás szociális és gondozás kérdéseire terjed ki. Szervezeteik összeolvasztása, illetve összekapcsolása ennél fogva csak a munkarend és bérkérdés vonatkozásaiban szükséges és lehetséges.

10. A vertikális szakmai szervezetek mellett a gazdasági és jól felfogott állami érdek nem nélkülözheti az egyes vidékek összes gazdasági érdekeltjeit összefogó horizontális jellegű érdekképviselést.
11. A kizárás tilalmazható, a sztrájk nem. Tiltó rendszabályoknak az egyes munkaadókkal szemben érvényt lehet szerezni, de ezek a munkások ezreivel szemben hatástalanok.
12. A reform, melyet addig végrehajtottak, mindenütt súlyos gazdasági válság idejére esett. Az életbeléptetés mindenütt fehér izzásig felfokozott politikai propaganda mellett történt, amely lehetetlenné tette az ellentétes szempontok és törekvések megnyilatkozását. A reformokról csak évtizedek után lehet elmondani, hogy kiállották az élet tűzpróbáját.
13. Különösen kevésbé fejlett gazdasági viszonyok mellett a túlszervezés azért veszedelmes, mert vagy túlságosan megterheli az érdekelteket, vagy pedig a szervezetek anyagi erő híján életképtelenné válnak.
14. Az érdekképviselők hálózata sohasem lehet doktrínán alapuló szerkezet, hanem csakis az életből fakadó és az élet igényeihez hozzásimuló szervezet.
15. Szervezeti anarchiát nem lehet sematikus túlszervezéssel gyógyítani. A szervezés nem lehet a „szabadság” ellensége.

A rendi jellegű érdekképviselők

A rendi jellegű érdekképviselőket szándékosan nem nevezzük korporatív érdekképviselőeknek, mert bár korporatív elvek alapján szervezték, klasszikus értelemben vett korporációt, több kamara összekapcsolásával szakmai vertikális szervezetet nem alkottak. A korporatív elvek szerint szervezett kamarák egyébként 1945. után, a klasszikus ügyvédi kamara kivételével megszűntek.

Az ügyvédi kamarák

Az ügyvédi kamarákat az 1847-es kamarai törvény állította fel. E törvényt 1937-ben módosították, majd 1945. után törvények és rendeletek sora intézkedett erről az intézményről.

A kamarák számát, székhelyét és területét az igazságügy miniszter állapította meg. 1942-ben 23 kamara volt, 1945 után a területi beosztás megváltozott, egyes kamarákat megszüntettek, majd 1948-ban megszüntették mindazokat a kamarákat, melyek székhelyei ítélőtáblai székhelyen voltak. Az ügyvédi kamara rendi érdekképviselői szerv: tagsága kötelező, érdekképviselő, de a kari becsület hatékony védelmét is szolgálja fegyelmi eljárással. A kamara tagjai minden területén működő, az ügyvédek névjegyzékébe felvett ügyvéd. Bíróságnál, hatóságnál, ügyfél képviseletében csak névjegyzékbe felvett kamarai tagok járhatnak el.

Önkormányzati szervei: a közgyűlés, a választmány, a tisztikar és a helyi bizottság. Fegyelmi hatóságként a fegyelmi választmány jár el, másodfokon pedig a Kúria (az akkori Legfelsőbb Bíróság) fegyelmi bírósága. A közgyűlésen, ha a kamara taglétszáma nem éri el az 500 főt, a tagok közvetlenül vesznek részt, 501 és 1000 fő fölött pedig képviseleti alapon jön létre a közgyűlés.

A tagok tagdíjat fizetnek, a kamara költségeit ebből fedezik. Aki a tagsági díjat nem fizeti, törlik az ügyvédek névjegyzékéből. A kamarák feletti felügyeletet az igazságügy miniszter látja el.

Feladata: örökdió az ügyvédi kar erkölcssein, tekintélyén és képviseli a kar testületi érdekeit. Védi az ügyvédség gyakorlásával járó jogokat, ellenőrzi a kötelességek teljesítését, fegyelmi jogköre kiterjed az ügyvédekre, helyettes ügyvédekre és ügyvédjelöltekre. Állást foglal és javaslatot tesz az igazságszolgáltatásra és a jogalkotásra vonatkozó kérdésekben.

1945 után megszüntették az 1944. december 31. előtt megválasztott szervek és küldöttek megbízatását és az önkormányzatok újraválasztását rendelték el, ugyancsak megváltoztatták a területi beosztást. Országos ügyvédi kamara nem létezett, hanem az ügyvédi kamarák közös szerveként az ügyvédi kamarák országos bizottsága működött. Ez a bizottság a kamarák elnökeiből, titkáraiból és kamaránként legfeljebb 10 választmányi küldöttből állt. Az országos bizottság állást foglalt és javaslatot tett az igazságszolgáltatásra, jogalkotásra vonatkozó kérdésekben és számos olyan ügyvédeket érintő kérdésben, amelyet jogszabályok a hatáskörébe utaltak (vagyoni stb.). A háború után nem kezdte meg azonnal működését, később átszervezték.

Közjegyzői kamarák

A közjegyzői kamarákat 1874-ben, törvénnyel hozták létre. A törvény módosítására csak 1925-ben került sor. A közjegyzői kamarák számát, kerületét az igazságügy miniszter állapította meg, 1942-ben 7 közjegyzői kamara működött. A kamarának kötelezően tagja volt minden közjegyző.

Önkormányzati szervei: elnök, 4 rendes és 2 póttag, közgyűlés. A közgyűlés választja meg az elnököt, a rendes és póttagokat. Fegyelmi jogkörét a kamara fegyelmi bírósága útján gyakorolja, a bíróság elnöke a helybeli törvényszék elnöke, tagjai két bíró és két kamarai tag. Másodfokon a Kúria (az akkori Legfelsőbb Bíróság) fegyelmi tanácsa ítélezik. A kamarák az igazságügy miniszter felügyelete alatt állnak. Lényegében igazgatási, felügyeleti és fegyelmi feladataik vannak. Eldöntik a közjegyzők, helyetteseik, segédszemélyzetük egymás közötti vitáit, illetve a közjegyzők és ügyfeleik között felmerülő vitás kérdésekben döntenek, ezenkívül vizsgálják a beérkezett panaszokat. Képviseлик a közjegyzők érdekeit. Védik a közjegyzők jogait és ellenőrzik a köteleességek végrehajtását, ennek érdekében fegyelmi jogkörüket gyakorolják.

A második világháborút követően, 1946-ban az államforma megváltozásakor a közjegyzők felesküdtek a Magyar Köztársaság Alkotmányára. 1947-48-ban rendeztek egyes közjegyzőkkel kapcsolatos kérdéseket (pld. díjakat stb.). Az 1948. évi II. törvénycikk feljogosította az igazságügy minisztert, hogy 1949. december 31-ig bármely közjegyzőt a kamara meghallgatásával állásából elmozdítsa. A 4090/1949. Korm. sz. rendelet megszüntette a közjegyzői kamarák intézményét. A közjegyzőség állami közszolgálati állássá alakult át. Közjegyzői irodákat alakítottak, de egyes közjegyzőknek megengedték, hogy továbbra is lakásukon folytassák tevékenységüket. A közjegyzői bevételek ezen túl az államkincstárt illették meg.

A mérnöki kamara

A mérnöki kamara intézményét törvény hívta életre 1923-ban. Ez volt az egyetlen olyan rendi jellegű érdekképviselati intézmény, amelynek tagsága nem volt kötelező. Egy mérnöki kamara létesült Budapesten és bár a jogszabály lehetővé tette vidéki kamarák alakulását is, az intézmény megszűnéséig egyetlen vidéki kamara sem alakult.

A mérnöki kamara önkormányzattal rendelkezett és az iparügyi miniszter felügyelete alá tartozott. Ha a miniszter olyan rendeletet hozott, amely sértette a kamara önkormányzatát, a rendeletet a kamara a Közigazgatási Bíróság előtt megtámadhatta, panasszal élhetett. A mérnöki kamara őrködött a kar erkölcsi tekintélye és hazafisága felett. Véde tagjainak jogait és érdekeit. Ellenőrizte a mérnökök működésének jog- és szabályszerűségét, ennek érdekében fegyelmi jogkört gyakorolt, amely kiterjedt a mérnökök magángyakorlatára is. (A mérnökök tevékenységét, illetve a mérnöki cím használatát a mérnöki rendtartás szabályozta, ez a jogszabály azonban nem tette a mérnöki működés feltételévé a kamarai tagságot. Véleményadással és javaslattétellel fejlesztette a kar erkölcsi színvonalát és képviselte érdekeit. 1945-ben a mérnöki kamara megszűnt, feladatkörét a mérnökök szabad szakszervezete vette át, azután 1948-ban beolvadt a megfelelő ágazati szakszervezetbe.

Az orvosi kamarák

Az orvosi kamarát 1936-ban törvénnyel létesítették. Orvosi gyakorlatot csak olyan diplomával rendelkező orvos folytathatott, aki tagja volt valamelyik kerületi orvosi kamarának. 14 kerületi és egy országos orvosi kamara volt. A kamarai tagok, keresetük arányában tagsági díjat fizettek, amelyeket közadók módjára hajtottak be. A kerületi kamara önkormányzati szervei: a közgyűlés a választmány a tisztikar. Az országos kamara feladatköre megegyezett a kerületi kamarákéval. Az országos kamara egyetlen kiegészítő jogosítványa az volt, hogy az orvosi gyakorlatot szabályozó, törvényben megjelenő orvosi rendtartás részletes szabályait megállapította. A kerületi kamarák feladatai: öröködnék az orvosi kar erkölcsi tekintélyén és hazafiasságán. A közérdekkel összhangban érvényesítik az orvosok erkölcsi és anyagi érdekeit. Javaslatot tesznek közegészségügyi és orvoskari kérdésekben. Ellenőrzik az orvosi gyakorlat szabályszerűségét, ennek érdekében fegyelmi jogkört gyakorolnak tagjaik felett. A fegyelmi jogkört első fokon a kamarai választmány, másodfokon a Közigazgatási Bíróság Orvosi Tanácsa gyakorolta. A kamarák tevékenységét a belügyminiszter felügyelte.

A 2550/1945. ME. sz. rendelet megszüntette az Orvosi Kamarák intézményét, feladatukat a Magyar Orvosok Szabad Szakszervezete vette át.

A sajtókamara

A rendi jellegű érdekképviselések közül a sajtó-, illetve művészeti kamarák politikai színezetű érdekképviselési intézmények.

A sajtókamarát 1938-ban az I. zsidótörvény (1938/XV, tc.) és a végrehajtására kiadott 6070/1938.ME. sz. rendelet hozta létre. Tagsága kötelező volt. Ettől az időponttól időszakai, vagy nem időszakai lap kiadója, szerkesztője és állandó munkatársa csak olyan személy lehetett, aki a sajtókamara valamelyik főosztályának névjegyzékébe be volt jegyezve. Önkormányzati szervei: 2 főosztály: újságírói és lapkiadói. Az újságírói

főosztály 4, a lapkiadói 3 szakosztállyal működött. Főosztályonként külön közgyűlést tartottak.

Feladata volt a nemzeti szellem és keresztény erkölcs biztosítása a lapkiadásban. Védte a testületi- és szociális érdekeket, az erkölcsi színvonalat és tekintélyt. Ugyancsak védte a hivatás gyakorlásával járó jogokat, ellenőrizte a kötelességek teljesítését, ennek érdekében fegyelmi jogkört gyakorolt: elsőfokon a kamara, másodfokon az Országos Sajtótanács ítélkezett. Az Országos Sajtótanács tagjainak fele közigazgatási bírór, fele kamarai tag, az elnököt és elnökhelyettest a miniszterelnök nevezi ki, aki egyben felügyelte a kamarákat. A kamara állást foglalt és javaslatot tett az újságírással és lapkiadással kapcsolatos kérdésekben, illetve szervezte a munkaközvetítést. Gondoskodott a tagok békés együttműködéséről a sajtó „közérdekű” szolgálatában. A sajtókamara a zsidótörvény hatályon kívül helyezésével megszűnt.

A művészeti kamarák

Az 1938-as I. zsidótörvény utasította a minisztériumot, hogy színművészek, filmművészek, rendezők, színház- és filmügyvezetők, valamint a karszemélyzet részére színművészeti és filmművészeti kamara felállításáról gondoskodjék nyilvánvaló diszkriminatív szándékkal. Egy 1940-ben alkotott törvény felhatalmazta a vallás- és közoktatásügyi minisztert, hogy a színművészeti és filmművészeti kamarát rendelettel feloszlassa és helyette színházi kamara és filmkamara, továbbá zenekamara és más művészeti kamarák felállításáról és szervezetének megállapításáról gondoskodjék.

A zsidótörvények hatályon kívül helyezésével a kamarák megszűntek, helyüket a megfelelő (Filmipariak, Színészek, Zeneművészek) szabad szakszervezetek vették át. Érdekképviselői funkciója volt ezt követően a szakszervezeteken kívül az Országos Művészeti Tanácsnak is (pl. szakoktatás szervezése). Az Országos Művészeti Tanácsot az 53/1950. MT. sz. rendelet megszüntette.

A szövetkezetek

Az emberi együttélés ősi formájának, a szövetkezésnek a kapitalista gazdálkodás uralomra jutásával és a nyomában bekövetkező társadalmi és gondolkodásbeli változásokkal összefüggő újkori megjelenése a különféle célokkal létrejövő modern szövetkezeti mozgalom. A célbeli sokszínűség azt jelenti, hogy a gazdasági élet legkülönbözőbb, egymástól távol eső területein is feltűnik egy közös jogi forma, amely beleillik ugyan az uralkodó gazdasági rendbe, gondolkodásba, de mégis kiindulása, eszmei alapja attól elütően egységes, épp ezért tudja megteremteni az azonos jogi formát. Ezt a formát évszázados tapasztalat, elméleti törekvés és gyakorlati küzdelem hozta létre.

Az angol, majd a francia politikai forradalmak nyomán Európa szerinte kirobbanó változások zajlottak le a gazdasági életben is: az a társadalmi, gazdasági jelenség, amit ipari forradalomnak nevezünk, széleskörűen felhasználta a korábbi évszázadok technikai találmányait és ezzel, vagy ezért szétfeszítette az ipari termelés szervezet-, és kapcsolatrendszerét, a céhek helyébe a tőkés vállalkozó lépett, mint a termelés szervezője, irányítója, megteremtette az országrészek, majd a nemzetek egymás kiegészítő kölcsönös áruforgalmát, a világkereskedelmet. Az új gazdasági rend minden mástól elvonatkoztatva a termelés mennyiségének és a termelőmunka teljesítőképeségének minden határon túl történő növelését célozta meg. Ennek érdekében koncentrálni a termelési technikát és a munkaerőt a gyárakba, az embereket a technika kiszolgálójává teszi. Feláldozza a középkor patriarchális gazdasági szervezetét. Az egykor céhekbe tömörült kisiparosok, kiskereskedők nem tudtak versenyezni a nagyüzemi termeléssel, kenyérüket veszítve bérmunkásokká, ipari proletárokká váltak. A mezőgazdaságot a természeti adottságokhoz kötődő sajátos jellegénél fogva csak hosszabb távon tudta átalakítani a kapitalisztikus gazdálkodás. Itt a XIX. század közepén következett be a nagy fordulat: a növekvő közterhek (az ipari tőke haszna, nyersanyagigénye) és a megnövekedett városok ellátása által keltett növekvő kereslet nagyobb ártermelő gazdálkodásra sarkallta a gazdákat,

a gazdaság átszervezéséhez hitelre volt szükség, amit az ipari és banktőke összefonódásából keletkezett, monopolhelyzetben lévő bankoktól kaphattak, ily módon kapcsolatba kerültek az ipari termeléssel. Ez abban a korban azt is jelentette, hogy a mezőgazdasági termelő és fogyasztó, az ipar és a mezőgazdaság közé ékelődött a közvetítő kereskedelem: a gazdák háztartási és termelési eszközeit, ruházatát, szükségleti cikkeit kénytelenek voltak saját gazdaságukon kívül a szabad piacról beszerezni, terményeiket pedig odaszállítani. A gazdák jelentős része Magyarországon még nemrég emelkedett ki a középkori jobbagyságból, így a nagybirtok adta gazdasági szervezet nélkül megfelelően szervezetlen voltak, főleg pedig kiszolgáltatottak a kapitalizmus által diktált versenynek, gyengének és erőtlennek mutatkoztak a velük szemben álló tőkés ipari és pénzügyi gazdasági erőkkel szemben. Felütötte a fejét a hitel-, áru- és terményuzsora. A szövetkezeti mozgalom az uzsora különböző fajtáitól kizsákmányoltak, a szabadossá fajult szabadverseny féktelen nyereségvágyától veszélyeztettek támaszaként születik meg. Azoknak a társadalmi rétegeknek önvédelmi eszközöként, amelyeket a nagytőke és a liberalizmus létükben és önállóságukban veszélyeztetett. A szövetkezet nem hirdetett politikai harcot a gazdasági rend, vagy a magántulajdon ellen, hanem a kölcsönösség és az önszegély elvei alapján fogja egybe tagjait, felébresztve bennük a szolidaritás és az egymásrautaltság gondolatát, anyagi jólétük emelésével igyekezve fokozni ellenállóképességüket. A szövetkezetben tehát a társadalom azon tagjai egyesültek érdekeik kölcsönös védelmére, akiknek pénzük, vagy dolgi vagyonuk nem volt elegendő önmagában ahhoz, hogy a szabad versenyben részt vegyenek. Ez a mozgalom kiküszöbölni törekedett a fennálló gazdasági rendszer hibáit, működési körében etikai-szociális tartalommal töltötte meg a gazdasági életet, a profit (nyereség, haszon) helyébe az ember, a gazdálkodó egyén érdekeit állította. A gazdasági életben, a forgalomban is épp ezen az alapon különböztethetőek meg a másfajta gazdasági szervezetektől: gazdasági jellegük alapján. Állami elismerésük útján jelentős lépés volt törvénnyel való szabályozásuk. Első lépésként jogi szempontból a kereskedelmi társaságok (részvénytár-

saságok, korlátolt felelősségű társaságok, betéti társaságok) közé sorolták őket, holott ezek mindegyikétől különböznek kitűzött céljukban, ami a tagok gazdasági tevékenységének, anyagi helyzetének védelme, tehát gazdasági eszközökkel szociális célokat valósítanak meg. Jogi szervezetüket és szabályozásukat tekintve a szövetkezetek a részvénytársaságokra hasonlítanak leginkább. Köztük azonban alapvető különbségek vannak: részvénytársaságot azért alakítanak, hogy meghatározott üzletek lebonyolítására tőkét gyűjtsenek össze. Ezért a részvények csupán addig az összegig jegyezhetők, amíg az alaptőke előre meghatározott mértékét el nem éri. A részvénytársaság ezzel szemben tőkeegyesülés, a tőke kamatoztatása, a minél nagyobb haszon, üzleti nyereség érdekében a részvénytulajdonosokat a haszonnak rájuk eső része, az osztalék érdekli, ez fűzi a részvényt a részvénytársasághoz. A szövetkezetek ellenben személyeket, gazdálkodó, vagy gazdálkodni vágyó egyéneket tömörít, akiknek tevékenységükhöz tőkére van szükség, de a tőke kamatoztatása, az üzleti haszon nem cél, hanem eszköz, melyet a tagok érdekvédelmének szolgálatába állítanak. A szövetkezetek további jellegzetessége, hogy üzletkörüket elsősorban a tagokra terjed ki, tehát üzleteit nemcsak az ő érdekükben, hanem velük bonyolítja le. Ez alól az elv alól csak akkor engednek kivételt tenni (a törvény előírása, vagy a gyakorlat szerint), ha ezt a szövetkezet, vagyis a tagok fontos gazdasági érdekei szükségessé teszik, vagy az üzletág természete kívánja meg a kívülállókkal való üzletkötést. Azt, hogy a fogyasztási szövetkezetek üzletkörüket nem korlátozzák a tagokra, azzal ellensúlyozzák, hogy vásárlási visszatérítést csak a tagoknak adtak. Általában a szövetkezetek ragaszkodnak a kisebb területre, körzetre (község, város, megye) kiterjedő üzletkörhöz, mivel a kölcsönösségen alapuló érdekközösség, az igazi szövetkezeti szellem csak átlátható viszonyok között az ismeretség, a bizalom és az egymásra utaltság alapján fejlődhet ki a tagokban. Mivel a részvénytársaság előre meghatározott nagyságú tőkével alakul meg, a társasági jogot tanúsító részvények száma meghatározott, így a társaság tagjai zárt kört alkotnak, ezzel szemben a szövetkezetek

alaptőkéje (üzletrésztőkéje) állandóan változik, mivel sem nagysága, sem a tagok száma nincs megkötve.

Ez az ún. nyitott tagság elve a szövetkezetek fennmaradását az éles és ellenséges versenyben nagymértékben elősegítette. Az, hogy még nem is olyan régen szövetkezeti apostoloknak nevezték a mozgalom úttörőit és teoretikusait, összefüggésben van azzal a tudatos filozófiai választással, hogy az „önzéselméletet” a gyakorlatban kiterjesztő kapitalista vállalatokkal szemben a szövetkezetek az altruista tanokra épültek. A tagok érdeke az érdekek közösségében válik valóra, így a szövetkezet érdeke a tagok érdekeitől soha el nem választható. A szövetkezet saját céljait sohasem különítheti el a tagok érdekeitől, jogos igényeitől. A szövetkezet, mint gazdasági szerveződés, vállalkozás altruista alapon, de nem karitatív (jótékonsági) intézmény, amely ellenszolgáltatás nélkül ad segítséget a rászorulóknak.

A szövetkezet tehát az üzlet, a gazdasági vállalkozás egyik formája külső (jogi) megjelenésében is és belső lényegében (gazdasági tartalmában) is. Antropológiai/etikai megalapozottságánál fogva ennél is több: célkitűzéseik a legjelentősebb társadalmi mozgalmak közé emelik a szövetkezeteket. A liberális francia közgazda, Claudio Janet a modern kor legsikerültebb szociális kísérletének tartja a szövetkezeti mozgalmat. Tekintettel a mozgalom nemzetközi jellegére a magyar szövetkezetek fejlődéstörténetét sem érthetjük meg egy rövid nemzetközi kitekintés nélkül. A szövetkezeti gondolat eredete ugyanaz, mint a szocializmusé. Egy töről fakadtak: mindkettő a XIX. századi kapitalizmus kegyetlenségeire reagált. Ennek megfelelően a szövetkezetek is ott jelentek meg első ízben, ahol a kapitalista gazdálkodás uralomra jutott. Ennek megfelelően már a XVIII. század második felében sütöde- és malomszövetkezetek keletkeztek Skóciában, ezek azonban még jómódú „filantrópok” támogatásából éltek, így inkább jótékonsági, sem mint gazdasági szervezetek voltak. Az első nagyhatású szövetkezetalapítások Robert Owen szocialista utópiájához és áldozatos gyakorlati szervező tevékenységéhez kapcsolódnak. Owen maga is nincstelen keres-

kedősegből fantasztikus spekulációs vállalkozásokkal gyűjtött hatalmas vagyont. Észrevette és megrendítette proletárrá süllyedt embertársai nyomora. Ennek okát a kapitalista szabadversenyben és haszonban fedezte fel. Ennek kiküszöbölésére ún. harmóniatelepeket alapított, amelyekben a javak termelése és fogyasztása, sőt az egész élet kollektív alapokon nyugodott. Tehát a munkásokat nemcsak a termelő folyamat végzésére koncentráltta egy üzembe, hanem az egész életük tervszerű megszervezésére törekedett. Ezeket a nagyipari kötelekeket termelőszövetkezeteknek mondhatjuk, ahol a szabad verseny és a kapitalista haszon kiiktatása érdekében az előállított termékek cseréjét a bennük megtestesülő munkaérték arányában igyekezett megteremteni (a minta a természetes csere volt). A folyamatok vezérlésére Owen 1832-ben bankot (Equitable Labour Exchange) alapított, amely a munkára értékét igazoló munkautalványokat bocsátott ki. A termelőszövetkezetek tagjai az előállított termékekért ilyen utalványokat kaptak, amelyekkel a bank csak az áru anyagértékét és a ráfordított munkát ismerte el. A munka értékelésénél azt az időt vették alapul, amelyre egy átlag munkásnak az áru előállítására átlagban szüksége volt. A munkások szükségleteiket e munkautalványokkal a bank útján elégíthették ki. Owen a szabadversenyos kapitalista környezetben egy kizárólag a munkaidő alapján megállapított merev érték mérőt alkalmazott és mivel a bank a termékeket a munkaidő alapján értékelve önköltségi áron (tehát a piaci áron alul) kínálta eladásra, ezeket lelkiismeretlen spekulánsok felvásárolták és továbbadva nagy nyereségre tettek szert. Ez a gyakorlati kísérlet elbukott, de eszmei hatása a kortársakra, különösen a munkásokra óriási volt: a harmóniatelepek ismertették meg a szövetkezetésben rejlő önsegély értelmét. Amikor pedig Owen a spekulációs haszon kiküszöbölését tűzte ki célul, ezzel tulajdonképpen a közvetítő, az ún. lánc-kereskedelem kiiktatásának gondolatát vetette fel, amely a későbbi fogyasztási szövetkezetek létesítésének egyik alapja lett.

Az Owen kezdeményezte termelőszövetkezeti mozgalomtól függetlenül dr. William King 1828-ban Brightonban fogyasztási szövetkezetet alapított. A tagok heti befizetéseiből tőkét gyűjtöttek, ebből árucikkeket

vásároltak, amelyeket közös üzlethelyiségben bocsátottak áruba. A nyereségből tőkeakkumuláció révén földet kívántak vásárolni, gyárakat akartak építeni, amelyeket mind-mind közösen kezeltek volna. A brightoni mintát nemsokára másutt is követték. 1832-ben, a mozgalom csúcspontján már közel 500 szövetkezett működött. King eszmének terjesztésére 1828-ban megindította az első szövetkezeti lapot a „The Co-operator”-t (A szövetkező). A kormány magatartása, a szövetkezeti tagok kereskedelmi és gazdasági iskolázatlansága, viszálykodásaik, a vezetők visszaélései és a chartista politikai mozgalom együttesen a szövetkezetek bukását okozta.

A két bátor egyéni kísérlet bukása ellenére is sikert hozott: a gyakorlati szövetkezeti mozgalom úttörőit, 28 rochdale-i takácsot összefogásra, kölcsönös segítségnyújtásra, szövetkezet alapításra lelkesítve. Innen, az angol kapitalista textilipar egyik központjából indult ki a ma már az egész világot átfogó fogyasztási szövetkezeti mozgalom.

A kis szövetkezeti boltjukat 1844-ben megnyitó takácsok előtt Owen hatására távolba tekintő társadalom-átalakító célok lebegtek, amihez a fogyasztási szövetkezet alapítását első lépésnek tekintették. Owen szellemi hatását tükrözi az a programpontjuk is, hogy amint lehetséges, fogjon a szövetkezet a termelési, kereskedelmi, nevelési és kormányzati viszonyok rendezéséhez, vagy más szóval: kezdeményezze a szövetkezet egy gazdasági és kormányzati autonómián alapuló szövetkezeti telep létesítését, vagy támogasson más szövetkezeteket ilyen telepek létesítésénél. A takácsok sikereiket annak köszönheték, hogy nem merev doktrínák voltak, hanem a környezetük realitását is beszámító józan praktikus emberek, akik így olyan elveket tudtak a gyakorlatba átültetni és megfogalmazni, amelyek a mai szövetkezeteknek is alapelvei.

Ezek az ún. rochdale-i elvek:

1. a nyitott tagság elve,

2. demokratikus vezetés: a tagok egyenlő szavazati joga üzletrészeik arányára tekintet nélkül,
3. a tagok által befizetendő üzletrész gyűjtése (tőke) és korlátozott tőkekamat,
4. készpénz ellenében való vásárlás és árusítás (nem hitelre!),
5. vallási és politikai semlegesség
6. a szövetségi továbbképzés elősegítése.

Kiemelkedő jelentőségű újításuk volt az üzleti felesleg szétszétlása az ún. vásárlási visszatérítés és az, hogy nyílt üzlethelyiségben rendszeres napi áron árusítottak, nem tagok részére is, megbízhatóan jó minőségű, becsületesen kimért árukat. 1844. előtt a fogyasztási szövetkezetek tulajdonképpen beszerző csoportoknak tekinthetők, amelyek csak a tagok szűk körét látták el árucikkkel. A rochdale-i újítás a nem tagok részére történő árusítással megnövelte a forgalmat, ezzel stabilabbá tette a szövetkezet helyzetét a szabadverseny viszonyok között. A bevételekből származó felesleget az üzleti év végén felosztották a tagok között, de nem az üzletbe befektetett tőkét részesítették jövedelemben, mint a részvénytársaságok, hanem a szövetkezetnél történt vásárlások arányában. Így a tagokat érdekelté tették a szövetkezet minél nagyobb igénybevételeiben.

Míg a modern fogyasztási szövetkezetek alapjait Angliában fektették le, addig a szövetségi mozgalom másik nagy ága a termelőszövetkezetek szülőháza Franciaország volt. Az első alapítók célja itt is ugyanaz, mint Angliában: a létező társadalmi-gazdasági viszonyok emberies átforgalmazása a szövetkezetek segítségével. De ezt nem a fogyasztás, hanem a termelés szövetségi megszerzésével szándékoztak megindítani. A mozgalom úttörője Philippe Buchez, Saint-Simon tanítványa volt, aki hivatkozott mesterének arra a tanítására, hogy az emberiség új korszak küszöbéhez érkezett, meg kell teremteni az emberi együttműködés új rendjét, melynek fontos része a termelés új rendjének meg-

szervezése. Buchez ezt a célt a termelőszövetkezetek útján kívánta elérni. A munkásság csak akkor javíthat helyzetén – mondta –, ha függetlenedik a tőkétől, a tőkés vállalkozótól és ezért termelőszövetkezetekbe tömörül, így biztosítva a munkabérén felül a vállalkozói nyereséget magának. Bucheznél jelenik meg a feloszthatatlan tartalékalap gondolata. A nyereséget nem osztja fel maradéktalanul a tagok között, sőt még egy-egy szövetkezet feloszlása esetén sem osztják szét a vagyont, mert ez az egész szövetkezeti mozgalom fejlesztését szolgálja, újabb szövetkezetek alakításának támogatásával. Ez a gondolat megvalósul a Raiffeisen indította német mezőgazdasági szövetkezeti mozgalomban is és a magyar 1920. évi XXX. törvénycikkben. Buchez kezdeményezésére 1832-ben a párizsi asztalosok alapítják meg az első termelőszövetkezetet. Igazi fellendülést azonban csak Saint-Simon másik tanítványa, Louis Blanc elméleti és gyakorlati tevékenysége eredményezett. 1841-ben jelent meg híres könyve „A munka szervezése” („Organisation du Travail”), ebben tette közzé a társadalmi rend átalakítására vonatkozó terveit, amelyekben a termelőszövetkezeteket alkalmas eszköznek tartotta a kapitalista gazdálkodás káros következményeinek kiküszöbölésére. A szövetkezeti mozgalom állami támogatását először Louis Blanc tartotta szükségesnek. Az 1848-as párizsi februári forradalom kormányában miniszterséget vállalt és a gyakorlatban valószínűleg megtermelőszövetkezeti elgondolásait, ún. „nemzeti műhelyeket” (ateliers nationaux) létesítettek a szociális kérdések megoldására, pl. a munkanélküliek foglalkoztatására.

A magyar szakszervezeti mozgalom története egybefonódik a magyar szociáldemokrácia történetével. Általánosságban megállapíthatjuk, hogy a szociáldemokraták tevékenysége három fő területen zajlott: a politikai- pártszervezeti területen, a szakszervezeti és szövetkezeti mozgalomban. Politikai tevékenység leginkább a pártszervezetekben folyt, a szakszervezetek és a szövetkezetek főként gazdasági célokat tűztek maguk elé. A nagyipar, és így a nagyipari munkásosztály is Magyarországon a múlt század nyolcvanas éveiben alakult ki. Sztrájkok már az első időkben is voltak - pl. 1882-ben a kőfaragóké, 1883-ban a

sütőmunkásoké, 1884-ben a kovácsoké és bádigosoké, 1885-ben a nyomdászoké - nem volt azonban olyan szervezet, amely ezeket a megmozdulásokat összehangolta volna. Léteztek ugyan különféle önképző és önszegélyző egyesületek, de ezek kezdetben nem láttak el érdekvédelmi feladatokat. Ilyen volt pl. a Budapesti Vas és Fémmunkások Önképző és Önszegélyező Egyesülete, amely 1887-ben új alapszabályt kapott. Ezt az eseményt tekintjük hozzávetőlegesen a szakszervezeti fejlődés kezdő időpontjának. A Szociáldemokrata Párt 1890-es megalakulásakor azonnal jelentkezett az a felismerés, hogy meg kell alakítani a munkások, munkavállalók helyi és országos egyesületeit, szakmai szempontokat érvényesítő, segélyező és jogvédelmet biztosító munkás szakszervezeteket kell létrehozni. A munkásság helyzete – nemcsak Magyarországon – rendkívül nehéz volt ebben az időszakban. A bérek alacsonyak voltak, a munkaidő napi 11 és 15 óra között mozgott, gyakori volt az ún. „durchmars” azaz, hogy az éjszakát megállás nélkül dolgozták át. A liberális nemesség vezette országban a több évtizedekig tartó szabadelvű uralom az ún. történelmi osztályok és a kapitalizmus pártolásával elhanyagolta a mezőgazdaság és ipar munkásosztályainak kiképzését és polgári osztály kialakítását. Pedig ekkor a munkásság már számarányánál fogva sem volt mellőzhető. 1890-ben ipari kereső és eltartott van 2.600 ezer. 1900-ban 3.490 ezer, akiknek politikai befolyás alig jut. Az értelmiség száma 1870-1910 között megkétszereződött, 88 ezerről 44 ezerre emelkedett.

A nagybirtokrendszer uralkodik: az összes gazdaság 53 %-a törpegazdaság, 1.280 ezer kisgazdaság 2.150 ezer holdon gazdálkodik, a nagybirtokos családok földtulajdona ugyanekkor 2.329 ezer holdat tesz ki. Az államot vezető birtokos nemesség és a közigazgatásban elhelyezkedett, földjét vesztett gentry vezető réteg nem ismerte fel a reform szükségességét, a választójog kiterjesztésére – amely ekkor, egész Európában használatos demokratikus eszköz volt – nem került sor. Érdekesen szemlélteti ezt a szellemet a kor nagy politikusának, Tisza Istvának gondolkodása, aki bár az egyéni segítség és az államszocializmus közti vonalon állva az ipari munkásvédelem, munkás egyesületek ki-

építése, béremelés, munkáslakások építése, a gyermek és női munka védelme mellett foglalt állást, de az 1897-es alföldi munkásmozgalmak idején úgy vélekedett azokkal szemben, akik a földreform szükségességét hangoztatták, hogy a mezőgazdasági munkásnak földet ígérni épp oly utópisztikus teória, mint tőkét ígérni az ipari munkásnak. A világ rendje az, hogy nem juthat minden embernek ingó és ingatlan tőke, ezen változtatni nem lehet. Így lett a liberális felfogás – amely a gazdasági életben a tőkegyűjtést és a szabad mozgást tekintette fő elvnek és a reformkorban oly nagy mértékben segítette elő a gazdasági és társadalmi fejlődést, megharcolt egy tiszta forradalmat és szabadságharcot, majd a kiegyezéssel Európa vezető hatalmai közé emelte Magyarországot – a század végére bizonyos értelemben a fejlődés gátja. Ebben a szellemi és társadalmi környezetben vette kezdetét a szakszervezetek fejlődése pontosabban először kialakulása – a kilencvenes években. 1890-től már szervezett sztrájkokra került sor. 1891-ben törvényt hoztak a vasárnapi munkaszünetről és kezdetleges betegbiztosítást vezettek be. Ebben az évtizedben jelentkeztek az agrármozgalmak is. 1896-ban megtartották a Földmunkások I. kongresszusát. Helyi egyesületek alakultak csaknem minden szakmában, országos egyesület alakítására azonban nem került sor. A szakszervezeti mozgalom élénkülését jelzi az egyesületek által kiadott sajtótermékek számának gyarapodása is, megjelennek pl. a „Cipész”, a „Fémmunkás” és a „Kőfaragó” c. lapok.

Országossá a mozgalom a századforduló idején vált.

1900-ban 125 szakegylet volt már, ebből 43 Budapesten, 83 pedig 24 vidéki városban. 1899-ben rendezték meg az I. szakszervezeti kongresszust – ekkor még nem került sor az egyletek egyesülésére – majd 1901-ben a II. kongresszust, mely memorandumot intézett a kormányhoz munkásvédelmet és hatékony szociálpolitikát követelve. A század első éveiben sorra jönnek létre azután az országos egyesületek, (szabók, cipészek, építőmunkások, vas és fémmunkások, famunkások stb.) Az 1904-es III. kongresszuson már 14 országos szövetség 408 csoportja vesz részt. Ekkor állítják fel a szakszervezeti állandó titkárságot, mely-

nek vezetője Jászai Samu, a későbbiekben pedig Peyer Károly lesz. Az 1908-as IV. kongresszuson 130.000 ezer szervezett munkás képviselői vesznek részt. Ebben az időben alakulnak sorra a munkások szövetségei mellett a munkaadók szövetségei. A szakszervezetek gazdasági harcot folytatnak (mezőgazdasági és bányász munkások körében pl.), de harc nélkül is születnek bizonyos eredmények: a kormány önként vezeti be a kollektív szerződéseket. 1906-ban megalakult a Földmunkás Szövetség, 1907-ben 597 csoportjának 32.000 ezer tagja van. A szövetség megalakulását az OMGE kormányhoz intézett beadványokkal próbálta megakadályozni. 1900 és 1910 között Andrássy Gyula belügyminiszter feloszlát számos munkásszervezetet. A világháborút megelőző években a politikai harc, a növekvő külpolitikai feszültség és a növekvő munkanélküliség érezteti hatását a szakszervezeti mozgalomban is.

Összegezve megállapítható, hogy az első világháborúig kialakult az a szervezeti forma, amely kisebb változásokkal 1945-ig fennállt.

1923-ban ünnepelte a Szakszervezeti Tanács 25 éves jubileumát. A húszas, harmincas években a szakszervezetek tevékenységének súlypontja a munkanélküliség enyhítéséért és a munkásbiztosítás visszafejlesztése ellen folytatott harc volt. A két világháború között a szakszervezetek munkájában nagy számban vettek részt kommunisták.

A szakszervezeti mozgalom 1949-1950-ben – az 1948. októberi XVII. kongresszuson hozott elhatározás szerint – szintén új szervezeti kereteket alakított ki, a szakmai szervezetek rendszeréről áttért az iparágak szervezetek szerinti tagolódásra. Ekkor jött létre az a 19 szakszervezet, amely a felszabadulás utáni 50 helyébe lépett. Ezzel egyidejűleg került sor az „egy üzem – egy szakszervezet” elvének gyakorlati megvalósítására is.

1949. március 12-én – a kormány vonatkozó rendelete alapján – az üzemi bizottságok beolvadtak a szakszervezetbe. Ezzel a közvetlen de-

mokrácia felszabadulás után létrejött szervezetei, intézményei közül az utolsó is megszűnt.

Az üzemi bizottságok mellett a nemzeti bizottságok, földigénylő bizottságok stb. nemcsak a dolgozók megnyeréséért és a hatalomért vívott küzdelemben töltötték be jelentős szerepet, de egyúttal szervesen beépültek a népi demokrácia politikai intézményrendszerébe. A tőke kiszajátítása és a burzsoáziának a hatalomból való kiszorítása után azonban az MDP feleslegesnek és terhesnek érezte őket, s nem volt hely részükre a kiépülőben lévő új politikai intézményrendszerben. Az új üzemi szakszervezeti szervek létrehozása az 1949. márciusi választásokkal zárult. 1950 június-augusztusában azonban ismét újjáválasztották – a volt szociáldemokraták kiszorítása célzatával – a nemrég életre hívott üzemi szakszervezeti bizottságokat. Ezzel párhuzamosan a szakszervezeteket lényegében megfosztották érdekvédelmi funkciójuktól, az üzemek demokratikus ellenőrzésének feladataitól.

Tevékenységük ezután már csaknem kizárólagosan a központi utasítások végrehajtására, munkaversenyek adminisztratív szervezésére szorítkozott. A szakszervezeti politika torzulásainak felszámolása 1953 után részben megkezdődött.

Zárszó, nem időszerűség nélkül

A Magyarországon működött érdekvédelmi szervezetek történeti szemléletű bemutatása logikusan elvezet az érdekfogalom (összefüggései, megalapozottsága, meghatározottsága stb.) vizsgálatához. A múlt hagyományait kritikusan megítélni csak a fogalmak végiggondolásával, tartalmuk és jelentésük állandó bővítésével lehet. Az érdek-összeütközések tudományos és mindennapi tapasztalata elvezet minket az érdekek relatív mivoltának felismeréséhez. A konkuráló érdekek megítéléséhez biztos mércét kell keresnünk. Ezt a korai közgazdaságtan felvevte, majd az újkantiánus filozófia által univerzalizált értékfogalomban találja meg a modern ember. Az érdek egyéni és közösségi, az érték tör-

ténelmi dimenzióban bontakozik ki. A munkahelyi, családi, piaci, politikai, gazdasági, stb. érdekek viszonylatában az érték abszolútként jelentkezik.

A történelemtudomány tapasztalata, hogy az értékek kulturális, és társadalmi, gazdasági viszonyokhoz kötöten korszakonként változók. Hogy ez a kettős relativizmus ne vezessen nihilizmushoz és anarchiához, a történelmi tapasztalatok adott korszakbeli összegzésének lehetőségére, azaz az érték meghatározására, a filozófia kidolgozta az emberi méltóság fogalmát. Kant, a fogalom első megfogalmazója és az őt követő filozófusok sora az emberi méltóságot olyan stabil pontnak, elvnek tekintették, amelyhez viszonyítva az értékek pozitív, vagy negatív volta, és az érdekek konstruktív, vagy destruktív jellege határozottan megítélhető. Kant a humanista hagyományokat juttatta célba azzal a gondolatával, hogy az ember a másik embert mindenkor, mint célt, és sohasem mint eszközt tételezheti. Marxnál ez a gondolat, mint az emberi természet kibontakoztatása természeti (anyagi) környezetben jelenik meg. Az emberi méltóság ezek biztosítására az általános alap, ennek védelme minden társadalom természetes önfenntartó gesztusa. Társadalmi intézményei az erkölcs, a jog és az állam. Az állam kitüntetett intézmény értékre nevelő tevékenysége miatt: csak az értékek alkotására és tiszteletére képes közösségek tudják jól kifejezett érdekeiket megfogalmazni, felismerni.

Az érdekvédelem mellett sokat emlegetjük a szabadságot. A szabadság azonban kettős fogalom: nemcsak valamitől (a kényszertől) való szabadság (negatív szabadság), hanem egyúttal mindig valamire való szabadság (pozitív szabadság) is kell legyen, felszabadulás az új és újabb feladatra. Ezeket a feladatokat fogalmazza meg a maga területén az érdekképviselő és érdekvédelem. Az érdekvédelem a negatív szabadsággal függ össze, az érdekképviselő feltételezi a pozitív szabadságot. Ez azt is jelenti, hogy az érdekvédelem és érdekképviselő mindig együtt kell, hogy érvényesüljön, külön-külön hatástalanok, működésképtelenek. Az állammal meg kell találniuk a harmóniát, hiszen ugyan-

azt a célt a társadalmi feladatmegosztás más-más szintjén, más és más eszközökkel szolgálják. Az egyéni és közösségi egység megteremtésével erejüket megsokszorozzák, a társadalmi kohéziót növelik. Ma erre a reformok nehezebbé vált szakaszában mindennél jobban szükségünk van (lenne) és ehhez minden ismert eszközt is fel kell eleveníteni, meg kell ismerni. Ez a politika felelőssége.

Annak érzékeltetésére, hogy ezeknek a problémáknak a megoldásában korántsem vagyunk magunkra hagyva, Apáthy Istvánnak, a kolozsvári egyetem neurológiai professzorának – aki szaktudománya két konkuráló alapelméletének egyikét alkotta és természettudós létére társadalomtudós és gyakorló politikus is volt – a Magyar Társadalomtudományi Szemlében 1914 januárjában írott soraiban a következőket írta: „A társadalmi individualizmus a múlt század derekán érte el virágkorát abban az optimizmusban, hogy a szabadságot, egyenlőséget, a testvériséget jogi intézményekkel meg lehet teremteni. De már a múlt század végén bekövetkezett az individualizmus csődje, mert a jogi intézmények nagyon is tág kereteiben belül szabadjára hagyott egyén maga semmisítette meg a szabadságot, egyenlőséget, a testvériséget. Az individuális berendezkedések helyére mindinkább szociális berendezkedések lépnek és a XX. század a szocializmus százada lesz. Hogy ezután azt is nem fogja-e érni akkora kiábrándulás, mint érte az individualizmus századát, a XIX. századot, csupán attól függ, megfogja-e a szocializmus követelményei szerint alakuló társadalom számára teremteni a társas erkölcs uralmát, amely a még kizárólag gazdasági-társadalmi kényszer helyébe lépjen.”

Hajdú-Moharos József

A régiók Európája és Magyarország

1. Meddig terjed a mi hazánk?

A kérdést nálunk egészségesebb történeti tudatú népeknek talán fel sem kellene tenniük, annyira egyszerű volna rá a válasz. Országunk határáig – mondanák a franciák és velük mindazok, akik meg vannak elégedve jelenlegi állami kereteikkel. Ahol csak lakunk, az mind a mi hazánk – mondanák a németek és velük azok a népek, amelyek (bár részeit államhatárok választják el egymástól) nyelvi azonosságuk alapján mégis összetartozónak érzik magukat. És mit mondunk mi? *A Dunától a Nagykörútig* – mondja a pesti polgár, aki élete nagy részét a fővárosi betondzsungelben éli, és onnan legfeljebb a Balatonra, vagy külföldre utazik. *Záhonytól Hegyeshalomig* – mondja az „átlagmagyar”, aki szerint magyar az, aki magyar állampolgár, s kívülük legföljebb még azok, akik a történelem viharaiban nyugatra sodródtak. *Az ezeréves határokig* – mondják a nacionalisták, akik szerint a történelmi ország és a magyar etnikum szétarabolása igazságtalan és előbb-utóbb újrarendezésre szorul. Végül: *Hazánk az, ahol mi, magyarok otthon érezhetjük magunkat, jóban és rosszban egyaránt* – mondják, akik nem zárják ki, hogy ugyanezen a földön mások is otthonra leljenek.

Mondhatjuk-e, hogy országunk határáig terjed a hazánk? Terjed-e odáig? Magyar föld-e a kis ország határain belül az idegen tulajdonú vállalat, a pilisi szlovák, a baranyai sváb, a Szentgotthárd környéki vend falvak határa vagy éppen a városszéli cigánytelep külön világa? Erre csak egy válaszunk lehet: amíg országunkat így és nem másképp hívják, igen!

És vajon csak a határig terjed-e a hazánk? Nem magyar föld-e ma is a csaknem tisztán magyarok lakta Csallóköz, Beregszász környéke, a székelyföld és a bácskai Tisza mente? És nem magyar föld **is**-e a magyarok által is lakott sokszáz vegyeslakta Kárpát-medencei falu és város? Hát ahol még néhány éve-évtizede magyar szó is járta – de az elmúlt hetven-egynéhány év mindenféle machinációi (iskolapolitika, ki- és betelepítések, urbanizáció, iparosítás...) nyomán azóta eltűnt vagy töredékére fogyatkozott a magyar elem. A magyarság egykori jelenlétének sok helyen csak néhány sírkövön, feliraton, egy-egy család nevében – talán a szívében és a nyelvében is –, valamint a helységnévtárak adatai között maradt nyoma. Másutt viszont éppen e hét évtized során nőtt meg a magyar szórványok létszáma: sok magyar ajkú vetődött olyan perifériákra, mint Románia regáti része, a nyugat-cseh határszél, a volt Jugoszlávia és Szovjetunió számos nagyvárosa. És vajon a történelmi emlékhelyek, mint Dévény és Verecke, Késmárk Thököly sírjával vagy a „Magyar Termopílének” nevezett véráztatta Tömösi-szoros – nem részei-e a mi hazánknak is? És a legszélső magyar népcsoportok, a már szinte létükben is vitatott – sokáig az anyaország által is elfelejtett – moldvai csángók, a jugoszláviai polgárháborúban földig rombolt szlavóniai magyar falvak vagy a felsőorségi magyarok, akik 1992. március 15-én sem tűzhetik ki a kokárdát, mert az osztrák állam szuverenitását sértené – ők vajon hazánkhoz számíthatók-e?

Hazánk az, ahol bármilyen helyzetben is otthon érezzük magunkat. Tehát: Magyarország mai és volt területe is, ahol magyarok kisebbségként élnek más népekkel. Hazánk az, ahol jelen vagyunk vagy voltunk: ahol a fejlődéshez kisebb-nagyobb részben eddig és a jövőben is hozzájárulunk. Ez a haza lényegében a Kárpát-medence, hozzávéve a moldvai csángó szórványokat, melyek jelenléte több száz, vagy talán ezer évre visszamenően bizonyos. Tudomásul kell azonban vennünk, hogy mindez közös örökség az együtt élő népek számára, beleértve a magyarországi nem magyarokat is. Tény, hogy a kisebbségi magyarság élettere a mai államkeretekhez igazodik: az ő számukra hazai föld mai országaik egész területe. Önként vagy kényszerből szétszóródnak a tör-

téneti magyar határokon kívül is; afféle belső kivándorlás ez: magyar diaszpóra Kelet-Közép-Európában.

A mi hazánk tehát pontosan körül nem határolható. A Kárpát-medence (a Közép-Dunavölgye) az a térség, melyre tekintetünket elsősorban kell fordítani; itt kell mindent megtennünk, hogy – társbélőinkkel egyetemben – minél inkább itthon érezhessük magunkat. Korunk nagy kérdése a jelenléthez, a folyamatosságához való jogunk. Ez a medence közepén éppúgy kérdés lehet, mint Kassa, Kolozsvár vagy Újvidék környékén. Európa egyik legkívánatosabb földdarabja a történelem során már sok külső hatalom érdeklődését fölkellette. Hogy a jövő századokban is itthon lehessünk e földön – és ugyanígy hívhassuk országunkat, – helyzetünket elfogadva alkalmazkodni kell környezetünkhöz, meg kell találni a közös haza lakóinak közös érdekeit és a kényes egyensúly fenntartásának keskeny ösvényeit. Ha ez nem sikerülne, a szlavóniai magyar szórványok szerencsétlen sorsa mutatja a nem kívánható alternatívát.

2. A régió fogalma

Magyarország az **Európai Unió** tagjelöltjeként olyan kontinentális integrációba kapcsolódik be, melynek térszervezése a **régiókon** alapul. A régió általánosságban területi egységet jelöl, közelebbi pontosítás nélkül. Tartalmát a mindenkori társadalmi, politikai, gazdasági viszonyok határozzák meg. A régiók történeti képződmények, vagyis keletkeznek, szétválnak, egymásba olvadnak, területharcokat folytatnak egymással – és végül eltűnnek.

Magyarországon a régiók fogalmát sokáig szinte kizárólagosan a **megye** helyettesítette, amelyen belül kisebb egységként **járások**, és települések (városok, községek) szerveződtek. A megyék fölötti egységek, melyet Magyarországon **tartomány**nak neveztek, és sohasem tekintettek a térszervezet alapjának – szemben egy sor nyugati országgal –, nálunk csak epizodikus és labilis képződmények voltak. Így például

a **Dunántúl** fogalma, mely nagyjából az ókori Pannóniával vethető össze, általánosan elterjedt és használatos, de határai meglehetősen bizonytalanok. A legszabatosabb meghatározás: „a mindenkori Magyarország Duna-jobbparti része”. Ebbe tehát jelenleg nem értődik bele sem Burgenland, sem pedig Szlovákia, Szlovénia vagy Horvátország dunántúli hídfője, noha mind történeti, mind természetföldrajzi szempontból ezek is beletartoznának. Ha a Dunántúl fogalmának történeti-jogi hátterét vizsgáljuk, a nemesi országgyűlések előzetesen együtt tanácskozó csoportjához, illetve a török elleni védekezéskor a Kanizsa-Győr védvonalért felelős parancsnoksághoz, vagy a Kőszegen székelő Dunántúli kerületi táblabíróság illetékességi köréhez jutunk. Ez tizenegy megye, melyekben nincs benne a Drávántúl, Horvátország, Esztergom és Pilis vármegye, viszont benne vannak Győr és Komárom megye Duna-balparti részei is.

A Dunántúl a XIX. századi statisztikai beosztásokban **Duna jobb partja** néven is szerepelt, majd a trianoni Magyarország tértagolásának egyik fő kategóriájává lépett elő. A szocialista korszakban a hat „tervezési-gazdasági körzet” közül kettő a dunántúli megyékből alakult: a Balatontól északra elterülő Észak-dunántúli és a Balatontól a Drávaig terjedő Dél-dunántúli régió. A rendszerváltozás után a köztársasági megbízotti hivatalok nyolcas beosztásában a Dunántúlt három régióra osztották (Észak-, Közép- és Dél-Dunántúl), majd e hivatalok megyénkénti széttelepítésével a Dunántúlon belüli régióhatárok eltűntek, illetve elbizonytalanodtak.

A Dunántúl fogalma természetesen az egyházi beosztásokban is megjelenik. A római katolikus beosztásban a Dunántúl a Szent István-i egyházszerzés klasszikus területe, ahol szinte minden megyeszékhely egyben egyházmegyei központ is. A reformátusoknál Dunántúli egyházkerület, a görögkeletiekénél Budai ortodox egyházmegye létezik. Végül a Dunántúl a jelen piacgazdasági korszakban mint Magyarország gazdaságilag prosperáló, jómódúbb, „európaibb” országrésze könyveltetik el, és egyes publicisták még a **Hunnia kontra Pannónia** szem-

beállítást is megkockáztatják, mint a leszakadó, illetve előresiető keleti meg nyugati félország megjelölését, amiben Magyarország kettészakadásának víziója tűnik föl.

Megemlítjük még a Dunántúl természetföldrajzi fogalmát, mely a természeti tájbeosztás különböző szintjein egyaránt megjelenik. A nagytájak között a Dunántúli-középhegység és a Dunántúli-dombvidék, a közép- és kistájak szintjén az Alföld dunántúli részei, vagy éppen a tájbeosztás egyik vitapontját képező Dunazug-hegység utal e névre.

A Dunántúl komplementer megjelölései: **Dunáninnen, Dunamellék, Duna-Tisza köze, Tiszántúl**. Ezek részben ma is használatosak, részben pedig az országhatár-változásoknak estek áldozatul. Tanulságos például a Dunamellék fogalmának átalakulása, mely a XIX. században még a dunántúli megyékkel szemben fekvő Duna-balparti megyecsoportot jelentette, melyek nagy része 1920-ban Csehszlovákia birtokába került. A fogalom ezért kiesett a használatból, illetve ahol megmaradt, mint a református egyház igazgatásában, ott a Duna észak-déli folyásának két oldalára vonatkozik, és a Budapest székhelyű egyházkerületet jelöli.

A **Tiszántúl**, mely eredetileg szintén egy megyecsoportot jelentett, ma a Tisza alföldi folyásától keletre eső negyed-magyarországnyi területre vonatkozik. Romániai része **Partium** vagy **Királyhágómellék** néven Erdély kiegészítő sávját képezi. Nem vesszük figyelembe a Tiszához viszonyított fekvést a Tisza jobb partjából „itt felejtett” Csonka-Bereg esetében, melyet minden kívülálló automatikusan a Tiszántúlhoz vesz; annál inkább megkülönböztetik viszont a folyó két partját Kárpátalján, ahol a folyó két partja, a néhai Ugocsa vármegye Tiszáninnyi és Tiszántúli járása mai is élő tájfogalom, s a folyó egy szakaszon országhatárt is jelöl Ruszin-Máramaros és Román-Máramaros között.

A regionális politika elméletének és gyakorlatának fő kérdése az utóbbi két évszázad során egyre inkább a **központi elv érvényre jutta-**

tása, vagyis a központi és a külföldi akarat helyi érdekekkel való szembeállítására lett. Az érdekérvényesítés ugyanis mindennél fontosabb, és a területi beosztás ennek csak eszköze. Ezzel kapcsolatban megfogalmazhatunk néhány gyakran fölvetődő kérdést: Hogyan jelölhető ki egy-egy város vonzáskörzete? Mely városok lehetnek „ellenpólusok”? Hogyan lehet nagyjából egyforma méretű, valós központtal rendelkező, néhány megyére kiterjedő régiókat kijelölni?

A következőkben az Európai Unió néhány fontos tagországát vesszük szemügyre a régiók kialakulása, mérete és szerepköre szempontjából. A megoldási változatok között bizonyára vannak számunkra is többé-kevésbé hasznosíthatóak, óvnánk azonban a leendő alkalmazókat az elhamarkodott utánzástól.

Az Európai Unió ún. magterületén, vagyis Délnyugat- és Középanyugat-Európában (a francia, az olasz, a spanyol és a német nyelvterületen) km² nagyságrendű, jelenleg 1-2 milliós lakosságú körzetek töltik ki az államterületet. Ezek, melyek zömmel a feudális korszakból származnak, és mindegyiküknek megvan a maga egyénisége, öntudata, politikai-gazdasági háttere. Ez mindenekelőtt az **olasz** és a **spanyol tartományokra** áll, ahol a lakosság számára sokszor fontosabb a tartományi identitás, mint az állami hovatartozás. Egy szicíliai vagy egy lombard elsősorban saját tartományát tekinti hazájának, ugyanígy a barcelonai katalán, ha el is fogadja a Madridban székelő uralkodót saját államfőjének, elvárja tőle, hogy a barcelonai olimpia megnyitó beszédet katalánul tartsa meg. Barcelona ugyanis elsősorban a katalánok fővárosa és csak „mellesleg” Spanyolország gazdasági fókuszsa.

A **német tartományok** mind saját történeti identitással, egyben bizonyos terhekkel bírnak, melyek a történelem kényszerű fejleményeiből következnek. Németország a középkor folyamán az európai feudalizmus mintaterülete volt, ahol egyes időszakokban több száz egymáshoz csak lazán kapcsolódó kisebb-nagyobb államalakulat (királyság – pl. Csehország, hercegség – pl. Ausztria, grófság – pl. Brandenburg, vala-

mint egyházi és katonai államalakulat, szabad város stb.) állt fönn egy időben. Ezek az egy-egy uralkodócsaládhoz kötődő, néha a magyar járásoknál is kisebb államocskák legfőljebb súlyos külső veszély ellen fogtak össze, bár a történelem csaknem mindig talált választóvonalat a német államok között. A német egység szimbóluma, a feudális uralkodók bizonyos köre (a hét választófejedelem) által választott, és Majna-Frankfurtban megkoronázott **császár** hatalma csak névleges volt.

A német egység gondolata inkább csak a reformáció és a felvilágosodás korszakában tett szert politikai jelentőségre. Luther biblafordítása máig a német irodalmi nyelv alapját képezi, így egyben a német egység kézzelfogható foglalatja. A XVII. századra Németország elfoglalta máig betöltött helyét a katolikus és a protestáns világ határán: magának Németországnak a lakossága 50-50%-ban oszlik meg a két fő vallási irányzat között, és ehhez járul Ausztria túlnyomóan katolikus lakossága, továbbá Svájcban és a szórványokban élő németek vegyes vallású tömege. A vallás ezért elvesztette az esélyt a német egység kifejezésére, és inkább a helyi különbözőségek kifejeződési eszköze. Így például a németeken belül jelentős mértékben eltér a protestáns **poroszok** (észak-németek) és a túlnyomóan katolikus **bajorok** kultúrája, életmódja és politikai beállítódása. Az osztrákok, a svájci németek és a luxemburgiak esetében a regionális kulturális különbségekhez az állami önállóság is hozzáadódik, így ezeket gyakran külön népnek, ill. a svájciakat a maguk francia, olasz és rétoromán nyelvű polgártársaikkal együtt külön nemzetnek veszik. A modern német egység megvalósítása a XIX. század küszöbén, a napóleoni háborúk és a kapitalizmus németországi elterjedése korában került a politika előterébe. Napóleon, aki Franciaországot a középkori hagyományokat őrző feudális országból egy központból igazgatott polgári nemzetállammá tette, és ezzel lényegében felszámolta az itt is tetten érhető regionális tagozódást, Németországot is Franciaországhoz hasonló alárendelt szövetséges állammá próbálta szervezni. Így alakult meg 1806-ban a Rajnai Szövetség, melybe a Rajna és az Elba között elterülő kisállamok szinte mindegyikét beletették, és csak a legerősebb német államok – Habsburg Birodalom,

Porosz Királyság, Szászország – maradtak kívül, ők is elismerték azonban Franciaország kontinentális vezető szerepét. E rendezés fő vonásaiban a napóleoni korszak végéig (1815, bécsi kongresszus) fennmaradt, bár az állandó háborús helyzet és a gyakori területi változások nem tették lehetővé, hogy megszilárduljon, és túlélje a következő nagy rendezést. 1813-ra Napóleon Franciaország határait már messze a francia nyelvterület mögé tolta ki. Országa nemcsak a sokat emlegetett Rajnavonalig, hanem néhány kisebb szomszédos ország, valamint számottevő német, olasz és osztrák területek becsatolásával Lübecknél a Balti-tengerig, Dalmáciában pedig az Adriáig terjeszkedett.

1815 után új korszak kezdődött az európai területrendezésben: a „status quo” befagyasztása, a már szinte halaszthatatlan német és olasz egység lehetőség szerinti késleltetése. A Német Császárság, ill. a Rajnai Szövetség helyén fölállított **Német Szövetség** magában foglalta ugyan a feudális német államok zömét, de kívül maradt a két legerősebb állam, a Habsburg Birodalom és Poroszország keleti része. Ezért aztán a német egység ügye szoros kölcsönhatásba került a szintén e században vajúdo lengyel és magyar függetlenség ügyével. 1848-49-ben kísérlet történt a Német Szövetség polgári Németországgá való átalakítására, de eredmény nélkül. A XIX. századi lengyel és magyar függetlenségi mozgalom elbukott, ami egyben alkalmat adott a porosz, illetve a Habsburg (és nem utolsósorban az orosz) centralizmus új hullámának kibontakoztatására. Eldöntetlen maradt azonban a porosz és a Habsburg állam közötti harc az össznémet vezető szerepért. A Habsburgok, akik a XVII. század óta a német császári tisztséget betöltötték, dinasztikus-történelmi alapon a német kisállamok meghagyásával és a nem-német lakosság – magyarok, lengyelek, olaszok – minél nagyobb fokú jogkorlátozásával képzelték el, a német egységbe birodalmuk nem-német tartományait is be akarták kapcsolni. Ez volt a „**nagynémet egység**” koncepciója. A königgrätzi csatamezón azonban 1866-ban porosz győzelem született, amivel a német kérdés a „**kisnémet egység**” programja által oldódott meg. A német egységgel párhuzamosan megtörtént Olaszország egyesítése is (1861-70), majd mint utolsó akadályt az

egyesülés útjából a német fegyverek térdre kényszerítették Franciaországot is (1870–71).

Ezután a német történelem az ismert hullámverések ellenére a térszervezésben kitartott a tartományok (Bundesländer) rendszere mellett, sőt az ehhez hasonló egységeket Európa más részein is a térszervezés normájává tette.

A XX. században a régiók földrészünk számára a nemzetállamok háborút kiváltó konfliktusaira adandó választ jelentik: **kisebb egységek talán könnyebben szót érhetnek egymással!** Ez a gondolat alapozta meg a francia–német viszony 1945 utáni újrendezését. Ez lett az európai integráció bővülésével az Unió egyik vezéreszméje. És ez sem merev területi beosztást, sem pedig szigorú elosztási csatornarendszert nem jelent. A regionális beosztás ugyanis országonként más-más úton, egymás rendszereihez többé-kevésbé igazodva s egyben eltérve fejlődik. A nagyobb tagállamok 10.000 km² nagyságrendű tartományokra tagolódnak, a kisebbek pedig vagy 1-2 tartományra osztják magukat, vagy pedig – bízva saját rendszerükben – mellőzik a tartományi szintet. A „nagy tagállamok”: **Németország, Olaszország, Nagy-Britannia** (itt a történelmi országrészek, pl. Anglia, Skócia, Man-sziget egymástól is eltérő méretet képviselnek), **Franciaország és Spanyolország**. Az említett országok tartományaihoz mérhetőek **Ausztria, a skandináv országok, Portugália és Görögország** hasonló egységei. Az EU beosztásában jelenleg egy régiónak számít **Írország**, s egy másiknak a Nagy-Britanniához tartozó Észak-Írország. A saját útjukat járják a Benelux-országok: **Hollandia** magyar megyényi egységekből áll; **Belgiumban** most váltja föl a megyéket a négy, nyelvi alapú tartomány: Flandria, Vallonia, Brüsszel, valamint a sokkal kisebb Német-Belgium; **Luxemburg** pedig egy magyar megyével ér föl. A **tagjelöltek**, így hazánk számára még nyitott a kérdés: milyen utat válasszanak a belépés után.

A régiók alakulásának új szakasza nyílik a XXI. századdal, mely várhatóan a **piaci tényezőket** emeli elsőszámú régióképzővé. Így döntő

szerepe lesz a régióhatárok kijelölésében a piaci szereplőknek. (India úgy lett **Pepsi-sziget a Coca Cola-óceánban**, hogy az indiai kormány az 1960-as években agresszív piacpolitikája miatt kitiltotta a piacvezető üdítőital-gyártót, akinek helyét az akkori második foglalta el.) Már most körvonalazható a **piaci régiók** kialakulása a nagy ellátó rendszerekben (víz, villany, földgáz, telefon), a tömegkommunikációban, az oktatásban vagy éppen a szállítványozási piacon.

3. Magyarország területszervezési hagyományai

Magyarország ezer esztendeje **centralizált**: egy központból irányított ország, melynek területi tagozódása a nyugat-európai régióknál valamivel kisebb, 1000 km²-es nagyságrendű vármegyéken alapul. A megyék Szent István óta (sőt valószínűleg még régebben) a területszervezés stabil, időálló alapegységei voltak, némelyik szinte ezer év óta változatlan formában áll fenn.

A megyéket a történelmi korszakok más-más tartalommal ruházták föl, eddig azonban sem nagyobb, sem pedig kisebb egységekkel nem sikerült felváltani. A kora középkori királyi végrehajtó szerv (ispánság) az Árpád-kor végére már elvesztette eredeti súlyát, előtérbe került viszont a megyék szerepe a helyi nemesség, a legtöbb helyen a főnemesiséggel rivalizáló köz- és kisnemesek érdekérvényesítésében is. A megyéknek volt országgyűlési követük, aki szavazati jogával élve a hasonló érdekű küldöttekkel összefogva érvényesíthette a helyi érdekeket akár a királlyal szemben is. A megyék fontos szerepet játszottak a királyválasztásban, az Aranybullával és más bevett törvénycikkkel ellentmondó királyi rendelkezésekkel szembeni ellenállási jogukat még a legszigorúbb terror idején is megtartották.

A történelem egyes időszakaiban létrejöttek **regionális gyűlések** is: az erdélyi országgyűlés, a székelyek, szászok gyűlései és a horvát tabor. Ezek határozatait azonban a magyar országgyűlés megvétózhatta. Amikor azonban ezen országrészek törvényhozási különállását a Habsburg-

uralkodók „törvényileg” megerősítették, ezzel kikerültek a magyar országgyűlés hatásköréből. A horvát tartományi gyűlés mindig a magyar országgyűlés alá volt rendelve, és bizonyos jogköröket Horvát-Szlavónországban a magyar kormány 1918-ig sikerrel védelmezett. Erdélyben viszont a kettős királyválasztástól (1526) a tartós újraegyesülésig (1867) külön „országgyűlés” működött, és a jogrend is valamelyest eltérő alapon fejlődött. Erdély és Magyarország újraegyesítése többszöri kísérlet után a polgári nemzetállam korszakában sikerült – miután kudarcot vallottak Fráter György, Báthori István, Bocskai István, Bethlen Gábor, I. Rákóczy György, Thököly Imre, II. Rákóczi Ferenc, valamint az 1848-as forradalom kísérletei. Az 1690. évi Lipóti Diploma Erdélyt a Magyar Szent Korona szerves részének deklarálta, egyben kimondta a tartomány nagyfejedelemséggé alakítását, és elrendelte a közvetlenül Bécsnek alárendelt erdélyi végrehajtó hatalom fölállítását. Nem tartozott a magyar országgyűlés hatáskörébe a szűkebben vett Magyar Királyságtól Erdélyhez csatolt Partium, melynek területe folyton zsugorodott ugyan, de csak 1861-ben tűnt el véglegesen a térképről.

Említést érdemel még, hogy a megyei jogintézmény Magyarország számos szomszéd országában is meghonosodott, így például Romániában (előd- és utódállamait is beleértve), Szlovákiában, Horvátországban és Bulgáriában.

A polgári korszak megyéi a centralizáció és a decentralizáció hullámverésében változtak, mind alakjuk, mind pedig szerepkörük a politika és a gazdaság aktuális erőviszonyai szerint alakult. A megyék még diktatúrák idején is bizonyos fórumot jelentettek a központi hatalom önkénye ellen, amit II. József és az 1849-es megtorlás időszaka példáz.

A megyék fölött csak halványan körvonalazódott néhány országrész méretű egység: így a Duna menti megyéket magában foglaló **Alsó-**, illetve a Tisza menti megyéket magában foglaló **Felső-Magyarország**. Az előbbi később Dunántúl és Dunamellék, az utóbbi pedig Tiszántúl és Tisza mellék megyecsoportjaira bomlott. Az Alsó- és Felső-Magyar-

ország közötti megkülönböztetés csak némely szakigazgatási beosztásban (pl. a bányagazgatásban) intézményesült, illetve előfordult, hogy az „ifjabb király”, vagyis a kijelölt trónörökös még apja életében berendezkedhetett az ország keleti felében, mint Felső-Magyarország ura. Székhelye ilyenkor Nagyvárad volt. A keleti országrész ilyesféle elkülönülése alapozta meg 1541-ben, Buda eleste után a keleti magyar királyság, és később az Erdélyi Fejedelemség életképességét.

***Alsó-Magyarország** a XIX. századig használatos megjelölés a történelmi Magyarország nyugati felére. Alsó-Magyarország központjai Buda és Pozsony voltak. Buda 1541-től 1686-ig a török kézre került országharmad központja volt, a Budai vilajet (török tartomány) és a budai pasa székhelye. Az 1686. évi ostrommal keresztény kézre került ugyan, de a város és lakossága súlyos pusztulást szenvedett. Központi szerepe később Pestre, majd a XIX. században a több helységből egyesített új fővárosra, Budapestre szállt át. Pozsony 1848-ig töltötte be az országgyűlések színhelyének, valamint a koronázóvárosnak szerepét. A XX. században mint szlovák főváros emelkedett ki a környező városok közül, bár lélekszáma Budapestnek és Bécsnek csak harmadnegyedrészt éri el. Az „alsó-magyarországi bányavárosok” kifejezésen a maga idejében a Duna vízvidékéhez tartozó selmeci bányavidéket értették.*

***Alföld, Nagy-Magyar-Alföld** – a természeti tájbeosztásban a Kárpát-medence központi fekvésű síksági nagytája, melyet gyakran Alsó-Magyarországgal kevernek össze. Ez tévedésen alapul: az Alföld természetföldrajzi megjelölés, mely Alsó- és Felső-Magyarországból is foglal magában részeket. Ma a kb. 100.000 km² kiterjedésű Alföldnek fele Magyarországhoz tartozik, másik fele pedig Szlovákia, Ukrajna, Románia, Jugoszlávia, Horvátország és Bosznia-Hercegovina között oszlik meg. A magyar régióbeosztások az Alföldön belül Észak-alföldi (Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar, Jász-Nagykun-Szolnok) és Dél-alföldi körzetet (Bács-Kiskun, Csongrád, Békés) különböztetnek meg*

Debrecen, ill. Szeged vonzásközponttal. A nagytáj elnevezése a XIX. században Petőfi Sándor „Alföld” című verse nyomán terjedt el.

Felső-Magyarország – a történeti Magyarország keleti fele, nem számítva Erdély Királyhágón túli részeit; központjai Kassa és Nagyvárad. A fogalom utóda a ma is használatos Felvidék, amely azonban más területre értendő: Szlovákia és Észak-Magyarország hegyvidékére.

Felvidék, Felföld, észak-nyugati Felvidék – a történeti Magyarországnak az Északnyugati-Kárpátokra eső része; az Alfölddel, Dunántúllal, Kárpátaljával korreláló megjelölés. A Felvidék fogalma 1919 után a Magyarországtól Csehszlovákiához csatolt területre, ill. Szlovákiára vonódott át; a trianoni határon belül maradt felvidéki rész a továbbiakban Észak-Magyarországgént használatos. A felvidéki megyéket részben a Duna-balparti, részben a Tisza-jobbparti országrészhez számították; a határvonal nagyjából a Duna és a Tisza vízválasztója (Liptó, Zólyom és Nógrád, ill. Szepes és Gömör-Kishont között) volt.

A magyar feudális vármegyék általában egy-egy királyi vár, birtokközpont körül alakultak ki, legtöbbjük első székhelyének nevét viseli: pl. **Fejérvár megye... Fejér vármegye, Abaújvár megye... Abaúj vármegye**. A vármegyék egymással jogi, sőt néha fegyveres konfliktusok sorát éltek meg, határaik a történelem viharaiiban sokat változtak, bár fő vonásaik többnyire századokon át felismerhetőek. Jó példa erre a **Dél-Dunántúl**: itt a középkori vármegye-beosztás folyamatosságát a 150 éves török uralom törte derékba. Ennek következtében lakosságuk is jórészt kicserélődött, a XVII. század végén, a törökök távozása után e vármegyék mégis csaknem változatlan formában alakultak újjá (Somogy, Tolna, Baranya). Ha azonban a törés túl hosszú ideig tartott, és a régi megyehatárok teljesen feledésbe merültek, előfordult a török előtti megyék megszüntetése is. Eltűnt például a térképről a dél-alföldi **Keve**, a drávántúli **Valkó** vármegye, és a köztük lévő határ elmosódása miatt egyesíteni kellett **Bács** és **Bodrog** megyét. Az is előfordult, hogy a megye középkori elődjéhez képest más helyre tolódtott: így például **Csa-**

nád megye a XVI. századig nagyjából a Marostól Délre terült el, míg a XVIII. századtól a Maros jobb partjára szorítkozott (ősi szék-helye a folyó túlsó, déli partján fekszik).

A vármegyék rendszere Magyarország számára sokszor a megmaradás egyetlen intézményes biztosítója volt, hiszen a mindenkori uralkodók – még a legmagyarellenesebb Habsburg-királyok is – a koronázási esküben többek között a megyék meglévő jogainak tiszteletben tartására is fogadalmat tettek. Megyét létesíteni, átalakítani, vagy összevonni csak a főként megyei követekből álló országgyűlés jóváhagyásával lehetett. Ennek ellenére a Habsburg-korszakban születtek olyan területszervezési döntések is, amelynek magyarellenes éle nyílt titok volt: a déli országrészben ugyanis a Habsburgoknak sikerült egy Fiumétől Brassóig terjedő, a magyarok számára ellenséges sávot létrehozni. Ezt részben katonai igazgatás alá helyezték (ez volt a Határőrvidék), részben az ország többi részétől különválasztva, tartományként igazgatták (Horvátország, Szlavónia, Temesi Bánság, Erdélyi Nagyfejedelemség, s ez utóbbin belül a szászok középkori eredetű autonóm területe). Bár a XVIII-XIX. század során ezekben az országrészekben is helyreállt a vármegyrendszer, az itteni megyékben a magyarság kisebbségbe szorult, sőt egyes megyékből teljesen kizárattott.

Ugyancsak nagy szerepe volt a vármegyéknek a nemzetiségek területi önrendelkezése szempontjából. A Felvidéken a megyei közeletet uraló nemesi és polgári réteg jórészt szlovák nyelvű, vagy legalábbis magyarul és szlovákul egyaránt beszélő közeget teremtett, amelyben a latin mint semleges hivatalos nyelv természetes hidat jelentett a két nyelvű közösség között. Sajnálatos, hogy az időben nagyjából egyszerre jelentkező magyar nyelvtörvény (1844), mely a magyart a latin helyébe első számú hivatalos nyelvnek tette meg, valamint a szlovákok nemzeti öntudatra ébredése, mely a szlovákságnak a pánszláv testvérekhez való kapcsolódását tette programmá, egymás ellen hatott. A külső (bécsi, prágai, szentpétervári) politikai manipulációk és a magyar uralkodó elit rövidlátása egyaránt felelős azért, hogy a magyar államba és a hungarus

népközösségbe természetes módon beilleszkedő, s még 1848–49-ben is túlnyomórészt a magyarok mellett kiálló szlovák nép nyelvi jogainak elismerése híján elfordult az ezeréves közös hazától, és az első világháború után új utakra lépett. A többi nemzetiség különállása a nyelv mellett a vallási különbözőségeken alapult, a szerbeknek és a románoknak ortodox, a ruszinoknak pedig görögkatolikus (unitus) nemzeti egyházuk volt. Az ő területi önrendelkezésüket ezért nemcsak a megyei, hanem az egyházi intézmények is segítették. Az egyházak a közigazgatási egységeken fölülemelkedő, habár azokkal bizonyos szinten összhangba kerülő területi egységeket alkalmaztak. A szerémségi (tehát Szlavóniához tartozó) Karlócán székelő ortodox pátriárka például Komáromtól a Balkán-félsziget közepéig minden szerb egyházközséget felügyelt, sőt 1863-ig a román ortodoxok is őalá voltak rendelve; a ruszinok nemzeti egyháza, az Ungvárott székelő munkácsi görög katolikus püspökség pedig maga alá foglalta a kárpátaljai ruszinok túlnyomó többségét.

A **megyék fölötti beosztás** először II. József, a „kalapos király” uralkodása idején került a politika homlokterébe. II. József ambiciózus és a hagyományokat kevésre értékelő uralkodó volt. Szerinte a polgárosodáshoz és a németesítő szándék kibontakoztatásához a tartományok jobb keretet biztosítanak. Ezért birodalmát – mely az időben még Flandriától Bukovináig és Csehországtól Közép-Itáliáig terjedt – tartományokra kívánta bontani, s ez a felosztás 5 évig volt érvényben. Mivel Magyarországon a megyék fölötti beosztás tulajdonképpen a megyerendszer tagadását jelentette, a király tervei a nemesség ellenállásába ütköztek, és nem várt hatásként föllendítették a hanyatló magyar nemzeti öntudatot. II. József a megyéket formálisan meghagyta ugyan (legfeljebb kisebb kiigazításokra és megyei összevonásokra került sor), sőt szervezeti rendjükbe sem avatkozott, a megyei jogkörök csaknem teljes eltörlésével azonban e nagy múltú egységeket üres tanácskozó szervekké minősítette vissza. A tényleges hatalom a 3-5 megye fölé rendelt tartományok hatáskörébe került, melyek önkormányzati jogok és hagyományok híján az uralkodó akaratát gépiesen teljesítő végrehajtó

egységek voltak. A tartományi határok kijelölésében szigorúan igazodtak ugyan a megyék körvonalaihoz, azonban még olyan „szentség-törésre” is sor kerülhetett, hogy a társországi Zágrábban működő tartományi szervek hatáskörét a Balaton K-i végéig nyúló anyaországi Zala vármegyére is kiterjesszék. Tartományi székhely lett Pest-Buda, Zágráb, Sopron, Nyitra, Besztercebánya, Kassa, Munkács, Nagyvárad, Temesvár és Pécs (a Drávántúlra is átnyúló hatáskörrel). Erdélyben a partiumi Szilágysággal és Zaránd megye egy részével bővített Nagyfejedelemség területét tizenegy, az ottani vármegyéknél és székeknél általában nagyobb méretű tartományt állítottak föl. Kimaradt a tartományi rendszerből a Határőrvidék, melynek a déli országhatár mentén az Adriától Erdélyig húzódó sávját továbbra is a bécsi katonai szervek igazgatták. A tartományi beosztás nem csak a vármegyéket fosztotta meg önkormányzatuktól, hanem a horvátok, a székely, az erdélyi és a szeptesi szászok, a jászok, a kunok és a hajdúk autonómiáját is súlyosan korlátozta. Az 1785-ben bevezetett tartományi rendszer ezért tiszavirágéletűnek bizonyult, és II. József halálos ágyán nagy vihart kavarázó rendeleteinek zömével együtt ezt is kénytelen volt visszavonni.

Hasonló politikai szándékok és beosztás jellemezte a szabadságharc leverése utáni **abszolutista rendszert**, mely szintén a tartományokat tette meg a térszervezés alapjául. Közülük néhányat a Magyar Királyság törzsterületétől elkülönítve közvetlenül a bécsi kormányzati szervek igazgatása alá rendelték: Horvátország, Szlavónia, a Katonai Határőrvidék. A Partium maradékával bővített Erdély mellett új kreációként megjelent a térképen a XX. századi Vajdaság előképe: a Temesi Bánságot, Bács-Bodrog megyét, valamint a Szerémség polgári igazgatású északi járásait magában foglaló koronataromány, a **Szerb Vajdaság és Temesi Bánság**. (A Temesvár székhellyel, kimondottan magyarellenes szándékkal létrehozott, Bécsből igazgatott koronatarományjal honorálták a délvidéki szerbek magyarellenes fölkelését, azonban a szerb nemzeti követelésekből végül alig valósult meg valami. 1861-ben ez a mesterséges, gyökértelen területi alakzat megszűnt, visszaállt a korábbi status quo).

A kiegyezés után a polgári nemzetállam megteremtésével fölmerült a **közigazgatási beosztás gyökeres átrendezése** is. Az 1876-os megyereform főbb elvei között szerepelt a megyék méret szerinti kiegyenlítése (az addigi százszoros különbség a legkisebb és a legnagyobb megye között tízszeresre mérséklődött), a gazdasági és igazgatási egységek lehetőség szerinti összehangolása (a megyék legyenek gazdaságilag összefogható, kompakt egységek), a közbeékelte vagy különálló terüldarabok megszüntetése, valamint – országgrészenként és nemzetiségenként eltérő módon – bizonyos etnikai szempontok érvényesítése.

Az első szempont megvalósítására példaként hozhatjuk a feudális korból eredő, de a XIX. század végére már idejét múlt kis megyék, illetve székek és vidékek összevonását: például Szepes vármegye összevonását a XVI Szepesi városok kerületével, Torda vármegye nyugati részének összevonását Aranyosszékkal, Torda vármegye keleti részét Marosszékkal, majd néhány évvel később Abaúj és Torna vármegye egyesítését. Ellenpélda viszont a „vezérvármegye”, **Pest-Pilis-Solt-Kiskun**: ezt nemhogy kettéosztották volna, amit a területi és lakossági arányok bőségesen indokoltak volna, hanem a Jászkun kerület felszámolásakor hozzácsatolták a Kiskunság nagy részét is. Igaz viszont, hogy az 1873-ban székesfővárossá előlépő **Budapest** kikerült a megye hatásköréből.

A következő szempont, a megyék gazdasági megalapozása főképpen a megyeszékhelyek áthelyezésében, illetve néhol gazdaságilag egymást kiegészítő tájak egy megyébe szervezésében nyilvánult meg. Ekkor lett például megyeszékhely **Szolnok**, mely korábban a Hevessel egyesített Külső-Szolnok vármegyéhez tartozott, és most az új **Jász-Nagykunszolnok** megye gazdasági központjaként indult új fejlődésnek. Ugyancsak ekkor kapott megyeszékhelyi szerepkört **Debrecen**, mely korábban szabad királyi városként külön közjogi egységet képezett Bihar és Szabolcs megyéből kiszakított megyényi kiterjedésű határával. 1876-ban, a Hajdúkerület autonómiájának megszüntetésével a hat hajdú település, Debrecen, valamint szomszédos vármegyei falvak összevoná-

sával megalakult a Debrecen központú **Hajdú** vármegye, mely a XX. században többszöri bővítés után Hajdú-Bihar megyében folytatódott. A gazdaságilag összefüggő tájak összekapcsolására példa a Fehér-Körös völgyi Zaránd vármegye, melynek alsó harmadát Arad, felső kétharmad részét pedig Hunyad megyéhez csatolták. Hasonlóképpen egyesítették a déli határszáron sorakozó végezredek területét a szomszédos vármegyékkel.

Az **exklávék** és az **enklávék** felszámolása kimondottan a központosított polgári kormányzás érdekét szolgálta, amennyiben a területileg összefüggő egységek igazgatása célszerűbb, mint a több darabból álló, s így az élet minden területén a szomszédságtól függő mozaik egységeké. Igaz viszont, hogy a beékelte és különálló darabok kialakulása valamilyen történelmi és/vagy etnikai szempont kifejeződése: régebbi, ma már sokszor feledésbe merült térkapcsolatok maradványa. Így az „elretentő” példaként emlegetett erdélyi **Felső-Fehér** vármegye, mely több megyényi területen szétszórt 15 darabból állt, voltaképpen az egykor Dél-Erdélytől az Al-Dunáig nyúló erdélyi vezérvármegyének, a Szent István-i Fehér megyének volt a maradványa. Ennek a hatalmas királyi birtoknak nagy része később székely, szász vagy román hűbéri tartományokká alakult (Háromszék, Királyföld, Barcaság, Fogarasföld, Havaselve), s a maradék összefüggő darab **Alsó-Fehér**, a szétszakított darabok pedig Felső-Fehér néven szerepeltek a megyék között. Alsó-Fehér az uralomváltástól függetlenül mindmáig megőrizte megyei jogállását (ma: Fehér/Alba megye, Gyulafehérvár székhellyel), Felső-Fehér darabjain pedig 1876-ban Szeben, Fogaras, Kis- és Nagy-Küküllő, Udvarhely, Brassó és Háromszék megye osztozott.

A dél-erdélyi rendezés összefüggött az utolsóként említett etnikai szempontok érvényesítésével is: a románok, magyarok és szászok által lakott felső-fehéri területdarabok ugyanis főleg az ekkor létesített szász megyéket erősítették. Még jobb példa a nemzetiségi és igazgatási szempontok összehangolására a **délvidéki rendezés**, mely a szerbek helyett a magyar, a német és a horvát etnikumot igyekezett segíteni.

Az 1876-os megyerendezés összekapcsolódott a **város- és községállomány rendezésével**, mely 1872 és 1886 között zajlott. Ennek eredménye, hogy országosan egységes, kis és nagyközségekből álló faluhálózat, illetve rendezett tanácsú és törvényhatósági jogú városokból álló **kétemeletes városhálózat** jött létre.

A **fővárost** 1873-ban kiemelték mind a város-, mind a megyehálózatból, és külön közjogi egységgé nyilvánították. Ez megalapozta Budapest világvárossá fejlődését, egyben azonban szembeállította a fővárost és a „vidéki” Magyarországgal. A vidéki városok első vonalát képező **törvényhatósági jogú városok (tjv.)** zöme a korábbi **szabad király városok (sz.kir.v.)**köréből került ki. Ezek közül azonban csak a legjelentősebbek – az összesnek körülbelül a harmada – maradhatott az élvonalban, a kisebb, eljelentéktelenedett, vagy korábbi városi szerepkörüket elvesztő városok visszasorolódtak, és **rendezett tanácsú városok (rtv.)**, illetve néhányan a községek lettek. A rendezett tanácsú városok derékhadát a korábban másodrendű városnak nevezett püspöki, kamarai és egyéb kiváltságos városok képezték, melyek zömmel a reform után is megmaradtak a városok második vonalában. A városok és falvak átmenetét képező „harmadrendű város”, a mezőváros lett a polgári városreform legnagyobb áldozata: e kategória ugyanis megszűnt, és a 800-nál több mezőváros zöme a községek közé sorolódott vissza.

A **mezőváros (mv.)** a magyar településállomány jellegzetes és sok vitára okot adó eleme, melyet a XX. században sokszor az agrárváros szinonimájaként az „igazi”, iparból és szolgáltatásokból élő nyugat-európai típusú városokkal állítottak szembe. A mezőváros (latinul: oppidum) azonban a régi magyarban a **város** (civitas) és a **falú** (pagus) kiegészítő társa: a falvak átlagából már kiemelkedett, de csak korlátozott önkormányzattal és csekély kiváltságokkal – tanács, vásár, bánya, egyéb intézmény tartásának jogával – felruházott település volt. Kimondottan iparos vagy kereskedő mezővárosok is léteztek, való igaz azonban, hogy a mezőgazdaság bizonyos ágai is komoly városképző erőt jelentettek (pl.: borászat, állattartás, munkaigényes intenzív kultúrák).

Magyarország általános agrárjellege miatt a XX. század derekáig a mezővárosok zöme (de a magasabb szintű városoké is!) valóban az agrárágazaton alapult, ez azonban semmiképpen sem értelmezhető a szintén jórészt agrárvárosból kifejlődött nyugati várostípustól való elmaradás jegyeként.

A polgári közigazgatást megalapozó kiegyezés utáni reformok rendkívül mélyreható átalakulásokat indítottak el, és hatásuk máig érződik. A köztudatban máig él az a kevésbé megalapozott vélemény, hogy a XIX. század derekán Magyarország az elmaradott agrárország állapotából a gyorsan fejlődő, iparosodó, kapitalizálódó és a nemzetközi piacba egyre sikeresebben bekapcsolódó országgá lépett elő, és ennek a kitörésnek az eredménye, hogy legalább Közép-Európa országaihoz sikerült fölzárkóznia. Vagyis: a kiegyezés utáni föllendülés húzott ki bennünket a Balkán mocsarából. És ezzel utólagosan igazoljuk a korszak igazgatási rendelkezéseit is, melyek korántsem egyértelmű hatása máig gyűrűzik. A korabeli állapotok jobb megismerése végett alább egy végső kicsengését tekintve eddig teljesen elhallgatott adatot szeretnénk országos részletességgel igazolni: Magyarország a **korabeli 30% körüli városi lakosságárányal** jól beilleszkedett a közép-európai szomszédságba. Mivel azonban a reform a mezővárosok visszaminősítésével **az urbanizáció szintjét 14%-ra szorította vissza**, a következő évtized, sőt évszázad során mindig lehetett arra hivatkozni, hogy „fel kell zárkóztatni”, „ki kell építeni” a gyakorlatilag nem is létező magyar városhálózatot. Ebből pedig egyenesen következik a tömeglakótelepek építése, a falvak visszafogása és városhoz csatolása, az önkormányzati hagyományok elsorvasztása.

Magyarország feudális városállománya és városhálózata (1870-80)

Az adatok forrása: Magyarország helységnévtárai, ezekhez képest korrigált adatok: Kunhegyes, Hajdúböszörmény, Hajdúnánás és Gyula rtv., viszont Orosháza csak mv. Az 1873. évi változások közül a legnagyobb horderejű Pest, Buda és Óbuda egyesítése volt. Magyarország mai területén a reform előtt 10 szabad királyi város (sz.kir.v.), 55 rendezett tanácsú város (rtv.) és 276 mezőváros (mv.), összesen tehát 341 város volt. 2000-ben városaink száma 220. Táblázatunkban a lakosságadatokat ezer főben értendők.

Megyei rangú egységek (statisztikai kerületenként)	Lakosság	A reform előtti helyzet (1870)					A reform utáni helyzet (1880)			
		Sz. kir. v.	Rtv.	Mv.	Városi lakosság	%	Tjv.	Rtv.	Városi lakosság	%
Baranya	274	24	12	29	65	24	24	0	24	9
Fejér	196	23	0	61	84	43	23	0	23	12
Győr	103	20	0	2	22	21	20	0	20	19
Komárom	143	12	0	24	36	25	12	0	12	8
Moson	75	0	8	25	33	44	0	0	0	0
Somogy	290	0	7	79	86	30	0	7	7	2
Sopron	230	25	0	63	88	38	21	4	25	11
Tolna	221	0	0	93	93	42	0	0	0	0
Vas	352	7	12	45	64	18	0	14	14	4
Veszprém	201	0	31	21	52	26	0	26	26	13
Zala	335	0	20	53	73	22	0	15	15	4
Duna jobb partja	2420	111	90	495	696	29	100	60	160	7
Árva	82	0	0	10	10	12	0	0	0	0
Bars	137	13	7	14	34	25	0	18	18	14
Esztergom	65	9	0	13	22	33	0	15	15	22
Hont	112	17	0	10	27	24	14	3	17	15
Liptó	79	0	7	11	18	23	0	0	0	0
Nógrád	198	0	4	24	28	14	0	4	4	2

A táblázat folytatása a következő oldalon!

Megyei rangú egységek (statisztikai kerületenként)	Lakosság	A reform előtti helyzet (1870)					A reform utáni helyzet (1880)			
		Sz. kir. v.	Rtv.	Mv.	Városi lakosság	%	Tjv.	Rtv.	Városi lakosság	%
Nyitra	361	5	22	102	119	36	0	25	25	7
Pozsony	297	69	3	54	126	42	46	25	71	24
Trencsén	249	4	8	31	43	17	0	7	7	3
Túróc	45	0	0	10	10	22	0	0	0	0
Zólyom	102	31	0	23	54	53	0	31	31	30
Duna bal partja	1727	148	51	302	501	29	60	128	188	11
Bács-Bodrog	576	99	38	148	285	49	117	20	137	24
Csongrád	208	70	94	0	164	79	119	46	165	79
Heves-Külső-Szolnok	332	0	71	62	133	40	0	71	71	21
Jászkun kerület	216	0	195	0	195	90	0	116	116	54
Pest-Pilis-Solt	775	295	97	78	470	61	311	60	371	48
Duna-Tisza köze	2107	464	495	288	1247	59	547	313	860	41
Abaúj	167	22	4	24	50	31	20	0	20	12
Bereg	159	0	15	19	34	21	0	15	15	9
Borsod	195	0	25	31	56	29	0	22	22	11
Gömör-Kishont	173	0	28	14	42	24	0	20	20	12
Sáros	175	20	0	19	39	22	0	20	20	11
Szepes + XVI városok	175	16	45	7	68	39	0	35	35	20
Torna	22	0	0	2	2	7	0	0	0	0
Ung	131	0	11	6	17	13	0	11	11	8
Zemplén	293	0	26	54	80	27	0	0	0	0
Tisza jobb partja	1490	58	154	176	388	26	20	123	143	10
Békés	210	0	19	112	131	62	0	19	19	9
Bihar	555	75	2	96	173	31	75	0	75	14
Hajdúkerület	63	0	63	0	63	100	0	60	60	95
Kővárvidék	52	0	0	4	4	8	0	0	0	0
Közép-Szolnok	114	6	4	4	14	12	0	10	10	8
Kraszna	63	0	5	3	8	13	0	5	5	8

A táblázat folytatása a következő oldalon!

Megyei rangú egységek (statistikai kerületenként)	Lakosság	A reform előtti helyzet (1870)					A reform utáni helyzet (1880)			
		Sz. kir. v.	Rtv.	Mv.	Városi lakosság	%	Tjv.	Rtv.	Városi lakosság	%
Máramaros	221	0	17	12	29	13	0	9	9	4
Szabolcs	266	0	22	73	95	36	0	22	22	8
Szatmár	281	33	13	27	74	26	18	28	46	17
Ugocsa	67	0	0	12	12	17	0	0	0	0
Tisza bal partja	1778	114	145	344	603	34	93	153	246	14
Arad	305	33	0	89	122	40	33	0	33	11
Csanád	96	0	27	21	48	50	0	27	27	28
Krassó	259	0	19	32	51	20	0	0	0	0
Temes	356	53	4	57	114	34	53	4	57	16
Torontál	413	0	46	95	141	34	0	39	39	9
Zaránd	63	0	0	4	4	7	0	0	0	0
Duna-Tisza-Maros szöge	1492	86	96	298	480	32	86	70	156	10
Alsó-Fehér	227	8	15	14	37	16	0	22	22	10
Belső-Szolnok	138	5	6	0	11	8	0	11	11	8
Doboka	106	0	3	0	3	3	0	3	3	9
Felső-Fehér	58	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Hunyad	189	0	4	5	10	5	0	8	8	4
Kolozs	190	26	3	10	39	20	26	5	31	17
Küküllő	95	3	0	3	6	6	0	3	3	3
Torda	153	0	14	9	23	15	0	14	14	9
Fogaras vidéke	83	0	4	0	4	5	0	0	0	0
Naszód vidéke	53	0	0	6	6	11	0	0	0	0
Erdélyi vármegyék és vidékek	1292	42	49	49	141	11	26	66	92	7
Aranyosszék	20	0	2	0	2	9	0	2	2	9
Csikszék	107	0	1	6	7	6	0	1	1	1
Háromszék	110	0	13	0	13	12	0	13	13	12
Marosszék	92	13	0	1	13	14	13	0	13	14

A táblázat folytatása a következő oldalon!

Megyei rangú egységek (statisztikai kerületeként)	Lakosság	A reform előtti helyzet (1870)					A reform utáni helyzet (1880)			
		Sz. kir. v.	Rtv.	Mv.	Városi lakosság	%	Tjv.	Rtv.	Városi lakosság	%
Udvarhelyszék	98	0	8	2	10	10	0	8	8	8
Székelyföld	427	13	24	9	45	11	13	24	37	9
Beszterce vidéke	26	7	0	0	7	28	0	7	7	29
Brassó vidéke	83	28	11	2	41	49	0	28	28	34
Kóhalomszék	21	0	0	3	3	13	0	0	7	0
Medgyesszék	39	7	0	7	13	34	0	7	0	17
Nagysinkszék	26	0	0	6	6	23	0	0	8	0
Segesvárszék	27	8	0	0	8	30	0	8	0	30
Szászsebesszék	19	6	0	0	6	32	0	6	6	32
Szászvárosszék	22	6	0	0	6	26	0	6	6	25
Szebenszék	87	19	0	3	22	25	0	19	19	22
Szerdahelyszék	19	0	0	2	2	8	0	0	0	0
Újgyházzsék	12	0	0	1	1	8	0	0	0	0
Szászok földje	381	81	11	24	115	30	0	81	81	21
Erdély (Királyhágón túl) összesen	2100	136	84	82	301	14	39	171	210	10
Fiume és kerülete	18	13	0	0	13	72	13	0	13	72
Csajkás kerület	34	0	0	3	3	8	0	0	0	0
Németbánsági ezred	114	14	0	8	22	19	14	0	14	12
Szerbbánsági ezred	95	7	0	4	11	12	0	7	7	8
Románbánsági ezred	98	3	0	4	8	8	0	4	4	4
Bánsági Határvidék	341	24	0	19	44	13	14	11	25	7
Magyarország (Horvát-Szlavónország nélkül)	13473	1154	1115	2004	4273	32	972	1023	1995	15
Belovár	159	2	1	15	18	11	0	2	2	1
Kőrös	88	9	0	3	12	14	0	9	9	10
Varasd	170	11	0	6	17	17	11	0	11	6
Zágráb	261	22	2	6	30	11	20	6	26	10

A táblázat folytatása a következő oldalon!

Megyei rangú egységek (statistikai kerületenként)	Lakosság	A reform előtti helyzet (1870)					A reform utáni helyzet (1880)			
		Sz. kir. v.	Rtv.	Mv.	Városi lakosság	%	Tjv.	Rtv.	Városi lakosság	%
Fiume	79	3	0	8	11	14	0	2	2	2
Polgári Horvátország	757	47	3	38	88	12	31	19	50	7
Pozsega	76	3	0	8	11	15	0	3	3	4
Szerém	120	0	0	41	41	34	0	0	0	0
Verőce	185	17	0	35	52	28	17	0	17	9
Szlavónia	381	20	0	84	104	27	17	3	20	5
Péterváradí ezred	103	9	10	5	24	23	10	14	24	23
Bródi ezred	82	2	0	3	5	7	0	2	2	3
Gradiskai ezred	62	0	0	2	2	3	0	0	0	0
Szlavóniai végvidék	247	11	10	10	31	13	10	16	26	11
I. báni ezred	70	0	0	2	2	2	0	0	0	0
II. báni ezred	66	5	0	7	12	19	0	5	5	8
Szluini ezred	69	0	0	2	2	2	0	0	0	0
Ogulini ezred	87	0	0	2	2	3	0	0	0	0
Otocsáci ezred	77	3	0	1	4	5	0	3	3	4
Likai ezred	84	1	0	2	2	3	0	0	0	0
Horvát végvidék	453	9	0	14	24	5	0	8	8	2
Horvát-Szlavónország	1838	87	13	146	247	13	58	46	104	6
Magyar Birodalom	15311	1241	1128	2150	4520	30	1030	1053	2083	14

A községálózatot a kiegyezés után két kategóriába osztották. **Nagyközségeknek** nevezték a saját jegyzőt és bírót alkalmazó, többnyire nagyobb, népesebb, központi jellegű, és gyakran mezővárosi múltú helységeket. A **kisközségek** vagy a nagyközségeknek voltak alárendelve, vagy pedig egymással összevonva körjegyzőségeket alkottak. Ekkor vezették be azt is, hogy a külterületek maradás nélkül be legyenek osztva valamely város vagy község alá. Ez vezetett a korábban önálló pusztának nevezett lakatlan vagy csak szórványtelepüléssel benépesült

földdarabok községgé szervezéséhez. A pusztai vagy tanyasi községek némelyike mára elérte a városi jogállást (Lajosmizse, Mórahalom), míg zömük a falvak átlagába illeszkedett, s legfeljebb a településközpont majorság jellege, illetve több magból álló faluközpont megjelenése mutatja a helység pusztai eredetét. A községi reform egyben intézkedett a változások folyamatos követéséről a városi státusz megvonása és adományozása, valamint egyesítések és különválasztások révén. Ugyancsak a községi reformhoz kapcsolódott, de az első világháborúig húzódtott, s néhány megyében még akkor sem fejeződött be a községnevek egységes rendszerbe foglalása, a **községnév-törzskönyvezés**.

A kiegyezés után ismét fölvetődött a megyék fölötti, **tartomány méretű egységek** bevezetésének kérdése. Ez részben különféle **szakigazgatási beosztásokban** valósult meg (bíróságok, fegyveres erők, adó-, illeték-, vám-, út-, vasút-, vízügyi szervek stb.). Ezek egymással csak lazán függöttek össze, bár többnyire igazodtak bizonyos vonzaskörzet-határokhöz, és legtöbbször a megyei beosztáshoz is. Egységes rendszer hiányában azonban gyakori volt a hatásköri átfedés, illetve a közel eső központok vetélkedése (Győr–Sopron–Pozsony, Debrecen–Nagyvárad, Szeged–Arad–Temesvár, Kolozsvár–Marosvásárhely). Átfogó rendszer csak a **statisztikai beosztásban** alakult ki, amely a kettős Monarchia éveiben, Keleti Károly tagolását alkalmazta: 1. **Duna jobb partja** (tizenegy dunántúli megye), 2. **Duna bal partja** (11 dunán-inneni megye), 3. **Duna–Tisza köze** (öt megye: Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Bács-Bodrog, Csongrád, Jász-Nagykun-Szolnok és Heves), 4. **Tisza jobb partja** (nyolc tiszáninnyi megye), 5. **Tisza bal partja** (nyolc tiszántúli megye), 6. **Duna–Tisza–Maros szöge** (a kibővített Bánát: Csanád, Arad, Torontál, Temes, Krassó-Szörény), 7. **Erdély** (Királyhágóntúl: tizenöt megye), 8. **Horvát-Szlavónország** (nyolc megye) és 9. **Fiume** (kikötőváros, Magyarország exklávens része).

Hazánk területi alakulásának talán a legnagyobb kérdése a **Délvidék** sorsa volt, ezt fontossága miatt az alábbiakban részletesen ismertetjük. A törökkel kötött **karlócai béke** (1699) török kézen hagyta a **Te-**

mesközt, vagyis a Duna-Tisza-Maros közét, amely most első ízben különült el az anyaországtól. A felszabadított országrészben már a XVII. század végén megkezdődött a vármegyék újjászervezése, de a **török határ menti sávot katonai igazgatás alá helyezték**: megalakult a Tisza-Marosi határőrvidék, főleg szerb lakossággal, akiket pl. a Rákóczi-szabadságharc ellen is föl lehetett használni. Ugyancsak katonai igazgatás alá került az egész **Drávántúl**, amely a török hódoltság előtt a magyar anyaország közvetlen része volt. A középkorban ugyanis Horvátország a Karszt-felvidéket, Szlavónia pedig a Zágrábi-medencét és környékét jelentette. A török idők alatt terjeszkedett ki a Horvátország fogalom Zágráb, Kőrös és Varasd vármegyére, a Szlavónia (Tótország) nevet pedig – először „katonai térképezők tévedéséből” – a Drávántúl K-i részére, az egykori Verőce, Pozsega, Valkó és Szerém megyékre, valamint Baranya és Somogy drávántúli részeire kezdték alkalmazni. Amikor 1743-ban a Drávántúlt – a Határőrvidék kivételével – polgárosították, a horvát bán fennhatósága alá rendelték, noha a három újjászervezett drávántúli megye (Verőce, Pozsega, Szerém) továbbra is küldött követeket a magyar országgyűlésre is. Hiába bizonygatták a magyar rendek az immár „szlávón” megyék Magyarországhoz tartozását – Fényes Elek is mint az ország ötödik kerületét, a Dunántúlt, Dunáninnen, Tiszáninnen, Tiszántúlt sorában ismertette a Drávántúlt 1840 körül –, **Szlavónia teljesen délszláv jellegűvé vált, míg az 1868-as magyar-horvát kiegyezés jogilag is a horvát társországhoz tartozónak ismerte el.**

Az 1718-as **pozsareváci béke** értelmében, amely az osztrák-török háborúknak a Habsburgok számára legsikeresebb fordulóját zárta le, nemcsak a **Temesköz szabadult fel** és került osztrák katonai igazgatás alá, hanem egy időre Szerbia nagy része és Olténia (Kis-Oláhország) is.

A déli országhatárt az első világháborúig fennálló alakjában az 1740-es **belgrádi béke** határozta meg: a határt Horvátország hegyvidéki részének kivételével a folyókra – az Unára, a Szávára és a Dunára -, illetve Orsovától K-re a Déli-Kárpátok gerincére helyezték. A határ bel-

ső oldalán a XVIII. század közepére teljessé vált a katonai igazgatás alatt maradó, nemcsak az anyaországtól, hanem a társországoaktól is elkülönített **Katonai Határőrvidék**, amely keskeny sávban húzódott az Adriától a Keleti-Kárpátokig.

A Katonai Határőrvidéket először – már a XVI. század végén – Horvátországban szervezték meg. A **Horvát Végvidék** a XVIII-XIX. században három részből állt: a Karszt-felvidéken elterülő Károlyvárosi végvidéket a Likai, az Otocsáci, az Ogulini és a Szluini végezred; a Kulpa és az Una folyók közti Báni végvidéket az I. és a II. báni végezred; a Szávától a Drávaig terjedő Varasdi végvidéket pedig (ez volt a régi értelemben vett Szlavóniai végvidék) a Varasd-Kőrösi és a Varasd-Szentgyörgyi végezred alkotta. A Károlyvárosi és a Báni végvidéknek **Károlyváros**, a Varasdi végvidéknek **Belovár** volt a főtisztikari helye. A Varasdi végvidék a török kiűzése után az ország belsejébe került: csak Horvátország és a Drávántúl (ill. most már Szlavónia!) polgári részeit választotta el egymástól. A polgárosított országrészek közé ékelt katonai sziget a többi végezrednél néhány évvel korábban, 1872-ben, Belovár megye szervezésekor szűnt meg.

A Határőrvidék második szakasza volt a **Magyar** vagy **Szlovóniai végvidék**, amelyet 1744-ben szerveztek meg a drávántúli országrész nem polgárosított D-i sávjában. Három végezred alkotta: a Gradiskai, a Bródi és a Pétervárad; főtisztikari helye **Pétervárad** volt.

A Határőrvidék harmadik szakaszát a XVII. század végén felállított **Tisza–Marosi végvidék** képezte, amely már a Temesköz felszabadultakor (1718) az ország belsejébe került, de csak 1750-ben számolták föl. Szerb lakosainak egy része ekkor Oroszországba vándorolt (Új-Szerbia, Ukrajna déli-középső részén). A Tisza-Marosi végvidék területét Arad, Csanád, Csongrád és Bács vármegyék között osztották szét. Az Ókani-za, Martonos, Zenta, Ada, Mohol, Péterréve, Óbecse, Bácsföldvár, Turja és Szenttamás helységekből álló **Tiszai koronauradalom** – később Bács megye tiszai járása – egy ideig még megőrzött bizonyos ki-

váltságokat. A Duna–Tisza összefolyásánál kialakított **Csajkáskerület** (Titel székhellyel) pedig egészen 1873-ig fennmaradt.

A Duna–Tisza–Maros köze, amely az országban utolsóként, 1718-ban szabadult föl a török uralom alól, 1778-ig egészében le volt választva Magyarország törzséről. A Bécsből igazgatott **Temesi Bánság** (Temesvár székhellyel) az újratelepítés során – amelyből sokáig éppen a magyarok voltak kizárva – Európa talán legkevertebb etnikumú tartományává vált, ahol románok, németek, szerbek, magyarok mellett bolgárok, csehek, szlovákok, ruszinok, horvátok, sőt franciák és spanyolok is letelepedtek. 1751-ben a Temesköz É-i kétharmadát (357/540 részét) polgárosították. A középkori előképekre alig emlékeztető három megyét alakítottak ki: az É-D irányban elnyúló **Torontál**, **Temes** és **Kraszó** vármegyét.

A török fennhatóság alatt maradó Szerbiával és Havasalfölddel érintkező D-i országhatár mentén szervezték meg a **Bánsági határőrvidéket**. Először csak két ezredvidék alakult: a Karastól Ny-ra a **Német**, K-re az **Oláh–Illír** végezdred **Pancsova**, ill. **Karánsebes** székhellyel. 1845-ben szervezték meg a Bánsági határőrvidék középső részén Fehértemplom székhellyel a Bánsági illír zászlóalj kerületét, amely később **Szerbbánsági** végezdreként szerepelt, míg az Oláh–Illír ezredvidék többi része a **Románbánsági** ezredet alkotta.

A Határőrvidék erdélyi szakaszának felállítását Mária Terézia rendelte el 1764-ben. Az **Erdélyi határőrvidéket** a hagyományos erdélyi területi beosztás fenntartása mellett szervezték meg: különböző megyékhez, székekhez és vidékekhez tartozó, területileg nem mindig összefüggő helységeket rendeltek az ezredek alá. A határőrvidékhez tartozó községek Marosszék kivételével az összes székely széket, Belső-Szolnok és Felső-Fehér kivételével az összes erdélyi megyét érintették, a szász Királyföldről azonban csak 4 szebenszéki és 1 szászvárosszéki helységet (és ezek is román lakosságúak voltak). A tiszta katonai és huszár-határőr helységek mellett voltak polgáriakkal vegyes helységek is.

Az Erdélyi határőrvidék szervezése így is súlyosan sértette Erdélynek a „három nemzet unióján” alapuló, a XV. század óta fennálló hagyományos belső rendjét. A Székelyföld egy részének határőri szervezetbe kényszerítése a székelyek tiltakozását váltotta ki, amit a bécsi kormányzat véres erőszakkal tört le (**madéfalvi veszedelem**, 1764). A „három nemzet uniójából” kimaradt románság számára a román határőrség a területi autonómia bizonyos keretét jelentette, így nemzeti fejlődésüket előmozdította. A román ezredekbe osztott magyar lakosság viszont a határőrvidék fennállása alatt jórészt elrománosodott.

*Az alábbi összeállítás az Erdélyi határőrvidék belső felépítéséről tájékoztat. **Első székely ezred** (Csíkszereda): Csíkszereda tiszta katonai mv. és 50 vegyes falu Csíkszeredén. **Második székely ezred** (Kézdivásárhely): Kézdivásárhely tiszta katonai mv., Illyefalva vegyes mv. és 99 vegyes falu Háromszéken. **Első oláh ezred** (Orlát): Hátszeg tiszta katonai mv., 16 katonai és 65 vegyes falu Dél-Erdélyben. **Második oláh ezred** (Naszód): 44 tiszta katonai falu Északkelet-Erdélyben. **Székely huszár ezred**: Dobra tiszta katonai mv. (Hunyad vm.), Borbánd, Tövis, Vajasad (Alsó-Fehér vm.), Gyéres és Egerbegy (Torda vm.) vegyes mv.-ok, 2 végőrökkel vegyes mv., 10 polgáriakkal és 152 végőrökkel vegyes falu Erdély különböző részein. A Határőrvidék utolsónak szervezett erdélyi szakasza bizonyult a legrövidebb élettartamúnak: 100 évnél rövidebb fennállás után 1851-ben szűnt meg. Egyetlen emléke a Második oláh ezredből alakult **Naszódvidék**, amely az 1876-os megyereform alkalmával Beszterce-Naszód vármegyébe olvadt be.*

A Katonai Határőrvidék Magyarországgal, Erdéllyel, Horvátországgal, Szlavóniával és az 1778-ig fennálló Temesi Bánsággal egyenrangú, külön politikai egység volt. Az egyes szakaszok csak halvány történeti jogcímen kapcsolódtak Magyarországhoz, ill. valamelyik társországhoz. Jellemző, hogy bár a XVIII-XIX. században a szlavóniai végvidéket tekintették „Magyar végvidéknek”, végül mégis csak a Bánsági végvidék került Magyarországhoz. A Határőrvidék katonai jelentősége a török veszély gyengülésével szinte elenyészett volna, ha a bécsi kor-

mányzat nem használta volna a határőrséget a „belső ellenség”, a magyar függetlenségi törekvések sakkbantartására, ahogy azt az 1703–1711. és az 1848–1849. évi események világosan megmutatták. A Határőrvidéken – Erdélyt kivéve – magyar lakosság csak elenyésző számban élt (a kisszámú városi magyarságon kívül csak a Németbánsági ezred területén jöttek létre a XIX. században magyar telepítvények: Torontálvásárhely és az aldunai székelők falvai).

A Határőrvidék belső szervezetében az ezredvidékek, ill. a Csajkáskerület mint zászlóaljvidék megfeleltek a vármegyéknek; ezeken belül a századok a járásoknak. Itt tehát a közigazgatási beosztás minden áttétel nélkül egyenesen a katonai szervezetből következik. A legtöbb ezredvidéken a XIX. század elején már néhány város is volt: a szabad királyi városoknak megfelelő szabad katonai városok, valamint a mezővárosok. A korabeli leírások azonban egybehangzóan állítják a Határőrvidék lemaradását a szomszédos polgárosított országrészek mögött. A katonai igazgatás a XIX. század folyamán **a fejlődés gátja lett**, és egyre inkább anakronizmusává vált.

A Határőrvidék **polgárosítása** a katonai szervezet megyékbe, illetve járásokba való tagolását jelentette. Erre azonban csak a kiegyezés után kerülhetett sor. A magyar-horvát kiegyezéssel a Horvát és a Szlavón végvidék a társországokhoz került, teljes polgárosításuk 1882-ben történt meg. A Csajkáskerületet és a Bánsági végvidéket – amelyek 1867-től már Magyarország szerves részei voltak – 1873-ban polgárosították. A Csajkások kerületét Bács-Bodrog megyéhez csatolták, a Bánsági végvidéket pedig Torontál, Temes, Krassó és a Románbánsági ezredből újonnan szervezett Szörény megye között osztották szét.

Az ország területi egységei között különleges hely illette meg **Fiume** kikötővárost, melyet 1776-ban Mária Terézia csatolt a Magyar Koronához. 1779-ig Horvátországhoz, majd közvetlenül Magyarországhoz tartozott. 1809-ben Napóleon a Szávától délnyugatra eső horvátországi és határőrvidéki részekkel együtt Fiume kerületét is a Franciaországnak

alárendelt **Illír Tartományokhoz** csatolta. E francia kreáció (amelynek nagy szerepe volt a Magyarországtól elforduló horvát nacionalizmus alapvetésében) az Ausztriából lekapcsolt Karintiát, Görzöt, Krajnát, Isztriát és Dalmáciát is magában foglalta; e területeken még 1815-1822 között is az Illír Királyság állt fönn, de már Habsburg fennhatóság alatt. A Napóleon előtti helyzetet csak 1822-ben állították vissza. 1848-ig a **Magyar Tengerpart** (Fiume kerülete) a szabad kerületekkel – a Jászkunsággal, a Hajdúkerülettel, a XVI Szepesi városokkal – egy sorban Magyarország közvetlen része volt. 1848-1867 között Fiume és kerülete Horvátországhoz tartozott. A magyar-horvát kiegyezéskor (1868-ban) a **horvátok lemondtak Fiuméről** cserébe azért, hogy Magyarország elismerte a három szlavóniai megye, valamint a magyar-horvát tengerpart Horvát-Szlavónországhoz tartozását. Az első világháborúig tehát Fiume (közvetlen környékére korlátozott kerületével) Magyarország exklávens része volt. A XIX. század végére kiépülő fiumei vasút és kikötő végre elérhető közelségbe hozta a **magyar kereskedelemnek** a XVIII. század óta politikai célként hangoztatott **tenger felé fordulását**.

A XX. században a megyék fölötti egységek sorsa változatosan alakult, amit cikkünk további fejezeteiben mutatunk be.

4. Egyházi régiók Magyarországon

A megyék fölötti beosztások közül a **legnagyobb múltra tekintenek vissza, és sok történeti elemet máig megőriztek**. Az egyházak az illető vallás elterjedése szerint igen eltérő léptékben osztják be az ország egyes részeit: ahol híveik jelentéktelen számban élnek, az a terület valamely csaknem országos hatáskörű egyházi hatósághoz tartozik, míg az illető vallás fő területén sokszor a megyéknél is részletesebb beosztásuk van.

A **római katolikus** egyház területi beosztása egyidős a feudális magyar állammal, és azóta is folytonos átalakulásban van. Az 1990-es

években például a pápa elérkezettnek látta az időt az egyházi és az állami határok viszonylagos összhangjának kialakítására. Ekkor szűntek meg véglegesen a trianoni határon túlnyúló egyházmegyék, a lekapcsolt megyetöredékeket az adott államkereten belüli kapcsolódásokkal illesztették a hierarchiába. Belső egyházmegyei határok korrekciójára is sor került: a Balaton körül, az Észak-Alföldön, vagy éppen egy-egy jelentős város egyházi székhellyé való előléptetésével (Esztergom mellett Budapest, Kalocsa mellett Kecskemét). Erdélyben a gyulafehérvári egyházmegye csak rangjában lépett elő püspökségből érsekséggé. A Gyulafehérvár alá kívánczó három partiumi római katolikus püspök (a nagyváradai, a szatmári és a temesvári), valamint a moldvai csángókat pásztoroló jászvásári (Iaói) püspök megmaradt a bukaresti érsek alárendeltségében. Nem jött létre a szlovákiai magyarok által szorgalmazott komáromi magyar püspökség sem. A délszláv utódállamok katolikus híveit viszont – többnyire a történeti határokhoz is igazodva – magyar püspökök vezetik.

A **hierarchia-elv**re épülő római katolikus beosztás világos területi rendszer. Az egyházmegyék és a vármegyék szervezése párhuzamosan történt. Egy egyházmegye kebelében 3-5 vármegye szerveződött, majd ezek száma a peremvidékeken alakuló új megyékkel akár 10-re is fölmehetett. Az egyházmegyék száma is növekedett az alapító Szent István király óta, de korántsem ilyen mértékben: hazánk a történelmi ország fennállásának utolsó éveiben – a 10 „eredeti” egyházmegyével szemben – 4 érseki és 17 püspöki megyére volt beosztva.

Minden érseknek és püspöknek saját megyéje van, amelyek fő- és alesperességekre oszlanak, ezeken belül pedig a plébániák képezik az alapegységeket. A XIX-XX. század fordulóján 4 érsekség alá tartoztak a beosztott (suffragan) püspökségek:

Esztergom alá: Győr, Veszprém, Székesfehérvár, Szombathely, Pécs, Vác, Nyitra, Besztercebánya, valamint a pannonhalmi főapátság

Kalocsa alá: Nagyvárad, Csanád (székh. Temesvár), Erdély (székh. Gyulafehérvár)

Eger alá: Szepes (székh. Szepeshely), Rozsnyó, Kassa, Szatmár (székh. Szatmárnémeti)

Zágráb alá: Modrus-Korbávia (székh. Zengg), Boszniai püspökség (székh. Diakóvár).

Az **esztergomi** érsekség saját megyéjéhez csak Esztergom, Hont és Pozsony megye, valamint Nyitra, Bars és Nógrád egy része, a pilisi járás északi fele, valamint a főváros tartozott. Az alárendelt püspökségek révén azonban Esztergom alá volt rendelve az egész Dunántúl, valamint a Dunáninnen nagy része és a Duna–Tisza köze É-i fele. Az egyházi beosztásban a Duna csaknem teljes hosszában – Esztergom megyei szakaszát és a fővárost kivéve – határt képezett; a püspökségi határ a Mosoni-, a Váci- és a Soroksári-Dunaágot követte. A Dráván viszont átléptek a püspöki határok: a Muraköz Zágrábhoz, Szlavónia egy része viszont Pécshez tartozott. A Dunántúl a Szent István-i beosztásban a **győri**, a **veszprémi** és a **pécsi** püspökség között oszlott meg. A töröktől felszabadított részekben a középkori beosztásokat igyekeztek visszaállítani (így maradt pl. a pécsi püspök megyéjében a Baranyától Somogyhoz csatolt Szigetvár); jelentős változás csak a XVIII. században következett be, amikor Székesfehérváron és Szombathelyen új püspökségek létesültek. A szombathelyi püspökség Vas megyét és Zala vm. lövői és zalaegerszegi járását, a székesfehérvári Fejér megyét és a pilisi járás déli felét foglalta magában. Az eredetileg a veszprémi püspöki megyéhez tartozó régi Pilis megye északi fele Pest-Budával egyetemben Esztergomhoz került. A veszprémi egyházmegye azonban maradék területével is – Veszprém, Somogy, Zala K-i fele – a Balatont minden oldalról körülölelő egység maradt. 1993-ban a pápa a Balatonnál kettéválasztotta a veszprémi egyházmegyét; a somogyi oldalon megalakult az új kaposvári püspökség.

Az esztergomi érsekség saját megyéje eredetileg a Duna bal partjára terjedt ki, keleti határa Nógrád megyét szelte át, hozzátartozott Gömör, Torna, Szepes, sőt Abaújból is Jászó környéke. 1993-ban az esztergomi egyházmegye második székhelyévé nyilvánították Budapestet, a budapest–esztergomi vonalon pedig Piliscsaba székhellyel megalakult a Pázmány Péter Katolikus Egyetem. Az egri püspök megyéje a Tisza felső folyásáig terjedt, ahol az erdélyi püspökséggel érintkezett. A XVIII. századra az esztergomi egyházmegyéből 4 püspökséget (**Nyitra, Besztercebánya, Rozsnyó, Szepes**) hasítottak ki. Az egri és az erdélyi egyházmegyék részeiből jött létre a Felső-Tiszavidék 5 vármegyéjét magában foglaló **szatmári** püspökség. 1804-ben az egri püspök megyéjéből különítették el a Sárost, Zemplént és Abaúj nagy részét magában foglaló **kassai** püspökséget; ugyanekkor azonban az egri püspökséget érsekséggé emelték, amelynek joghatósága Árvától Máramarosig a történelmi ország egész ÉK-i részét átfogta. Az esztergomi és egri érsekség joghatóságának határa ettől fogva Trencsén, Túróc, Zólyom keleti szélén és tovább Nógrád belsejében húzódott, nem esett tehát egybe a Duna-Tisza vízválasztót követő országgrézhatárral.

A katolikus egyházi beosztás talán legkülönösebb alakzata a **váci** püspök megyéje, amely a Duna–Tisza közének északi felét foglalja magában (déli határával mintegy megelőlegezve Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye kettéosztását). Hozzátartozik még Nógrád egy része (az ún. Kisnógrád), és átnyúlik a Tiszántúlra is (Mezőtúr, Szentes, Hódmezővásárhely). Az egyházmegye alakja az Alföld ÉNy-i részének egykor Pestet elkerülő kapcsolatrendszerére utal.

A római katolikus püspöki székhelyek a történelmi ország ÉNy-i harmadában – az egykori Királyi Magyarorszáiban – vannak a legközelebb egymáshoz: ez az országgrész a katolicizmus bástyája a Kárpát-medencében. Gyakran a püspöki megye szélére esik a székhely: ilyen fekvésű Győr, Vác, Kalocsa, sőt Esztergom is. Az Alföld belsejében az első világháború előtt nem volt katolikus püspöki székváros: ezek vagy a Duna mellett, vagy az Alföld külső peremén foglaltak helyet. **Szeged**, a

Dél-Alföld nagy katolikus központja a Temesvár székhelyű **csanádi** püspökséghez tartozott.

A keleti országrész három vagy több (Erdélyben az 1876-os beosztás szerint 15) vármegyét magában foglaló püspöki megyei létszámukat tekintve épp csak hogy fölértek a kisebb dunántúli és felvidéki püspökségekkel: a katolikusok itt a legtöbb megyében – kivéve a Székelyföld külső szegélyét – kisebbségben voltak. A legnépesebb római katolikus egyházmegye az esztergomi érseké volt (idetartozott Budapest is) – az első világháború idején már 1 millió főt meghaladó létszámmal. Ezzel szemben a nagyváradi és a szatmári egyházmegye híveinek száma mélyen 100.000 fő alatt maradt.

A görög kereszténység befolyása a történeti Magyarország D-i és K-i részeire terjedt ki. A román, szerb, ruszin lakosságon kívül kisebb számban a magyarok és a szlovákok között is voltak görög szertartású keresztények. A magyarországi görög szertartásúak a XVII. század óta kb. fele-fele arányban megoszlottak a római pápa fennhatóságát elismerő **görög katolikusok** (unitusok vagy egyesült óhitűek) és a Rómától független **görögkeletiek** (ortodoxok vagy nem egyesült óhitűek) között. Mivel a Rómával való kapcsolat nemzeti érdekeikkel ütközött, a szerb unitusok hamarosan visszatértek az ortodoxiához. A románok körében a megosztottság a második világháború végéig fennmaradt: Észak-Erdélyben és a Partiumban az unitusok, Dél-Erdélyben és a Bánságban az ortodoxok domináltak. A ruszinok, a magyarok és a szlovákok kitarítottak a görög katolikus egyház mellett. 1945 után Romániában és a Szovjetunióban az unitusokat állami döntéssel az ortodox egyházba olvasztották. A görög katolikus egyház azóta térségünkben csak Magyarországon, Csehszlovákiában és Jugoszláviában működhetett legálisan. A rendszerváltozással a helyzet valamelyest javult, de a hívek – úgy tűnik – mára nagyrészt elfogytak.

A görög katolikusoknak 1848 előtt nem volt saját érseük, 5 püspökségük (**Eperjes, Munkács, Nagyvárad, Fogaras, Kőrös**) az eszter-

gomi római katolikus érsek alárendeltje volt. A szabadságharc bukása után az esztergomi érsekség alatt csak az eperjesi és a munkácsi püspökségek maradtak. A horvátországi kőrösi püspökséget – amelynek hívei a szerbek elpártolása után zömmel a Délvidékre áttelepült ruszinokból kerültek ki – először a lembergi görög katolikus, majd a zágrábi római katolikus érsek alá helyezték. A román ajkú hívek számára érsekséggé emelték – **gyulafehérvár-fogarasi** érsekség néven – a Balázsfalván székelő fogarasi püspökséget, alája rendelve a **nagyvárad**i, valamint az újonnan szervezett **szamosújvári** és **lugosi** püspökségeket.

A XIX-XX. század fordulóján Magyarország görög katolikus beosztása a következő volt:

(a) a 4 román egyházmegye:

- **gyulafehérvár-fogarasi** (a Királyhágóntúl Szolnok-Doboka, Beszterce-Naszód és Hunyad nélkül)
- **szamosújvári** (a román-ruszin nyelvhatártól Erdély két É-i megyéjéig)
- **nagyvárad**i (Bihar, Békés, Csanád, Csongrád + Arad nagy része, Szatmár és Szilágy egy része)
- **lugosi** (Bánság + Arad egy része + Hunyad vm.)

(b) a magyar, szlovák és ruszin hívekből álló ÉK-i egyházmegyék, Esztergom alá rendelve:

- **munkácsi** (székh. Ungvár – Tokajhegyaljától a Tisza forrásvidékéig, beleértve Hajdú és Szabolcs vármegyét is)
- **eperjesi** (Felső-Zemplén, Abaúj-Torna, Sáros, Szepes, Gömör, Borosod + a dunai országrész szórványai)

(c) a **kőrösi püspökség**, Zágráb alá rendelve (Horvát-Szlavónország + Bácska, Dél-Dunántúl és Dalmácia)

1912-ben alakult meg a magyar ajkú híveket összefogó **hajdúdorogi** püspökség (székh. Nyíregyháza), az esztergomi érsek alárendeltjeként. Az új egyházmegye a munkácsi, a nagyváradi, a szamosújvári és a gyulafehérvár-fogarasi püspökségek részeiből állt össze. Trianon után a görögkatolikus egyházmegyék közül csak a hajdúdorogi nagyobb és az eperjesi kisebb része maradt Magyarország határain belül. A határon túli magyar ajkú görögkatolikusok azóta ismét nem-magyar egyházmegyékhez tartoznak.

A hazánkban élő **görögkeletiek** – legnagyobbbrészt románok és szerbek – legfelső egyházi hatósága a szerémségi **Karlócán** székelő pátriárka volt. Azonban 1863–64-ben a szerb és a román ortodox egyház különvált: a románok az érseki rangra emelt **nagyszebeni** metropolita alá kerültek. A szerb ortodox beosztás a Horvátországtól az erdélyi határig terjedő országrészt a Dunához, a Drávához és a Tiszához igazodó határokkal hat püspökség között osztotta szét (**Károlyváros, Pakrác, Karlóca, Újvidék, Versec, Temesvár**); az ország belsejében élő szerb hívek a Szentendrén székelő **budai ortodox püspökhöz** tartoztak. Ez utóbbi az egyetlen szerb egyházmegye, amely Trianon után Magyarországnál maradt.

A román ortodox beosztásban a **nagyszebeni** érseki megye foglalta magában egész Erdélyt, sőt É-on a Tiszáig terjedt (Észak-Erdélyben azonban a görögkatolikus egyház beolvasztása előtt alig voltak hívei). A Tiszántúl a Bánság nagyrészeivel az **aradi**, a Bánsági Határőrvidék pedig a **karánsebesi** püspökséghez tartozott. A Tiszától Ny-ra eső országrészt a román ortodox beosztás nem érintette.

A történeti Magyarország görög szertartású egyházai elsősorban a hívek nemzetiségéhez igazodtak; e tendencia fokozatosan a katolikus hierarchiába illeszkedő unitusoknál is érvényre jutott. Volt néhány nagy

területű, kis létszámú diaszpóra-egyházmegyék is. A Magyar Korona Országainak közjogi tagozódására kevés (és az idő előrehaladtával egyre kevesebb) figyelemmel voltak; néhány esetben külföldre is átnyúltak (a kőrösi püspökség Dalmáciába, a gyulafehérvár-fogarasi érsekség Bukovinába). Egyes egyházmegyék székhelye más szempontból jelentéktelen helyen volt (Balázsfalva, Karlóca, Pakrác). Előfordult a névadó és a székhely eltérése (Buda-Szentendre, Munkács-Ungvár, Hajdúdorog-Nyíregyháza). A mai Magyarországból 1918 előtt a szerb beosztás szerint Makó a temesvári, Szeged és Baja a bácsi (újvidéki), Nagykanizsa a pakráci, az ország többi része a budai (szentendrei) püspökséghez; a román ortodox egyházközségek az aradi román püspökséghez tartoztak. Néhány görög kereskedőtől alapított ortodox egyházközség (pl. Miskolc, Tokaj) kívül állt mindkét beosztáson: egyik püspökséghez sem tartozott.

A hazai protestáns egyházak közül a **reformátusoknak** és az **evangélikusoknak** volt az egész országra kiterjedő beosztásuk. A protestánsoknál a katolikus egyházmegyéknek megfelelő nagy egységeket **egyházkerületeknek** nevezik, míg az **egyházmegyék** a katolikus espereségeknek felelnek meg. Az egyházkerületek között nem volt az érsekpüspök viszonyának megfelelő hierarchia: a protestáns egyházkerületi beosztás ugyanis mellérendelt egységekből áll. A protestáns egyházak területi beosztása viszontagságos történetük során gyakran módosult. A két nagy protestáns felekezet térbeosztása mégis sok közös vonást mutat. Mindkettő alapján a vármegyék fölötti kerületekhez igazodott.

Az **evangélikus** (lutheránus) egyház hívei magyarok, németek és szlovákok voltak. Az első világháború előtt **5 egyházkerületet** alkottak. A kb. 10%-ot kitevő dunántúli evangélikusok a Győr székhelyű **Dunántúli egyházkerületet** alkották, amely kiterjedt Esztergom megyére is, hiányzott viszont belőle – többszöri kérvényezés ellenére – Moson vármegye. Ez utóbbi a Liptószentmiklós székhelyű, zömmel szlovák hívekből álló **Dunáninneni egyházkerülethez** tartozott, amely Árva, Liptó, Trencsén, Túróc, Nyitra, Pozsony és Moson megyére ter-

jedt ki. A dunáninnyi területben az evangélikusok a lakosság hatodát (sőt Liptóban közel felét, Túrócban pedig többségét) tették ki. A harmadik egység az ország középső harmadát foglalta magában **Bányai egyházkerület** néven, Budapest székhellyel: idetartozott Zólyom, Bars, Hont, Nógrád megyén kívül a Duna–Tisza köze, a Tiszántúl déli része és a szlavóniai Pozsega megye is. A bányai kerülethez zömében szlovák hívek tartoztak, köztük az Alföldre és Szlavóniába kirajzó XVIII–XIX. századi telepések. Az evangélikusok aránya nagy eltéréseket mutatott: Zólyom és Békés megyében meghaladta az 1/3-ot, Nógrádban 1/4 körül volt, másutt csak néhány %-ot tett ki. Az északkeleti országrészt a **Tiszai egyházkerület** foglalta magába (székh. Miskolc); idetartozott az egész Tiszáninnyi és a Tiszántúl nagy része. A tiszai kerülethez szlovákok, magyarok és németek (szepesi szászok) tartoztak. Arányuk Gömörben 42, Szepesben 25% volt; a Tiszántúlon egyedül Szabolcsban éltek nagyobb számban (tírpákok), az Északkeleti-Felvidék megyéiben együttvéve is csak pár száz evangélikus élt.

A többi négytől lényegesen eltért az ötödik, a Nagyszében székhelyű **Erdélyi egyházkerület, az erdélyi szászok nemzeti egyháza**. Sokáig minden megkülönböztetés nélkül tartoztak hozzá a Szászok földjén és a beékelt vármegyei szigeteken élő magyar ajkú lutheránusok (az ún. szászmagyarok), akik ily módon ki voltak téve a németesítő törekvéseknek. A XIX. század végén azonban 12 magyar lutheránus egyházközség – a brassói magyar egyházmegye – az erdélyiből átkerült a tiszai evangélikus egyházkerülethez. 1920 óta ezek a községek Kolozsvár székhellyel külön magyar lutheránus püspökséget alkotnak.

A **református** (kálvinista) egyház néhány ezer szlovák, német, horvát és cseh hívő kivételével tisztán magyar ajkú felekezet volt. Öt egyházkerületük nagyjából a történelmi országrészekkel esett egybe. A Komárom székhelyű **Dunántúli egyházkerület** a Dunántúlnak csak nyugati kétharmadát foglalta magában: Fejér megye keleti fele, Tolna, Baranya és Külső-Somogy nem tartozott hozzá. A dunántúli kerülethez tartozott viszont a dunáninnyi megyék zöme, továbbá Fiume, Horvát-

ország és Szlavóniából Pozsega. A reformátusok a legmagasabb arányt Somogyban és Komáromban érték el (1/3 fölött), sok református élt Veszprém megyében (1/4), másutt pár százalékos kisebbséget képeztek. Néhány felvidéki és horvátországi megyében teljesen hiányzott a református lakosság. A Budapest székhelyű **Dunamelléki egyházkerület** a Duna észak-déli folyásának két partját foglalta magában Nógrád déli részétől Verőce és Szerém megyéig. A reformátusok részaránya a Kiskunságban 44%, Fejérben 1/3, Pest megyében 1/4, Tolnában és Baranyában 1/6 körül volt, másutt csak néhány %-ot tett ki. A Miskolc székhelyű **Tiszáninneni egyházkerület** csaknem pontosan egybeesett a táblakerülettel: itt Torna református többségű megye volt (52%), de a reformátusok aránya Borsodban is megközelítette a lakosság felét, Gömörben, Abaújban és Zemplénben pedig a negyedét.

A reformátusok legfontosabb kerülete a **Tiszántúli** egyházkerület volt, Debrecen székhellyel. Csaknem szó szerint a Tisza bal partjával esett egybe, a másik partról csak Máramaros, Ugocsa, Bereg és Csongrád jobbparti részei tartoztak hozzá. Szabolcs Tisza-jobbparti községei viszont a tiszáninneni kerülethez tartoztak. **A reformátusok a Tiszántúl középső részén többséget képeztek** (Hajdúkerület 83, Nagy-kunság 71%, valamint Bihar és Szabolcs vm.), de jelentős arányt képviseltek – a Bánságot kivéve – a többi tiszántúli megyében is. Debrecen, a nagy református központot „a kálvinista Róma” névvel illették.

A Kolozsvár székhelyű **Erdélyi** egyházkerület a Királyhágón túli megyéket foglalta magába: idetartozott az erdélyi magyarság kb. fele.

Az országhatár-változások nyomán Magyarországon négy református egyházkerület maradt, a határon túli részek országonként szerveződtek, ill. Romániában két egyházkerület létezik (az erdélyin kívül a tiszántúli kerület elcsatolt részeiből Nagyvárad székhellyel megalakult **Királyhágómelléki** egyházkerület).

Az erdélyi eredetű és tömegesen csak ott elterjedt **unitárius egyháznak** az egész országra kiterjedő beosztása nem volt. A Kolozsvárt székelő **erdélyi unitárius püspökség** alá a református és evangélikus egyházmezőkkel összevethető **egyházkörök** tartoztak. Magyarországon az unitárius vallás 1848-ban lett bevett felekezet: azóta fejlődött ki a Duna–Tisza menti egyházkör, a mai magyarországi unitárius egyház alapja.

Az **izraelita** egyházi beosztás nagyjából a mindenkori megyei beosztáshoz igazodott.

A római katolikus beosztás fő jellemzője, hogy keretet adott a vármegyés szervezésnek. A görög rítusú egyházak viszont inkább a nemzeti-ségi-etnikai keretekhez igazodtak. A protestáns beosztásokra ezekkel szemben a rugalmas, a mindenkori társadalmi helyzethez igazodó területi változások jellemzőek. Az országhatárok változásait gyorsabban követték: a határon átnyúló alárendeltséget nem tartották fenn. A nemzetiségi jellegre az evangélikusok valamelyest tekintettel voltak, bár egyházkerületeik mindegyikében több nemzetiség volt jelen. Az egyházkerületi székhelyek az adott kerület protestáns szempontból is jelentős nagyobb városaiba kerültek.

5. Megyék fölötti szakmai és igazgatási beosztások

Az egyházi beosztásokhoz hasonlóan a szakigazgatási beosztásoknak is voltak megyék fölötti szintjei. A területi beosztás alakulása természetesen csak egyik – és gyakran nem is a legfontosabb – vetülete az intézményrendszer alakulásának; a földrajzi vizsgálatban azonban erre kell és lehet koncentrálni. Az alább következő regionális összefoglalás nem vállalkozik a területi beosztások történetének kimerítő feldolgozására. Csak szemelvényeket adunk a különböző igazgatási szervek beosztásaiból, s rámutatunk egy-egy régió területszervezésének legjellemzőbb sajátosságaira. Ismertetésünk az igazságügyi, pénzügyi, postai, közlekedési, vízügyi, bányászati, ipari, kereskedelmi, mező- és erdő-

gazdasági, tankerületi, katonai, belügyi stb. beosztások XVIII. század végétől gyűjtött anyagán alapul.

A történeti Magyarország beosztásainak ismerete nélkülözhetetlen a mai területfejlesztési problémák értelmezéséhez is. Különös jelentőséggel bírnak II. József és a Bach-rendszer beosztásai, ezek jelentik ugyanis a megyék fölötti régióknak nemcsak az első világháborúig, hanem – az országhatár-változások után immár több országban érvényesülve – azóta is vissza-visszatérő alapváltozatait. **A regionális beosztások közös jellemzője, hogy a megyékre** – ritkábban a járásokra, s csak kivételesen, pl. helyenként a postai igazgatásban, egyes községekre – **építkeznek**. A megyéket a különböző szakágak eltérően csoportosították ugyan, mégis bizonyos tendenciával: Moson megye többnyire Győr, ritkábban Pozsony mellé került, s csak egész ritkán Sopron mellé. A beosztások többször és egymástól általában függetlenül változtak. A közigazgatási beosztáshoz azonban mindegyikük alkalmazkodott – legfeljebb némi késéssel.

A **központok** általában a nagyobb városok voltak. Az egyenlő súlyú városok között a funkciók általában megoszlottak. Alulról nézve anarchikusnak is tűnhet, hogy egy megye más-más szakágban más-más központ alá tartozik: annak következményeként, hogy **nincs egyértelmű megyék fölötti beosztás**. A funkciómegosztás (Győr–Sopron–Szombathely, Debrecen–Nagyvárad, Szeged–Temesvár–Arad) lehetővé tette a vidéki központok kiegyenlítettebb fejlődését. Az „anarchikus” helyzet azt is kifejezte, hogy hazánk minden része számos más résszel állt valamilyen kapcsolatban: e kapcsolatok az első világháborúig aligha egyszerűsíthetők csupán alá- s fölérendeltségi relációkra.

Kétségtelen, hogy a vidéki központok párhuzamos fejlődése is közrejátszott a Budapesthez képesti lemaradásban; de azért **Pozsony, Kassa, Debrecen, Szeged, Temesvár, Kolozsvár és Zágráb** a maguk régiójában, illetve együttvéve **a főváros funkcionális ellenpólusai voltak**. Népeségszámában azonban messze lemaradtak Budapeستől. A főváros

kiemelkedő súlyát jelezte, hogy több beosztás a megyék fölötti szinten is külön egységként kezelte. Ugyancsak külön egység volt – sajátos jogállása és szeparált fekvése miatt – **Fiume** is. Néhány speciális szakterület beosztásában falu is lehetett központ (lásd a történelmi borvidékek, a méntelepek, a méhészet vagy a selyemhernyó-tenyésztés kerületeit).

Az egyes beosztások meghatározása – beleértve a területi hierarchiát is – a különböző állami szervek hatáskörébe tartozott. Azonban a beosztási lehetőségeket a földrajzi adottságok is nagy mértékben befolyásolják: **a területi módosítások nem tekinthetők az illetékes hivatalok belső ügyének!** A különböző szakigazgatási beosztások összesítése bizonyos vonzaskörzet-kijelölésekre is támpontot ad. A hatásköri alá-fölérendeltség (még ha többféle beosztásban egybehangzóan mutatkozik is) nem feltétlenül jelent központ és körzete között a mai értelemben vett vonzaskapcsolatot.

A következőkben néhány szakigazgatási beosztással szeretnénk példázni a megyék fölötti területszervezési szint XIX-XX. századi egységeit. Áttekintésünkben a Dunántúl, a Felvidék, az Alföld, majd Erdély következik.

A kiegyezés előtti szakigazgatási beosztások közül a **pénzügyi** és a **postai** beosztás a Bach-rendszer soproni kerületének határait őrízte meg. A **tankerület**, amelynek székhelye Győr volt, ettől csak annyiban tért el, hogy hozzátartozott Győr és a régi alakjában helyreállított Komárom megye balparti része. A postaigazgatásban a soproni kerület – bár csökkent kiterjedéssel – máig megmaradt. A **pénzügyigazgatás** a kiegyezés után a Dunántúli kerületen belül három egységet szervezett Pécs, Győr és Sopron székhellyel, majd a győrit megszüntetve a Dunántúlt Pécs, Sopron, Pozsony és Budapest között osztotta föl.

A szakigazgatási beosztások közül talán a legérdekesebb az **útfelügyelőké** volt. 1887-ben Budapest alá tartozott Esztergom, Fejér és Tol-

na, Temesvár (!) alá Baranya, Magyaróvár alá Moson, Pozsony, Sopron, Győr és Komárom (kisalföldi kerület!), Szombathely alá pedig Vas, Veszprém, Zala és Somogy megye. A horvát-szlavónországi felügyelő ekkor még a Magyarország törzsterületéhez tartozó Nagykani-zsán működött. 1892-re új felügyelőség alakult Pécsen Baranya megyére és Horvát-Szlavónországra kiterjedő hatáskörrel; a magyaróvári kerületet viszont szétesztették Sopron, Trencsén és Budapest között. A Dunántúlon tehát Sopron és Pécs maradt központ, de egészen aránytalan körzettel, Pécs Drávántúlra átnyúló hatásköre pedig e szakágban a horvát-szlavón autonómia csorbulását jelentette.

A dunántúli szakbeosztások a következőképpen összegezhetők:

- *a legerősebb határ a Fejér és Veszprém megye közötti volt*
- *Komárom és Esztergom megyét együtt és külön kezelő, valamint a Duna mentén felosztó beosztások egyaránt előfordultak*
- *a fővároshoz legszorosabban Fejér és Esztergom megye kapcsolódott, egyes beosztásokban azonban Budapest körzete néhány kisalföldi és délkelet-dunántúli megyére is kiterjedt*
- *Budapest szűkre szabott dunántúli vonzaskörzete azzal kapcsolatos, hogy a Dunántúl igazi vonzasközpontja gyakorlatilag a középkortól a XX. század elejéig Bécs volt (a dunántúli beosztások mintegy „hátat fordítanak” a magyar fővárosnak). Az osztrák főváros eme szerepköre napjainkban ismét erősödik.*
- *a Dunántúl belső régióközpontjai Sopron, Győr, Szombathely, Pécs és Székesfehérvár voltak, a legstabilabb vonzaskörzete Pécsnek volt (Baranya, Somogy, Tolna + esetleg Zala)*
- *külső vonzasközpontok közül leginkább Pozsony körzete nyúlt be a Dunántúlra*

- a Dunántúl ÉNy-i részén Sopron, Győr és Szombathely funkciómegosztása és rivalizálása rajzolódik ki: ha valamely szakágban soproni és győri kerület volt, Sopron alá tartozott Vas és Zala, Győr alá pedig Moson, Komárom és Veszprém; ha soproni és szombathelyi, akkor Sopron alá Győr, Moson és Komárom, Szombathely alá pedig Veszprém és Zala
- Kőszeg – a kerületi táblabíróság székhelye – regionális központ jellegét a XIX. század végére elvesztette.

A történeti Magyarország Pozsonytól a Felső-Tiszáig terjedő **felvidéki** sávján II. József alapozta meg azt a négyes beosztást, amely – természetesen módosításokkal – a mai helyzetnek, ti. Szlovákia három kerületének és Kárpátaljának is alapját képezi. A kerületekhez nem igazodva a „kalapos király” a jórészt szlováklakta vidéken három kerületet szervezett, míg a negyedikhez a későbbi Kárpátalja részben ruszin lakosságú megyéi kerültek. A **Pozsonyi** kerülethez tartozott Pozsony, Nyitra, Bars és Trencsén megye (Nyugat-Szlovákia előképe!); a **Besztercebányaihoz** Zólyom, Árva, Liptó, Túróc, Hont és Gömör (Közép-Szlovákia); a **Kassaihoz** Szepes, Sáros, Zemplén és az egyesített Abaúj-Torna (Kelet-Szlovákia); végül a **Munkácsihoz** Bereg-Ugocsa, Máramaros, Ung és Szatmár (ez Kárpátalja előképe!).

A Bach-rendszer beosztása itt is egyszerűbb volt: a Duna-balparti megyéket (beleértve Nógrádot is) a **Pozsonyi**, a többieket a **Kassai** kerület alá rendelte. A Pozsonyi kerülethez sorolta a Győr, Komárom és Esztergom balparti részéből szervezett új alakú Komárom megyét is. A Pozsonyi kerület így a mai Nyugat- és Közép-Szlovákia összégének felelt meg, míg a Kassaihoz a mai Kelet-Szlovákia és Kárpátalja tartozott (a II. József-i beosztáshoz képest eltérés, hogy Gömör megye is Kassa alá tartozott, viszont Szatmár most a Nagyváradi kerületbe esett).

A **pénzügyi** beosztásnak 1867 után öt kerülete volt az északi ország-részben: **Pozsony, Besztercebánya, Kassa, Beregszász** és **Szatmár**

németi székhellyel (1873). Néhány év múlva már hiányzik a beregszászi kerület, amelyet Kassa és Szatmárnémeti között osztanak szét (1877). A kiegyezés után a **postaigazgatás** is változott: Nógrád, Hont és Zólyom megye Pozsony helyett Budapest alá rendelődött; néhány évvel később azonban Hont és Zólyom mégiscsak visszakerült Pozsonyhoz. Az északi országrészben sajátos alakja volt például a **közüti felügyelőségek** kerületeinek: **Nyitra** (majd **Trencsén**), **Lőcse** és **Sátoraljaújhely** voltak a székhelyek. A nyitrai, ill. trencsényi kerület a Felvidék nyugati megyéit foglalta magában, a lőcsei Árvától Heves megyéig nyúlt el, a sátoraljaújhelyihez pedig Sáróstól Máramarosig az Északkeleti-Felvidék tartozott.

Az északi megyék szempontjából különösen érdekes a **bányabíróságok** beosztása. 1887-ben nyolc bányabíróság működött az országban **Budapest, Gyulafehérvár, Karánsebes, Fehértemplom, Szatmárnémeti, Rimaszombat, Lőcse** és **Besztercebánya** székhellyel. A bányák elterjedésének megfelelően a legrészletesebben az észak-nyugati Felvidék és a Bánát volt felosztva.

Az északi országrész szakbeosztásai a következőkben összegezhetők:

- *Pozsonynak és Kassának volt kiemelkedő regionális szerepe*
- *Pozsony árnyékában Besztercebánya, Kassa árnyékában Szatmárnémeti volt még regionális központ (az utóbbi Kassa, Debrecen és Nagyvárad vonzókörzetének találkozásánál fejlődött másodlagos központtá)*
- *a hanyatló szabad királyi városok a XIX. század végére szinte kivétel nélkül elvesztik regionális szerepüket (még a kerületi táblák székhelyei, Nagyszombat és Eperjes is)*
- *Selmecbánya, az egyetlen törvényhatósági jogúvá nyilvánított felvidéki bányaváros ugyancsak a hanyatló kategóriába tartozott: igazgatási központoszerepkörrel nem rendelkezett*

- a Felvidék magyar többségű déli városaiból (az egyházi központok kivételével) a múlt század végén még hiányoztak a több megyét átfogó intézmények
- az észak-keleti Felvidéken több város között oszlott meg a regionális központi funkció: Sátoraljaiújhely, Ungvár, Munkács és Beregszász egyaránt szerepelt székhelyként a szakbeosztásokban
- végeredményben az északi országrész kétpólusúvá vált Pozsony és Kassa központtal, a kettő között Budapest vonzása érvényesült, Pozsony felé azonban a főváros körzete ugyanolyan szűkre szabott volt, mint a dunántúli oldalon.

Az ország **középső részében** II. József három kerületet szervezett. A centrális fekvésű **Pesti** kerület az alföldi jellegű Pest-Pilis-Solt és Heves-Külső-Szolnok megyén meg a Jászkunságon kívül a Dunántúlra (Fejér vm.) és az északi hegyvidékre is kiterjedt (Nógrád és Borsod vm.). A **Nagyvárad**i kerülethez tartozott a Tiszántúl zöme: Bihar, Szabolcs, Békés-Csanád-Csongrád, Arad és a Hajdúkerület. A **Temesvári** kerület – az 1849-es Szerb Vajdaság előképeként – Bács-Bodrog, Torontál, Temes és Krassó megyét foglalta magában. A Bach-rendszer az utóbbi kerületet koronatarományyá nyilvánította, és lekapcsolta Magyarországról. A **Pest-Budai** és **Nagyvárad**i kerületet pedig II. Józsefhez képest csekély módosítással alakította újra.

A kiegyezés előtt – bár a Szerb Vajdaság és Temesi bánóság 1860-ban visszatért az országhoz – a négy délvidéki megye a legtöbb szakbeosztásban külön egységet képezett. Az Erdélytől visszacsatolt Partiumot általában Nagyvárad alá osztották be. A posta- és pénzügyi igazgatás 1863-ban is pontosan a Bach-féle kerületekhez igazodott. A tanügy ellenben tekintettel volt a hagyományos táblakerületekre is: a nagyváradai tankerülethez tartozott a három bánági megye, míg a budaihoz Esztergom és Fejér megyén kívül Pest-Pilis-Solt, Bács-Bodrog, a Jászkunság és Szeged városa.

A kiegyezés után az alföldi beosztások lényegesen módosultak. 1873-ra a **pénzügyigazgatás** négy kerületet alakított **Budapest, Debrecen, Szeged** és **Arad** székhellyel. A szegedi igazgatóság Bács-Bodrog, Csongrád és Torontál megyére (később még Csanádra is) kiterjedő határai Szeged korabeli regionális vonzáskörzetét fejezték ki. A **közúti felügyelőségek** beosztása itt is eltért a többiektől: **Budapest** alá csak Pest-Pilis-Solt-Kiskun tartozott, **Debrecen** alá Jász-Nagykun-Szolnok, Hajdú, Szabolcs és Szatmár, **Nagyvárad** alá Bihar, Arad és Szilágy, végül **Temesvár** alá Baranya(!), Békés, Csanád, Csongrád, Bács-Bodrog, Torontál, Temes, Krassó-Szörény és Hunyad. A temesvári közúti igazgatóság kerülete kétségkívül a hazai területszervezés egyik legkülönösebb alakzata volt, amelyben azonban kifejezésre jutott a centralizált államnak a régi közjogi határookra immár nem tekintő, pragmatikus szemlélete: a Délvidéket egy helyről kell igazgatni! (A temesvári kerületből később Baranyát Pécs, Békést, Csanádot és Csongrádot Nagyvárad alá rendelték).

Az alföldi szakbeosztások összegzése:

- a főváros kerülete ebben az irányban volt a legbővebb: Pest-Pilis-Solt-Kiskun és Jász-Nagykun-Szolnok mellett Csongrád, Heves és Borsod is többnyire a főváros alá tartozott,
- a Duna–Tisza közén Budapest és Szeged vált regionális központtá: utóbbi vonzásköre a Tiszántúlra és a Duna–Tisza–Maros szögére is áttért, ahol Arad és Temesvár körzetével érintkezett,
- a Tiszántúlon Debrecen és Nagyvárad voltak (egymást általában helyettesítve) régióközpontok,
- Dél-Magyarországon Temesvár tekinthető országrészközpontnak, és csak árnyékában érvényesült Arad központ jellege (Temesvár és Arad körzete egyes szakmákban Erdély DNy-i részére is benyúlt),
- a Bácskában regionális szerepkörű város nem alakult ki: e vidék előbb Temesvár, majd Szeged vonzáskörébe esett,

- a közjogi széttagoltság emlékei az első világháborúig fokozatosan elfedődnek, ennek ellenére a Határőrvidék elkülönítése egyes szakbeosztásokban 1918-ig fennmaradt.

Erdélyt mint az ország törzsétől 1867-ig elkülönített országrészt a szakigazgatási beosztások általában egy egységnek vették, s ha részekre osztották is, régi határait általában tiszteletben tartották. Ugyanakkor a kiegyezés után az elkülönülés oldása végett Erdély Ny-i határán átlépő területi egységeket is létrehoztak. Erre azonban csak Erdély DNy-i részén volt lehetőség, ahol Temesvár és Arad vonzáskörzetéhez kapcsolták Hunyad (és esetleg Alsó-Fehér) megyét. Északnyugaton Kolozsvár vonzása nem engedett ilyen beavatkozást, csak a Partiumot kapcsolták szinte minden beosztásban a Tiszántúlhoz.

Erdély belsejében a kettős beosztás **Kolozsvár** és **Nagyszeben** között volt a legkézenfekvőbb: ezzel mintegy az 1940-es felosztás előképét adva meg. Kolozsvár alá Kolozs, Szolnok-Doboka, Beszterce-Naszód, Torda-Aranyos, Maros-Torda, Udvarhely és Csík megye tartozott, míg Nagyszeben vonzásköre Erdély déli részét fogta át. Az erdélyi magyar lakosság zöme e beosztásban Kolozsvár alá került, míg a szászok (Beszterce vidékét kivéve) a székely Háromszékkal együtt Nagyszebenhez tartoztak. Vannak azonban példák más beosztásokra is. Az ügyi igazgatás és a sajtóbíróságok pl. **Kolozsvár** és **Marosvásárhely** között É-D irányban osztották föl Erdélyt. Az iparkereskedelmi **kamarák** beosztásában Kolozsvár és Marosvásárhely mellett **Brassó** is központ (+ Hunyad megye **Arad** alá tartozik).

Az erdélyi beosztások összegzése:

- **Nagyszeben**, mely a szászok fő helye és a kiegyezés előtt Erdély elsőszámú központja volt, fokozatosan háttérbe szorult: szerepét **Kolozsvár** vette át,
- a Székelyföld és a Szászföld gazdasági centrumaként **Marosvásárhely** és **Brassó** jelentkezett mint új regionális központ,

- *Délnyugat-Erdélyben (ahol csak az egyházi szerepkörén kívül jelentőségét veszített Gyulafehérvár lehetett volna központ) vonzási űr keletkezett, ahol Arad és Temesvár regionális szerepe érvényesülhetett,*
- *a régi hármastagolás (Vármegyék, Székelyek, Szászok) elemei a kiegyezés utáni beosztásokban is feltűntek: a Kolozsvár–Marosvásárhely–Nagyszeben/Brassó pólusok voltaképpen egy-egy történeti komponensnek feleltek meg. Ez egyben az etnikai tényezőknek a regionális tagolásban való szerepét is mutatja: Erdély későbbi megyék fölötti beosztásai – az 1940–44-es bécsi felosztás és az 1952–68-as tartományok bizonyos elemei már a magyar uralom alatt megjelentek.*

6. A Kárpát-régió a XX. században: változó határok, változó beosztások

Az első világháború végén a történeti Magyarország felbomlásával gyökeresen új helyzet keletkezett. A trianoni határok az országot olyan vonalak mentén darabolták föl, melynek még távoli előképei sem mutathatók ki a hazai területszervezés történetében.

A magyar–csehszlovák határt a Kisalföldön a Duna, ettől keletre a „hajózható” folyóként bemutatott Ipoly, majd néhány alacsonyabb hegység (Karancs, Medves, Aggteleki-karszt, Nagy-Milic) után ismét egy „hajózható” patak, a Sátoraljaújhelyt kettéosztó Ronyva, azután pedig a Bodrogtközben régi Tisza-medrek, végül néhány kilométeren a Tisza hordozza. Az új határvonal a magyar–szlovák nyelvhatártól helyenként 50-100 km-re délre húzódik. Így kisalföldi, honti, nógrádi, gömöri, tornai, abaúji és bodrogözi vidéken színmagyar vidékeket szel át. A szlovák nyelvtömbbel csak Balassagyarmatnál és a Zempléni-hegységnél érintkezik. A határ kijelölésének fő szempontja a csehszlovák államalakulat életképessége volt: ezért csatolták el a Kisalföld, a Bodrogtköz és a felvidéki medencék termékeny gabonatermő vidékeit, s

ezért került például a csaknem színmagyar Csallóköznek a déli, s nem az északi oldalára a tervezett dunai határ. Ezért kapta meg Pozsony már az első világháború után dunántúli hídfőnek Pozsonyligetfalut: az 1919. augusztus 1-jén önkényesen elfoglalt, zömében németek lakta helység jelenleg a szlovák főváros lakosságának felét befogadó nagy lakótelep, s így Pozsony immár jogosan mondhatja magát a Duna két partján elterülő városnak. A Pozsonyi-hídfő aztán 1947-ben még három faluval bővült (Oroszvár, Horvátjásfalva, Dunacsún); ezek birtoklása tette lehetővé, hogy Szlovákia 1992-ben a maga területén, az építkezést ellenző Magyarország részvétele nélkül rekessze el a Dunát. Így épülhetett meg a bősi vízlépcsőt ellátó víztároló. Katonai szempontok érvényesültek a somoskői vár Szlovákiához csatolásában is: innen ugyanis ágyúval sakkban tartható Salgótarján, az időben a magyar főváros egyik barnaszénforrása. Bár Csehszlovákia magára a városra is igényt tartott volna, Trianonban csak Somoskőt és Somoskőújfalut ítélték neki, sőt néhány év múltán ezeket is vissza kellett adnia Magyarországnak. A vár azonban ma is Szlovákia birtoka.

A határ különös gonddal óvta az északi oldal **vasúthálózatát**. Ezért engedték át Ipolyságnál az Ipoly déli partján húzódó vonalszakaszt is Csehszlovákiának. A határ Gömörben mélyen a magyar nyelvterület belsejében húzódik, hiszen a vasúti csomópont, Sajólénárdfalva Csehszlovákiához került. Ugyanígy Sátorajújhely, valamint a jelenleg Ukrajnához tartozó Csap vasúti csomópontja is Csehszlovákiáé lett, biztosítva ezzel Kárpátalja kapcsolódását.

*Ami a reciprocitást illeti: a félmillió **szlovákiai magyarral szemben Magyarország és a délszláv állam területére százezres, Romániába és Kárpátaljára tízezres nagyságrendű **szlovák kisebbség** került.***

Kárpátalja Magyarország felőli határát az előbbihez hasonló szempontok alakították: a magyar nyelvterület belsejében húzódó vonal a csehszlovák és román vasúthálózat kapcsolódását kímélve, a fővonal

belső oldalán húzódik. A Beregi-Tisza hat egy része (az úgynevezett Csonka-Bereg) Magyarországnál maradt.

Kárpátalján mintegy negyedmillió magyar él. A ruszinok (kárpát-ukránok) zöme Kárpátalja lakója (itt kb. egymillióan élnek), ezen kívül szórványokban élnek Szlovákiában, Romániában, a délszláv országokban és Magyarországon is.

A magyar–román határ északi szakasza a magyar nyelvterület belsőjében húzódik és a közeli vasútvonalakhoz igazodik. Nagyváradtól délre érintkezik a határ a román nyelvterülettel, sőt a magyar oldalra is esik néhány román szórvány. A határ itt is kíméli a vasútvonalakat, bár a Kisjenő–Nagyszalonta szakaszon Romániának új összeköttetést kellett építenie.

A nemzetiségi arányok itt állnak a legmesszebb a reciprocitástól: a 2 milliót közelítő romániai magyarral szemben a magyarországi románok száma alig 20.000 fő. Rajtuk kívül a Vajdaságban és Kárpátalján is élnek tízezres nagyságrendű román kisebbségek. A romániai magyarokkal itt nem foglalkozunk részletesen. A magyarországi románoknak Hajdú-Bihar, Békés és Csongrád megyében vannak településeik.

A déli határvonal Magyarország és a délszláv állam között húzódott, és 1992 óta a magyar–szerb, a magyar–horvát és a magyar–szlovén határ között oszlik meg. A határ kijelölésének szempontjai az előbbiekhöz hasonlatosak. A különbség az, hogy a béketárgyalásokon itt az 1918. végi fegyverszüneti vonalhoz képest a magyar félnek is jelentős engedményeket sikerült elérni (ez elsősorban a szerbekkel hűvös viszonyban lévő olasz küldöttségnek köszönhető). A déli fegyverszüneti vonal ugyanis a délszláv megszállást Szeged–Bácsalmás–Baja–Bátaszék–Komló–Nagyatád–Gyékényes magasságáig terjesztette ki, s így többek között a Dél-Dunántúl fővárosa, Pécs is a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság megszállása alá került. 1921-ben azonban a Magyarországnak ítélt dél-somogyi, baranyai, dél-tolnai és észak-bácskai ré-

szeket a szerb katonaság kiűrtette. Ezután tartotta meg Horthy Miklós kormányzó 1926-ban híres mohácsi beszédét, melyben békejobbot ajánlott déli szomszédaink felé. A déli határszakasz legkényesebb pontja Szabadka volt, melyet elsősorban vasúti csomópontja miatt Jugoszlávia kapott meg, határának északi része azonban Magyarországnál maradt. Itt több község (Kelebia, Tompa, Csikéria) szerveződött. A magyar-horvát határ nagy részét kitevő Dráva egyetlen olyan határszakaszunk, amely természeti, történeti, sőt etnikai szempontból is vitán felül áll. Itt ugyanis már 1868-tól lényegében országhatár húzódott Magyarország és horvát-szlavón társországa között. Horvát-Szlavónországban az első hivatalos nyelv a horvát volt, és a helyi kormányzat a Budapesttől való távolságtartásra, Horvátország minél teljesebb önállóságára törekedett. Nem tartozott korábban Horvátországhoz a Baranyai-háromszög, a délszláv állam dunántúli hídfőállása, valamint a Muraköz. 1849–61 között volt ugyan egy kísérlet a Muraköz Horvátországhoz való csatolására, ez azonban a helyi lakosság ellenállása miatt kudarcba fulladt. Végül a déli határ legnyugatibb szakasza, mely ma Szlovénia felé tekint, nagyjából etnikai vonalat követ, bár Alsólendva környékén mintegy tízezer főnyi magyar kisebbség is átkerült a délszláv államhoz.

*A magyar állam keretében maradt délszláv lakosság, melynek száma a két világháború utáni kiköltözésekkel lényegesen csökkent, mintegy százezer, a délszláv államokban élő magyarság száma pedig 350-400 ezer főre tehető. A magyarországi délszlávok számos alcsoportot képeznek. A) **Szerbek:** mintegy ötezren élnek Budapest, Szentendre, a Csepel-sziget és Szeged térségében. B) **Bunjevácok:** boszniai eredetű katolikus délszlávok, akik magukat a horvátokhoz számítják, főként Bács-Kiskun megyében élnek. C) **Sokácok:** ugyancsak boszniai eredetű katolikus délszlávok, akik a busójárásról híresek, főként a Dél-Dunántúlon élnek. D) **Rác-horvátok:** kis számú néptöredék Baranyában. E) **Bosnyákok:** hasonló kis néptöredék Baranyában. F) **Mura és Dráva menti horvátok:** a horvát nyelvtömb szerves folytatását képezik a nevezett folyók magyarországi oldalán, Zala, Somogy és Baranya megyében. G) **Gredistyei horvátok:** a XVI-XVII. században Nyugat-Dunántúl-*

ra, valamint a mai Burgenland, Alsó-Ausztria, Nyugat-Szlovákia és Morvaország földjére menekült horvátok, magyarországi településeik Vas és Győr-Moson-Sopron megyében találhatóak. H) **Dalmátok:** kis számú tenger melléki telepes csoport Szentendrén és a Csepel-szigeten. A B)-tól H)-ig felsorolt délszláv népcsoportok magukat a horvát nemzethez számítják, számuk 60-80 ezer fő. I) **Vendek,** akik a Dunántúl legnyugatibb részén, Szentgotthárd környékén élnek mintegy 5000 fős kisebbségként, magukat a szlovénekhez számítják, már a honfoglalás idején is itt voltak.

A másik oldalon Szerbiában kb. 350 ezres, Horvátországban és Szlovéniában mindössze 10-10 ezres magyar kisebbség él.

Nyugati határunk Ausztria felé 1921-ben, a soproni népszavazáson nyerte el mai alakját. A jellegzetes Soproni-félsziget a „leghűségesebb város (civitas fidelissima)” címmel kitüntetett **Sopron** várost és néhány környező falut foglalja magában. A soproni népszavazás alkalmával a kétharmad részben német ajkú lakosság meggyőző többséggel Magyarország mellett szavazott. Ezzel megghiúsult az az elképzelés, hogy a nyugat-magyarországi megyék német többségű határ menti részéből kialakítandó új osztrák tartomány, Burgenland fővárosa Sopron legyen. Ehelyett a központ a jóval kisebb, bár szintén nagy múltú, Esterházy-központnak számító **Kismarton** (Eisenstadt) lett. A Burgenland elnevezés eredete a nyugati vármegyék német nevére utal: Sopron = Ödenburg, Vas = Eisenburg, Moson = Wieselburg, Pozsony = Preßburg. E négy megyében a középkor óta számottevő német lakosság telepedett meg, sőt egyesek szerint már a magyar honfoglalás előtt is volt itt német lakosság. Az összesen negyedmillió főnyi nyugat-magyarországi németiség csak Moson vármegyében képezett viszonylagos többséget, a másik három megye lakosságának csak kisebb részét tette ki. A Vierburgenlandnak nevezett tartomány végül Dreiburgenland, majd egyszerűen Burgenland néven valósult meg, mivel Pozsony és környéke Csehszlovákiához került. A nyugat-magyarországi területvesztés Magyarország számára különösen azért volt sérelmes, mert a háborúbeli szövet-

séges javára kellett területet átadni, a lakosság megkérdezése nélkül, ami pedig – a soproni eredményből alapján – feltehetően Magyarország mellett szólt volna. Bár egy katonatiszti csoport **Lajtabánság** néven megpróbált ütközőállamot létrehozni, a nagyhatalmak nyomására Burgenlandot végül mégis Ausztriához csatolták.

*Az 1920-ban még 20 ezer főnyi **burgenlandi magyarság** napjainkra alig néhány ezer főre olvadt. Ennek fő oka a német nyelv vonzereje és a gazdag ausztriai-németországi háttér nyelvváltást is kikényszerítő nyomása, s emellett a hitleri korszak emléke. 1938–45 között ugyanis Burgenland a Nagynémet Birodalom részeként elvesztette tartományi státuszát, felosztották az Alsó-Ausztria helyén alapított Niederdonau és Stájerország között, és meghirdették, hogy a zsidók és a cigányok deportálása után a magyarok következnek. Nem csoda, hogy magyar lakosságot 1945 után már csak a honfoglaláskori eredetű felsőőri (Oberwart) és felsőpulyai (Oberpullendorf) nyelvszigeten mutattak ki, s mára az utóbbi is elnémetesedett. Magyar etnikum jelenleg még Felsőőrön, Alsóőrön és Őrszigeten található.*

*A Magyarországon és a többi utódállamban élő többszázezer németnek nincs sok köze Burgenlandhoz. A második világháború után erősen megcsappant „**Ungarndeutsche**” közösség létszáma ma mintegy negyedmillió fő, a **romániai** németek 100.000-en, a **szlovákiai, kárpátaljai és délvidéki** német szórványok pár ezres kolóniát képeznek.*

A trianoni béke Magyarországot szűkebb államkeretbe szorította. A **63 vármegyéből csak 35-nek maradtak** az új határon belül kisebb-nagyobb részei. Ezeket részben a többi megyetöredékkel vonták össze, s az ilyen megyéket közigazgatásilag egyelőre egyesített (k.e.e.) vármegyének nevezték. 1923–38 között 6 ilyen összevont vármegye állt fönn: Győr-Moson-Pozsony, Komárom-Esztergom, Nógrád-Hont, Borsod-Gömör-Kishont, Szabolcs-Ung, Szatmár-Bereg-Ugocea, Csanád-Arad-Torontál. Néhány megyének át kellett helyezni a székhelyét részben a határváltozás, részben a gazdasági élet átrendeződése miatt. Új me-

gyeszékhely lett: **Baja** (Bács-Bodrog), valamint három községi státuszú helység: **Szikszo** (Abaúj-Torna), **Mátészalka** (Szatmár-Bereg-Ugocsa), **Berettyóújfalú** (Bihar). **Esztergom**, **Balassagyarmat**, **Sátoraljaújhely**, **Sopron** és **Gyula** fejlődése – bár megyeszékhelyi rangjuk megmaradt – határközeli fekvésük miatt törést szenvedett.

A **megyék fölötti beosztás** szintén problémákat vetett föl, mivel a Keleti-féle kerületekből aránytalan részek maradtak az új határon belül. A Királyhágón túli és a horvát-szlavónországi régió teljes egészében elveszett, ugyanakkor a Dunántúlnak, és a Duna–Tisza közének nagy része megmaradt. A tiszántúli és a tiszáninneni kerületből több megyéni rész, a dunáninneni kerületből Esztergom, Hont és Nógrád megye egy darabja, a Duna–Tisza–Maros szögéből pedig Csanád nagy része, és Arad, valamint Torontál egy-egy járása maradt meg. Ezért a két világháború között a statisztika és a közvélemény egyaránt az ország **három beosztását** fogadta el: A) **Dunántúl**, B) **Alföld** (a Dunától keletre, a Budapest–Sátoraljaújhely vonaltól délre), C) **Északi-hegyvidék** (a Budapest–Sátoraljaújhely vonaltól északra eső hegyes-dombos vidék). A fenténél részletesebb beosztást javasolt többek között Hantos Gyula a főváros és a vidéki városok funkciómegosztásának részletes elemzése alapján három kiemelkedő központ – Debrecen, Szeged, Pécs – mellett egy észak-dunántúli (Győr központú) és egy észak-magyarországi (Miskolc központú) országrészt különített el. Hangsúlyozta azonban, hogy Budapesttel egyik vidéki város sem vetekedhet, sőt együttvéve is csak megközelítik a főváros vonzerejét. Felsőfokú szerepköröket az említettekén kívül más vidéki városok is betölthetnek. A **törvényhatósági jogú városok** közé ez időben négy dunántúli (Győr, Sopron, Székesfehérvár, Pécs), öt alföldi (Kecskemét, Baja, Szeged, Hódmezővásárhely, Szeged) és egy észak-magyarországi város (Miskolc) tartozott.

A **második világháború** előtt és alatt (1938–41 között) az ország területe négy ízben is bővült, és a trianoni határokhoz képest kétszeresre növekedett. Ez az ország nemzetiségi jellegét annyiban érintette, hogy a

magyarok 90%-ot meghaladó aránya 70%-ra csökkent. Az ország egyes vidékein az addig is jelentős németségen kívül számottevő román, ruszin, szlovák és szerb kisebbségek jelentek meg. A visszatért területeket a budapesti kormány igyekezett a Trianon óta eltelt negyedszázad fejleményeinek figyelembevételével bekapcsolni az ország életébe. Nem automatikusan a régi megyéket állították vissza, hanem a k.e.e. vármegyék gyakorlatát folytatták: Komárom-Pozsony, Nyitra-Pozsony és Bars-Hont megye összevont formában alakult meg. Esztergom vármegye a Trianon előttihez képest bővítve, Gömör-Kishont pedig – melynek csak magyarok lakta délkeleti fele tért vissza – szőkítve alakult újjá. Kiegészült – bár csak a magyarlakta részekkel – Nógrád, Abaúj-Tolna és Zemplén vármegye. Kárpátalján a magyarlakta délnyugati sávban, mely Szlovákia déli peremével együtt 1938 októberében tért vissza az anyaországhoz, a régi megyerendszer állt nagyjából helyre, bár Ung, Bereg és Ugocsa vármegyék határai véget értek a magyar–ruszin nyelvhatárnál. 1939-ben, Kárpátalja ruszinok lakta felső vidékének megszállásakor Magyarország páratlan történelmi lehetőséghez jutott, a magyarok iránt többnyire szolidáris ruszinok számára autonóm terület létrehozását ígérték **Kárpátaljai Kormányzói Biztosság** néven, Ungvár központtal. Ennek keretében a megyék helyett Ungi, Beregi és Máramarosi közigazgatási kirendeltség létesült. Az autonómia sajnos a második világháború közepette papíron maradt, a ruszinok azonban máig megőrizték a magyarok iránti szimpátiát.

1940 nyarán, **Erdély** kettéosztásával Magyarország újabb területi nyereséghez jutott: a Nagyszalonta–Nagyvárad–Kolozsvár–Marosvásárhely–Székelykeresztúr–Sepsiszentgyörgy vonaltól északra Erdélynek közel fele visszakerült az anyaországhoz, melynek keleti határát a történelmi „ezeréves” határvonalon állapították meg. A visszatért területeken nagyjából a régi megyék alakultak újjá, bár kisebb módosítás szinte minden megye határait érte. A magyarországi és a romániai megyerész egyesítésével kiegészült Bihar és Szatmár megye, és ekkor alakult újjá a ruszin községeit nélkülöző Ugocsa, valamint a romániai részből és néhány magyar- és románlakta kárpátaljai faluból létrehozott

Máramaros vármegye. Szatmár, Szilágy, Beszterce-Naszód és Maros-Torda bővített, Szolnok-Doboka, Udvarhely és Háromszék szűkített, Csík pedig változatlan formában alakult újjá. Kolozs vármegyéből két, területileg össze nem függő darab tért vissza. A megyeszékhely környékén bihari, szilágyi és szolnok-dobokai falvakkal kiegészítve újjáalakult Kolozs vármegye; a Mezőségre eső keleti részt pedig Beszterce-Naszód és Maros-Torda között osztották szét.

1941-ben, Jugoszlávia német megszállásával párhuzamosan a magyar honvédség bevonult **Bácska, Baranya, Muraköz** és **Muravidék** elcsatolt részeire, melyek visszatértek 1918 előtti közigazgatási keretükbe. A Temesköz jugoszláviai részét azonban a magyarok követelése ellenére szerb polgári és német katonai hatóságok igazgatása alá helyezték.

A területi gyarapodás kiegészítette a **vidéki városok** hálózatát. A törvényhatósági jogú városok közül a Felvidéki-perem visszacsatoláskor három (Komárom, Kassa, Ungvár), Észak-Erdéllyel négy (Nagyvárad, Kolozsvár, Szatmárnémeti, Marosvásárhely) és a délvidéki gyarapodással szintén három (Szabadka, Zombor, Újvidék) tért vissza Magyarországhoz. A visszatért városok közül némelyik a trianoni országterületre is jelentős vonzást gyakorolt: elsősorban **Kassa, Szatmárnémeti, Nagyvárad** és **Szabadka**, ugyanakkor a határváltozás kiegészítette számos kis-magyarországi központ, így pl. **Győr, Esztergom, Pécs, Debrecen** és **Miskolc** vonzáskörzetét. Érdekes viszont, hogy éppen a legjellegzetesebb határszéli város, **Szeged** környékén a határ alig változott, így Szeged csak bácskai vonzását tudta érvényesíteni, a természetes vonzáskörébe tartozó bánási és Maros menti vidék Szeged számára továbbra is külföld maradt.

*A határ különös módon érintette **Erdélyt**, ahol legális határátkelés 1940–44 között csak a megmaradt trianoni határszakaszon volt lehetséges. Ennek ellenére tömeges migráció zajlott Erdély két része között: 100 ezernél több magyar települt át Észak-Erdélybe, ahonnan 100 ezer-*

nél több román távozott. A visszatért városok közül éppen a legjelentősebbek – **Nagyvárad, Kolozsvár, Marosvásárhely** – a határ mellé kerültek, ami normális fejlődésüket megnehezítette. A magyar kormány nagy erőfeszítéseket tett Észak-Erdély békés életének biztosítására, és a Székelyföld immár évszázada vajúdo fejlesztésére is. A **kolozsvári egyetemet**, melynek magyar nyelvű elődje 1919-ben Szegedre költözött, és helyén a két háború között román egyetem működött, néhány hét alatt újranyitották, anélkül, hogy a szegedi egyetem működését meg kellett volna zavarni. A román egyetem a magyar bevonuláskor Nagyszebenbe távozott, majd 1944-ben visszatért, de a magyar egyetemmel osztozni kényszerült. (Később, 1959-ben a két egyetemet összevonták, a magyar nyelv az oktatásban háttérbe szorult, és csak 1990 óta növekszik ismét a magyar nyelvű oktatás és a magyar diákok aránya.)

A másik, sürgősen megoldandó probléma **Székelyföld** közlekedési kapcsolatainak megteremtése volt. A bécsi döntés határvonala ugyanis a Mezőség közepén nagy kitérőt tett észak felé, hogy a nagysármási földgázmező román fennhatóság alatt maradhasson. Ezért aztán Kolozsvár és Marosvásárhely között megszakadt a meglévő vasúti összeköttetés. A Székelyföldet csak Szolnok-Doboka és Beszterce-Naszód megyén keresztül, nagy kitérővel lehetett megközelíteni. Mintegy 50 km-es szakaszon új vonalat kellett építeni, amit a Mezőség északkeleti peremén Szeretfalva–Déda között jelöltek ki. Az építkezés 1944-ig tartott, és az elkészült vasutat már a bevonuló szovjet és román hadsereg vehette birtokba. A szeretfalvi vasút építése körül ambiciózus területrendezési elképzelések is körvonalazódtak: a vasútvonal környékén **Kelemenszék** néven új székely széket kívántak létrehozni, ami a székelyföldi és a szamosvölgyi magyarság között helyreállította volna a török-tatár hadjáratok idején megszakadt etnikai összeköttetést. Mivel ugyanez időben fölmerült a moldvai magyarok Magyarországra költöztetése is, a tervezett Kelemenszék az ő befogadásukat szolgálta volna.

A második világháború után az 1947-ben aláírt **párizsi béke** a trianoni határokat állította vissza, kivéve azt a három falut, amelyet Po-

zsony előterében Csehszlovákiához csatoltak. Voltak ugyan a trianoni határokon túlmenő igények is: Csehszlovákia a Bodroghözt, a Szovjetunió pedig a Beregi-Tiszahátat szerette volna megszerezni. A maradék országban ismét az 1923-as területi beosztás állt vissza, némi módosításokkal, és a többtagú megyenevek rövidítésével. 1950-ben, az első **szocialista tanácsi választások** után került sor az ország átfogó közigazgatási rendezésére. Ekkor alakult ki a lényegében máig fennálló megyei beosztás, aminek bevezetése ugyan a Rákosi-rendszerhez kötődik, fő irányelvei azonban már a Horthy-korszak területrendezési elképzelései között is szerepeltek. Az 1950-es területrendezés lényeges újításai a következők: (1) Budapest kibővítése a Pest megyéhez tartozó, zömében munkások lakta peremtelepülésekkel (hét várossal és 16 községgel). (2) A túlméretezett Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye kettéosztása Pest és Bács-Kiskun megyére. (3) A Balaton környékének átrendezése úgy, hogy a tóparton csak Veszprém és Somogy megye osztozzon. Ez később korrekcióra szorult, és 1979-ben Zala megye visszakapta a tó nyugati csücskét. (4) A határmenti töredékmegyék további összevonása, s köztük elsősorban azoké, melyeknek székhelye is csak község státusszal bírt (a megszüntetett megyék: Sopron, Abaúj, Zemplén, Szatmár-Bereg, Bihar, Csanád). (5) A megyeszékhelyek áthelyezése a munkások központokba (Komárom megye: **Tatabánya**, Nógrád megye: **Salgótarján**, Békés: **Békéscsaba**). (6) A megyék területi kikerekítése egyes kiszögellések átcsatolásával (a veszprémi Mezőföld ekkor került Fejér megyéhez, Polgár és környéke Hajdú-Biharhoz, Dévaványa Békéshez).

Az ötvenes években a megyerendszer engedelmes végrehajtóeszköze volt a központosított, helyi autonómiáról hallani sem akaró országos vezetésnek, a **proletárdiktatúrának**. A megyék fölötti egységek ebben az időben legfeljebb szakigazgatási beosztásokban jelentek meg, illetve az iparfejlesztés egyenletesebbé tétele végett kerülhettek napirendre különböző régió-elképzelések, melyek azonban nem intézményesültek. Csak 1971-ben, a kormányhatározattal megerősített **Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió** (röviden: OTK) vezette be a hat „tervezési-gazdasági körzet” rendszerét. A megyehatárok tiszteletben tartá-

sával kialakított régiók a fővárost és Pest megyét magában foglaló **Központi régió** mellett az **Észak-**, illetve **Dél-dunántúli**, az **Észak-magyarországi**, valamint az **Észak-** és a **Dél-alföldi körzet** voltak. A hat körzet központja egy-egy „**kiemelt felsőfokú központ**” volt: a főváros vidéki „ellenpólusainak” szánt Győr, Pécs, Miskolc, Debrecen és Szeged. A többi megyeszékhely „**felsőfokú központ**” besorolást kapott, és a politikai lehetőségek bővülésével egyre határozottabban próbálta érvényesíteni a régióközponttal szembeni saját érdekeit. Szeged árnyékában Kecskemét, Debrecen mellett Nyíregyháza, Miskolc mellett Eger, Pécs mellett Kaposvár mint másodközpontok számos regionális jelentőségű intézményt fejlesztettek ki, főként oktatási, kulturális és gazdasági téren. A szocialista korszak vége felé az OTK – melynek a kisvárosokat és a falvakat érintő elemeit talán még több kritika érte – lényegében hatályát veszítette.

A rendszerváltozás előszeleként az 1980-as évek végén visszaállították a többszörös **történeti neveket**, amivel a megszüntetett megyetörvények helyi érdekeit próbálták kifejezésre juttatni. A régi-új megye-nevek: Győr-Moson-Sopron, Komárom-Esztergom, Jász-Nagykun-Szolnok, Szabolcs-Szatmár-Bereg.

Az Antall-kormány 1990-ben a **köztársasági megbízottak** számára nyolcas beosztást vezetett be: (1) Budapest, (2) Pest, Nógrád, Jász-Nagykun-Szolnok, (3) Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves, (4) Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár-Bereg, (5) Bács-Kiskun, Csongrád, Békés, (6) Komárom-Esztergom, Győr-Moson-Sopron, Vas, (7) Fejér, Veszprém, Zala, (8) Somogy, Tolna, Baranya. A rendszer fő újítása a Dunántúl három részre – Észak-, Közép- és Dél-Dunántúlra – osztása, ami a közlekedési hálózattal jobban összhangban van, megszünteti Győr és Pécs régiójának túlméretezését (a győri régió Dunaújvárosig és a Balatonig terjedt, és déli részén Győr vonzó hatása már alig érződött; Pécs pedig kis eséllyel próbálta magához vonzani Zala megyét). 1994-ben a Horn-kormány a köztársasági megbízottak rendszerét úgy szervezte

át, hogy a főváros és valamennyi megye kapott egy-egy ilyen hivatalt, így e funkció régióképző hatása tovább már nem érvényesült.

Az európai integráció előrehaladására hivatkozva az 1990-es években ismét sokan vetették föl a megyék fölötti beosztás szükségességét. Hazánkban ugyanis jelenleg nincs általánosan elfogadott régiórendszer. Csak alkalmi, egy-egy programhoz vagy szakterülethez kötődő társulások, kezdeményezések vannak, melyek gyakran egy megye több irányú kötődését is magukban foglalják. A Központi Statisztikai Hivatal régióbeosztása e helyzetben jó kompromisszum: 1. **Közép-Magyarország** (Budapest, Pest megye), 2. **Észak-Magyarország** (Nógrád, Heves, Borsod-Abaúj-Zemplén), 3. **Észak-Alföld** (Jász-Nagykun-Szolnok, Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár-Bereg), 4. **Dél-Alföld** (Bács-Kiskun, Csongrád, Békés), 5. **Közép-Dunántúl** (Komárom-Esztergom, Fejér, Veszprém), 6. **Nyugat-Dunántúl** (Győr-Moson-Sopron, Vas, Zala), 7. **Dél-Dunántúl** (Somogy, Tolna, Baranya). A kaotikusnak tűnő helyzet ugyan a megyék rendszerbeállítását mutatja szükségesnek, egyben azonban annak is kifejezője, hogy a megye Magyarország terület-szervezésének legstabilabb, optimális méretű egysége. Ez magyarázza ezeréves fennállását. Bizonyára lesz annyi rugalmasság a megyékben, hogy megtalálják a kívánt „európai méretű” társulások lehetőségeit is.

7. A Kárpát-régió határ menti körzetei

A következőkben sorra vesszük a Kárpát-medence kilenc országának hazánkkal érintkező körzeteit, melyek a határ menti együttműködés fő színterei, s így a szomszédos országok közeledésének előmozdítói lehetnek. Magyarország 19 megyéje közül csak **Fejér, Tolna, Veszprém, Heves** és **Jász-Nagykun-Szolnok** nem szomszédos országhatárral. A kis távolságok miatt azonban még ők is részt vehetnek bizonyos együttműködési formákban, a 14 határ menti megye szempontjából pedig ez a fejlődés, a prosperitás egyetlen lehetséges útja. Az elmúlt évtizedek különböző indítékú határzárjai ugyanis csak azt bizonyították, hogy kontinensünk közepén a lezárt határ anomália, olyan ren-

dellenesség, melyet a gazdasági élet és a társadalmi kapcsolatok előbb-utóbb korrigálni fognak. Következzék tehát a **határtérségek** földrajzi leírása.

Az **osztrák–magyar határ** mentén a magyar oldalon **Győr-Moson-Sopron** és **Vas** megye, az osztrák oldalon pedig **Burgenland** (Örvidék) tartomány húzódik.

Győr-Moson-Sopron – Észak, ill. Nyugat-Dunántúl egyik megyéje, székhelye **Győr**. A Budapest–Bécs közlekedési tengelyen fekszik, jó kapcsolatai vannak Szlovákia felé is. Hazánk ÉNy-i szögletét foglalja el: Győr vármegyéhez 1923-ban kapcsolták hozzá Moson és Pozsony, majd 1950-ben Sopron megye magyarországi darabját. Az így kialakult megye 1950–89 között Győr-Sopron néven, azóta jelenlegi hármasság néven szerepel. Természetföldrajzilag három nagytáj között oszlik meg: túlnyomó része a **Kisalföldre** esik (Szigetköz, Tóköz, Rábaköz, Mosoni-sík, Fertő–Hanság-medence, Marcal-medence, Győri-puszták); Sopron környéke **Nyugat-Dunántúlhoz** tartozik (Ikva- és Répce-sík, Soproni-medence, Soproni-hegység); míg a Pannonhalmi-dombságot a **Dunántúli-középhegység** előteréhez számítják.

A Mosoni-Duna, a Rába, a Rábca és a Marcal összefolyásánál települt **Győr** („a vizek városa”) a Dunántúl északi részének régióközpontja, legnagyobb vidéki ipari központunk, több főiskolával, katolikus püspökséggel, számos kulturális intézménnyel. Idegenforgalma eddig főként tranzit jellegű volt, újabban azonban kulturális, műemléki és egyéb vonzerői is érvényesülnek. Kitűnő közlekedési fekvése az ország egyik legkedvezőbb befektetési terepévé teszi. Joggal mondható, hogy Győr a rendszerváltozással központi szerepét megerősítette, és az új, nyugati orientáció egyik nyertese lett.

Sopron Magyarország Ny-i kapuja, középkori műemlékekben leggazdagabb városunk, a „leghűségesebb város”. Ipari-kereskedelmi, bortermelő, idegenforgalmi és egyetemi központ. Ma a telekárak a fő-

városon kívül talán itt a legmagasabbak, és az árszínvonal is egyre inkább az osztrák mércéhez igazodik. Sopron kapuvárosként az osztrák-magyar kereskedelem és turisztika egyik fő érintkezési pontja, számos nyugati cég magyarországi ugródeszkája. Bár itt is a magyar az egyetlen hivatalos nyelv, a feliratok egyre gyakrabban két nyelven jelennek meg. Sopron mellett nyitották ki 1989-ben először a határzárát, ami a szocializmus bukásának folyamatát lavinaszerűen felgyorsította, és néhány hónappal később a Berliini Fal ledöntéséhez vezetett.

Mosonmagyaróvár az előbbi kettőhöz hasonlóan évszázados megyeszékhelyi múltra tekint vissza; kapuváros jelentős iparral és agráregyegettemmel. A megye kisebb városai a Rábaközben **Csorna** és **Kapuvár**; a Fertő-tó mellékén az Esterházy-kastélyról nevezetes **Fertőd**, Győrtől délre pedig az ezer éves apátságáról híres **Pannonhalma** kapott még városi jogállást. Fontos szerepet játszanak a határállomások: vasúton Ausztria felé Hegyeshalom és három kilépő vasútvonal Sopronnál, Szlovákia felé Rajka, a közúti átkelők közül szintén Hegyeshalom és Rajka, a Városszabadi–Medve közötti Duna-híd, Sopron és Kópháza. A megyében a magyar lakosság mellett élnek németek (Sopronban és környékén) és horvátok is (Kópházán, Bezenyén, Kimlén). A természetvédelem fő objektuma az osztrák–magyar közös igazgatású Fertő-Hanság Nemzeti Park.

Vas – az Észak-, ill. a Nyugat-dunántúli régióhoz sorolt megye, székhelye **Szombathely**. A természeti tájbeosztásban túlnyomó része **Nyugat-Dunántúlhoz** (Alpokalja, Kőszegi-hegység, Rába mente, Vendvidék, őrség, Vasi-Hegyhát, Cser, Kemenesalja); K-i szegélye a **Kisalföldhöz** tartozik (Marcal-medence).

A megye Ny-i részét az első világháború után Jugoszláviához (Szlovéniához) és Ausztriához (Burgenlandhoz) csatolták. 1950-ben idekapcsolták Sopron megye egy részét, viszont néhány falut Zala és Veszprém megye kapott meg. A megye sokáig periférikus helyzete ma inkább előny, amiből az elmúlt negyedszázad során jól megalapozott, sokolda-

lú nyugati kapcsolatrendszer fejlődött ki. A megyére általában a kisvárosok, az aprófalvak, az őrségre – mely a katolikus Nyugat-Dunántúlon református szívetet képez – a szeres (házcsoportos) települések jellemzőek.

Szombathely – a római Savaria helyén – közlekedési, ipari, kereskedelmi és idegenforgalmi központ, főiskolával, katolikus püspökséggel és jó nevű kulturális intézményekkel. Az osztrák–magyar kereskedelem és bevásárlóturizmus egyik fő helye, mely határ közeli fekvését az elmúlt években látványosan kamatoztatta, és ma hazánk egyik dinamikus vidéki központja.

A kisvárosok közül élre kívánkozik **Kőszeg**: műemlékekben gazdag határváros, idegenforgalmi központ a Jurisich-várral, közúti határálmással. A többi város a Rába-vonal mentén sorakozik: **Szentgotthárd** – Vendvidék főhelye, az ország legnyugatibb városa, az Opel-gyár telephelye, **Körmend** – az őrség kapuja, egykori Batthyány-uradalmi központ, **Vasvár** – a Vasi-Hegyhát főhelye, a XVI. századig megyeszékhely, 1664-ben itt kötötték meg a szentgotthárdi csatát követő békét, **Sárvár** – a Nádasdy-várral, gyógyfürdővel, jelentős iparral és idegenforgalommal, **Celldömölk** – Kemenesalja központja, katolikus búcsújáróhely. Városi rangja van még **Csepregnek**, az egykori Sopron megyei rész főhelyének. A megye többi részén változatos turisztikai vonzerők érvényesülnek: középkori templomok, európai hírű arborétumok (növénygyűjtemények), tájvédelmi körzetek (Kőszeghegyalja, Őrség) és a népi építészet itt-ott még föllelhető maradványai. A megye nemzetiségei: németek és horvátok (néhány határszéli faluban), szlovének (vendek – Szentgotthárd környékén). A határálmások közül fontosabbak: Ausztria felé Kőszeg, Bucsú, Rábafüzes (közúton) és Szentgotthárd (vasúton); Szlovénia felé Bajánsenye (közúton, a vasúti összeköttetést még csak tervezik).

Burgenland (Őrvidék, Gradišćansko) – az 1921-ben Ausztriához csatolt nyugat-magyarországi részből alakult szövetségi tartomány;

székhelye **Kismarton**. Neve eredetileg Vierburgenland, ez az első világháború idején bukkant föl, és a részben német lakosságú négy határszéli megye német nevéből származik. Ezek nyugati részeire támasztott igényt az első világháború után Ausztria; Pozsony és környéke azonban Csehszlovákiához, Sopron pedig Magyarországhoz került. A tartomány nagy része dombság, az Alpok végső nyúlványaival (a Kőszegi-, a Rozália-, a Soproni- és a Lajta-hegységgel). Északon a Kisalföld is érinti: idetartozik az immár nemzeti parkká nyilvánított Fertő-tó osztrák oldala. Burgenland 7 járásra oszlik: a volt Moson megyei részen **Nezsider**, a volt Sopron megyében **Kismarton**, **Nagymarton** és **Felsőpulya**, az egykori Vas megyében **Felsőőr**, **Németújvár** és **Gyanafalva** székhellyel. A német többség mellett horvát és magyar kisebbség él itt. Burgenland Ausztria „legszegényebb” tartománya, a Kárpát-medence belsejéből nézve azonban vonzó, gazdag országrész, mely mögött még gazdagabb háttország – „Óperencián túl” – körvonalai sejlenek föl. Burgenland magát a Kárpát-medence felé nyúló osztrák hídfőnek tekinti, és kezdeményező szerepet vállal az érintett országokkal való kapcsolatépítésben. Mérete és alakja azonban nem teszi lehetővé nagyobb mérvű kereskedelmi vagy forgalmi kapcsolatok létrejöttét, hiszen néhány km után már Alsó-Ausztria vagy Stájerország földje következik. Ezért Burgenland a katalizátor szerepét játssza egy olyan kapcsolatrendszerben, melynek szálai ma már mélyen Európa szívébe nyúlnak.

Szlovákia felé a már ismertetett Győr-Moson-Sopron és a főként keletre tekintő Szabolcs-Szatmár-Bereg mellett négy megyének van közös határa: **Komárom-Esztergom**, **Pest**, **Nógrád** és **Borsod-Abaúj-Zemplén** megyének. A szlovák oldalon nem a megyéket helyettesítő tartományokat soroljuk föl, melyek mélyen benyúlnak az ország északi részébe, és egy-két magyar járást öt-tíz szlovák járással kapcsolnak össze. Használhatóbb **Dél-Szlovákia** fogalma, mely a magyar lakosság által nagyobb számban lakott déli járásokat és városokat foglalja magában. Ide tartozik **Pozsony** főváros (5% magyar), **Kassa** (Szlovákia második nagyvárosa, 4% magyar), valamint a **Pozsonyvidéki**, a **Szenci**, a **Dunaszerdahelyi**, a **Komáromi**, az **Érsekújvári**, a **Vágsellyei**, a **Galántai**, a

**Nyitrai, a Lévai, a Nagykürtösi, a Losonci, a Rimaszombati, a Nagy-
rócei, a Rozsnyói, a Kassavidéki, a Tóketerebesi és a Nagymihályi**
járás (5-85%-os magyar részarányal). A dél-szlovákiai tájakat három
fő szakaszra osztjuk: (1) Pozsony a Csallóközzel és a Mátyusfölddel,
(2) a Komárom és Kassa közötti határsáv, (3) Kassa vonzáskörzete.

Komárom-Esztergom – legkisebb, s egyben legsűrűbben lakott me-
gyénk. Az Észak-Dunántúlon, a főváros nyugati szomszédságában fe-
szik. Székhelye **Tatabánya**. Területét két nagytáj: a **Kisalföld** (Győr–
Tatai-teraszok), a **Dunántúli-középhegység** (a Sári-Bakonyalja, a Vér-
tes É-i oldala, a Gerecse, a Pilis és a Visegrádi-hegység Ny-i része, va-
lamint a Tatabányai- és a Dorogi-medence) érinti. A megye térszerke-
zetét a Duna, valamint a középhegység törésvonalai (Móri-, Tatai-, Vö-
rösvári-árok) határozzák meg.

A megye a XX. század során létesült, környezetszennyező nehézipari
üzemekkel telezsűfolt **Közép-dunántúli Iparvidék** része. Az utóbbi évti-
zed azonban látványos és sikeres szerkezetváltást hozott, aminek követ-
keztében a megyének sikerült a nyugati kapcsolatrendszerbe bekapcsoló-
dnia. Ezt elsősorban a jó forgalmi fekvés, valamint a tömeges munka-
erőt biztosító szakképzett munkásgárda tette lehetővé.

A mai Komárom-Esztergom megye a történeti Komárom és Eszter-
gom vármegye Duna-jobbparti részéből áll: ezeket 1923-ban kapcsolo-
ták egybe. 1950-ben a megye néhány Veszprém és egy Fejér megyei
helységgel bővült, melyet 1989-ig egyszerűen Komáromnak neveztek.
Ekkor állították vissza a kettős megyenevet.

A megyeszékhely 1950 óta **Tatabánya**: a Felsőgalla, Tatabánya, Al-
sógalla és Bánhida egyesítéséből létrejött egykori bányászváros, mely
agglomerációt alkot **Tatával** és **Oroszlánnyal**. A Tatabányai-medencét
sokáig a szétszórt bánya-, ipar- és lakótelepek szövetvényéből álló bá-
nyavidék hazai típuspéldájaként emlegették. A város és a megye a szo-
cialista korszak végére súlyos válságba került. A Budapest–Győr–Bécs

fővonal mentette meg a várost a bányák és üzemek bezárásával járó tartós elnyomorodástól. Az 1990-es évek derekán Tatabányát már az új, nyugati orientációt követő ipar és kereskedelem jellemezte, és hasonló tendencia mutatkozik a megye kisebb városaiban is.

A legjelentősebb történeti város **Esztergom**, a Dunakanyar kislalföldi kapuja, Szent István szülővárosa, mely a tatárjárás előtt Magyarország fővárosa volt. Ma római katolikus érseki székhely, az Alkotmánybíróság székhelye, műemlék- és iskolaváros, a Suzuki-autógyár telephelye. Idegenforgalmi lehetőségei nagyobbak, mint amennyi jelenleg hasznosul, hiszen míg a kisebb Szentendre Budapest turisztikai kiegészítőjévé lépett elő, Esztergom látogatottsága – nagy egyházi ünnepek kivételével – még ma is elmarad a kívánatostól. 1945 óta romokban hever a Mária-Valéria híd, keserű szimbólumaként a második világháború máig tartó hatásának. A szlovákiai Párkánnyal sem alakult ki intenzív kapcsolat, mivel a meglévő kompjárat csak nehézkes kapcsolattartást tesz lehetővé.

A megye többi városa: **Komárom**, mely a történelmi városnak csak ipari külvárosa, vasúti-közúti határállomással a szlovákiai anyaváros, Ókomárom felé; **Nyergesújfalu** (vegyipari központ); és **Dorog** (szénbányász-település). A megye DNy-i sarkának városi központja **Kisbér**. A községek közül legismertebb Bábolna, melynek mezőgazdasági kombinátja, ménesgazdasága egyben idegenforgalmi nevezetesség is. A megyében még számos látnivaló akad: várak (Tata, Várgesztes) és természeti értékek (a tatai Kálvária-domb földtani feltárása, a vértesszőlősi ősemlék, a tatai források és tavak, számos barlang, sziklaalakzat). A magyar lakosságon kívül német és szlovák, valamint nagyszámú cigány is él itt.

Pest – a fővárost körülölelő Pest megye 1 millió lakosával az ország legnépesebb megyéje; a területi rangsorban a 3. helyen áll. Mind az 1971-es, mind az 1990-es régióbeosztás a **Központi körzethez** sorolta. Székhelye **Budapest**, mely azonban nem része Pest megyének. Néhány

megyei intézmény a fővároson kívül (**Budaörs, Szentendre, Vác, Cegléd, Kistarcsa**) működik.

Az **Alföld**, a **Dunántúli-** és az **Északi-középhegység** találkozásánál fekvő megye természeti viszonyai igen változatosak. Az Alföldből idetartozik a Pesti-síkság, a Szentendrei- és a Csepel-sziget, a Mezőföld ÉK-i sarka, a Homokhátság É-i része, a Tápió és a Galga mente. Az Északi-középhegységből a Börzsöny, a Naszály és a Gödöllői-dombság, a Dunántúli-középhegységből pedig a Budai-hegység, a Pilis és a Visegrádi-hegység egy része tartozik a megyéhez. A külfországgal csak rövid szakaszon (az Ipoly mentén) érintkező megye nemzetközi kapcsolatrendszere inkább a fővárosból sugár irányban kivezető út- és vasútvonalak átbotcsátásában nyilvánul meg. Van egy forgalmas vasúti határállomása, Szob, és egy kisforgalmú közúti átkelőhelye, Letkés. Itt vezet át azonban az ország nemzetközi tranzitvonalainak zöme, sőt a Dunát lejjebb mindössze két helyen íveli át híd, ami Pest megyét szinte kikerülhetetlenné teszi a nemzetközi forgalom számára, és a fővárost gyűrűbe fogó M0 autópálya sem jelent gyökeresen új térkapcsolatot, bár a fővárost magát kétségkívül tehermentesíti.

Pest megye eredetileg a Duna–Tisza köze É-i részén Váctól Kecskemétig terjedt; ehhez még a középkorban hozzáadódott a dunántúli – de a Duna-szigeteket is magában foglaló – **Pilis** vármegye; majd a XVI. században (a középkorban Fejérrel összekapcsolt) **Solt-vidék**. Pest-Pilis-Solt vármegyéhez 1876-ban kapcsolták hozzá a **Kiskunságot**: az így létrejött Pest-Pilis-Solt-Kiskun, a „vezér-vármegye” 1950-ig az ország legnagyobb vármegyéje volt. 1946-ban kisebb kiigazítások történtek Vác és Érd körül Pest megye, Hatvan, Szolnok és Baja körül a szomszédos megyék javára. 1950-ben a négyes vármegye D-i felét **Bács-Kiskun** néven leválasztották és a budapesti elővárosokat a fővároshoz csatolták; ugyanakkor Pest megyéhez került a Hont megyéből származó szobi járás.

Jelenleg Pest megye fő szomszédsági problémája a fővárossal való munka- és tehermegosztás. Az **agglomerációs övezet** ugyanis kettős kötédsű, lakói zömmel a fővárosban dolgoznak és tanulnak, viszont a megyében laknak, így méltányos volna a keletkezett jövedelmek és a befizetett járulékok egyeztetett elosztása. A főváros fő vízforrása Pest megye, és hulladékát is a megyében helyezik el. A tárgyalások intézményes formája egyelőre hiányzik, s ez politikai feszültség forrása.

Pest megye nagy számú városa három csoportba osztható:

1. a budapesti agglomeráció települései – lakó, ipari, kereskedelmi és pihenési szerepkörrel: **Szentendre, Pomáz, Pilisvörösvár, Budakeszi, Érd, Százhalombatta, Budaörs, Dunakeszi, Szigetszentmiklós, Gyál és Pécel;**
2. az alföldi rész városai – lakó, ipari, agrár- és művelődési szerepkörrel: **Vác, Gödöllő, Aszód, Nagykáta, Monor, Cegléd, Abony, Nagykőrös, Dabas és Ráckeve.**
3. a Dunakanyar városai – főként lakó és idegenforgalmi szerepkörrel: **Visegrad és Nagymaros.**

A megye sokoldalú idegenforgalmi vonzerői a Duna mellett összpontosulnak, de más részeken is megtalálhatók. A nemzetközi turistaforgalom szélesebb terítése szempontjából fontos például Vác, Gödöllő, Ráckeve, és Zsámbék, vagy éppen a mogyoródi Hungaroring előtérbe helyezése.

Felsőoktatási intézmények működnek Szentendrén (katonai főiskola), Gödöllőn (agráregyetem), Piliscsabán (katolikus egyetem), Nagykőrösön és Zsámbékon (tanítóképzők). Vác katolikus, Szentendre görögkeleti püspöki székhely; Márianosztra és Máriabesnyő katolikus búcsújáráshelyek.

A természeti viszonyokhoz hasonlóan változatos a megye települési és etnikai képe. A magyar lakosságon kívül élnek a megyében németek, szlovákok, különböző délszláv csoportok és cigányok. Egyes Buda környéki községekbe bukovinai székelyek költöztek (Érd, Etyek, Budajenő). A megyét a Duna–Ipoly, valamint a Kiskunsági Nemzeti Park érinti. Az előbbi magában foglalja az Ipoly mente, a Börzsöny, a Dunakanyar, a Pilis, a Budai-hegység és a dunai szigetek környezetvédelmi értékeit. Pest megye, melyet a XX. század derekáig Budapest mezőgazdasági háttereként emlegettek, jelenleg a fővároshoz, más országrészekhez és a nyugati világhoz ezer szállal kapcsolódó, iparát és szolgáltatásait gyors ütemben fejlesztő terület. Ami már inkább gondot okoz: a túlszűfolt utak, a túlméretezett bevásárlóközpontok, a tömegközlekedés elégtelensége és a túlságosan szétfolyó, helyenként az egész tájat betöltő települések. Főként az átlós térkapcsolatok hiányoznak: Budapest a megye számára szinte kikerülhetetlen.

Nógrád – az **Északi-középhegységben** helyet foglaló megye; székhelye **Salgótarján**. 1971 és 1990 között az Észak-magyarországi, 1990–94-ben a Központi régióhoz számították. A Nógrádi-medencét, a Cserhátvidék nagy részét, a Karancs–Medves magyarországi részét, a Börzsöny K-i, a Mátra Ny-i oldalát foglalja magában. Területe szerint utolsó előtti, népességszám szerint utolsó a megyék rangsorában. A megye idegenforgalmi vonzerők sorát kínálja, nemzetközi forgalma mégsem túl jelentős. A közlekedés fő áramából kiesik, és Szlovákiának is éppen egy kevésbé fejlett régiójával határos. Főbb határállomásai: Parraspuszta, Balassagyarmat közúton és Somoskőújfalu közúton és vasúton.

A mai Nógrád a történeti megye D-i felét tartalmazza (Észak-Nógrádot a trianoni béke Csehszlovákiának ítélte). 1923-ban hozzácsatolták Hont megye maradékát; ebből 1950 óta csak néhány faluja maradt, a többi Pest megyéhez csatolták; ugyanekkor alakult ki területcserével a mai határ Heves megye felé. A megye székhelyét 1952-ben – a munkásjellel erősítése végett – Balassagyarmatról Salgótarjánba helyezték.

Salgótarján az 1960-as évekig tartó erőltetett nehézipar-fejlesztés terheit máig nem tudta kiheverni. Egyoldalú nehézipari jellege miatt immár évtizedek óta munkanélküliséggel és elvándorlással küszködik. A város művelődési hagyományai szegényesek. Természeti környezetét, a várakkal koronázott bazaltkúpokat viszont méltán emlegetik az ország legszebb tájai között.

Balassagyarmat az utóbbi években kilépett korábbi elszigeteltségéből. Művelődési és gazdasági téren számos előremutató kezdeményezés indult innen, többek között a perifériának minősülő **Ipolymente** önkormányzatainak Magyarországot és Szlovákiát összekapcsoló közös regionális programja. A négy kisváros: **Szécsény, Pásztó, Rétság** és a több egykori bányásztelepülésből egyesített **Bátonyterenye**. A községek a palóc népművészeti hagyományok ápolásával, a középkori várakkal (Drégely, Hollókő, Buják) és a szép természeti környezettel és fővároshoz közeli fekvésükkel jó célpontjai lehetnek a falusi turizmusnak. A megyében a magyar lakosság mellett néhány faluban szlovákok, németek és cigányok is élnek. A Bánki-tónál rendezett nemzetiségi fesztiválokat az ország minden vidékéről és a határokon túlról is sokan látogatják. Egyedülálló látnivaló még az ipolytarnóci földtani bemutatóhely, a miocén korszakbeli állat- és növényvilág világviszonylatban is számon tartott ősmaradvány-lelőhelye.

Borsod-Abaúj-Zemplén – az **Észak-magyarországi régió** K-i részét, az 1950 előtti Borsodot, Abaújt és Zemplént magában foglaló megye. Területe és lakossága szerint is második a megyék rangsorában. Hozzá tartozik az **Északi-középhegységből** a Bükkvidék nagyobb része (a kisebb rész Heves megyébe esik), a Zempléni-hegység, a Cserehát, a Sajó, a Bódva és a Hernád völgye; továbbá a Gömör–Tornai-karszt magyarországi darabja (Aggteleki-barlangvidék, Rudabányai-hegység). Az **Alföld** északi szegélye tartozik még ide: a Borsodi-Mezőség, a Miskolci-kapu, Harangod, Taktaköz és a magyar-szlovák határral kettészelt Bodrogek. A megye D-i határát a Tisza képezi.

A megye nagy része ma elnéptelenedő, elmaradott vidék. A Sajó völgyében kialakult **Borsodi Iparvidék** a szocialista iparosítás egyik bázisa volt. Az ötvenes évek itt valójában 1980-ig tartottak! E vidék ma súlyos válsággal küszködik. Viszonylag legprosperálóbb a termékeny, mezőgazdasági jellegű dél-borsodi rész. Az észak-borsodi, abaúji és zempléni részek – az iparvidék egykori munkaerőforrásai – csaknem teljesen kimaradtak az iparosításból: ennek hiánya máig érződik, hiszen itt még a XX. század elvárásainak infrastruktúra kiépítése is elmaradt. Mindez egyik oka a modernizálás vontatott ütemének, a munkanélküliség és a periférikus helyzet konzerválódásának. Hiányzik a külföldi tőke és hiányzik e helyi erő: Borsod-Abaúj-Zemplén megye ma hazánk egyik válságrégiója. Nem kedvez az előrelépésnek a nyugati határtól való távolság, és a szomszédos keleti piacokon uralkodó tartós bizonytalanság sem.

A megye székhelye, **Miskolc** a közelmúltig legnagyobb vidéki városunk volt, újabban azonban több tízezer főnyi népességvesztése miatt Debrecen mögé szorult. Területe 1945 után jelentősen kibővült: hozzácsatolták Diósgyőrt, Hejőcsabát, Görömbölyt, Szirmát és Hámort (Lillafüreddel), később Bükk-szentlászlót is. A Szinva völgyében elnyúló Miskolc határa a Bükk-fennsíktól a Sajó völgyéig terjed. A város a régió szellemi központja is, e szerepkörének azonban csak bizonyos mértékig tud eleget tenni, mivel csak mostanában teremődik meg az ehhez szükséges intézményi háttér. Egyeteme csak a közelmúltban határozta el, hogy teljes profilú univerzitás, a debreceni, a pécsi és a szegedi egyetem egyenrangú társa kíván lenni. A kisebb városok közül említést érdemel **Ózd**, legsúlyosabb válságba süllyedt kohászvárosunk. Az egykori ipartengelyen helyezkedik el **Putnok** (a gömöri rész főhelye), **Kazincbarcika** (a Borsodi Vegyi Kombináttal), **Edelény**, **Sajószentpéter** és **Tiszaújváros** (a Tiszai Vegyi Kombináttal és kőolaj-finomítóval). A borsodi Mezőségen **Mezőkövesd** (a „matyó főváros”) és **Mezőcsát**, Észak-Borsodban **Szendrő** tölti be a kisvárosi központ szerepét. Az abaúji rész városai: **Szikszó** és **Encs**; a zempléni részé: **Szerencs**, **Tokaj**, **Sárospatak**, a nagy múltú iskolaváros és **Sátoraljaújhely**.

Az abauji térséget ma szinte már a kiürülés, a cigány lakosság nagy aránya és a szegénység konzerválódása jellemzi, ahol a kilábalásra még csak elképzelések sincsenek. A zempléni térség helyzete a tokaji bor hírneve miatt talán kedvezőbb: itt gyakrabban találkozunk idegenforgalmi, agrár- és ipari beruházásokkal. A megye perspektívái elsősorban a keleti piacok sorsától függnék. Kitörési pontként Borsod-Abaúj-Zemplén megye, Kelet-Szlovákia, valamint a szomszédos lengyel és ukrán körzetek gazdasági és szellemi összefogása kínálkozik. Fontos az évtizedeken át szorongatott községek és egykori mezővárosok talpra állítása, hiszen ezek szellemi-lelki megtörése a térség tartós válságának talán legfőbb oka.

A jól prosperáló dél-borsodi agrárvidék mutatja, hogy Észak-Magyarországon is meg lehet agrártermelésből élni, ha ezt jó infrastruktúra, és jó általános légkör alapozza meg. Ha viszont egy tájon hiányzik az innovációs készség, a társadalmi erózió felgyorsul, és kimenetele szinte beláthatatlan lehet, amit a csereháti és zempléni aprófalvak – nagyszerű természeti és történeti értékeik ellenére – sajnálatosan példáznak.

*A megyében a településtípusok és az etnikumok (magyarok, cigányok, német, szlovák, ruszin és lengyel szórványok) rendkívüli változatosága mutatkozik. Hosszú és tartalmas a természeti értékek (Bükki és Aggteleki Nemzeti Park, számos tájvédelmi körzet), valamint a történelmi emlékhelyek (középkori várak: Diósgyőr, Sárospatak, Füzér, Regéc, Boldogkő; templomok: Miskolc-Avas, Vizsoly; csatahelyek: Muhi) listája is. Az infrastruktúra minőségi javítását remélik a sokat vajúdó **M3-as autópálya** idáig vezető meghosszabbításától. Ez remélhetőleg alapján fogja megjavítani a periférikus fekvésből származó hátrányos helyzetet. Az M3-as azonban a megyének csak a déli részét érinti, s még Miskolc is csak elágazással kapcsolódik majd hozzá. A határállomásokhoz az utak sugár irányban vezetnek. A legforgalmasabb átkelőhelyek: Hidasnémeti vasúti, Tornynosnémeti, Bánréve, Tornanádaska és Sátoraljaújhely közúti határállomások.*

Pozsony és környéke egykor Magyarország legfejlettebb, mezőgazdasági vidéke, a Duna-medence kapuja volt, mely az egykori koronázó várost és megyéjét foglalta magában. Itt találkozott egymással a magyar, a német és a szlovák nyelvterület. Magában Pozsonyban sokáig a német elem volt túlnyomó, majd a XIX-XX. század fordulóján a magyarság került relatív többségbe, és 1945 után, a németek kitelepítésével a szlovák betelepülés áradata kezdődött, s ma a félmillió lakosság bő 90%-a szlovákjajú. A legfiatalabb dunai főváros, Pozsony a Dévényi-kapu, a Porta Hungarica kislétföldi nyílásában fekszik. Elhelyezkedése Budapest, Bécs és Prága között lehetővé tenné a regionális elosztó központ szerepét, ehhez azonban az új ország, Szlovákia stabilizálódása és nemzetközi tekintélyének megerősödése szükséges. Közel 10 évvel a függetlenség elnyerése után ugyanis még alig tucatnyi ország tart Pozsonyban külképviseletet, és hasonlóan kevés a nemzetközi légi járatok száma is. Pozsony azonban messze több, mint egy vidéki város: itt összességében Szlovákia iparának 15%-a, oktatási, kulturális és tudományos intézményeinek zöme. A közlekedési hálózat is – a határszéli fekvés ellenére – nyolc főirányból fut itt össze. A magyar–szlovák együttműködés javulásával Pozsony a dunántúli megyék jelentős részét is vonzáskörébe veheti, és várhatóan erős konkurenciát támaszt majd a Kislétföld magyarországi központjai számára. Pozsony a magyar lakosság kis száma ellenére felvidéki nemzetársainknak is egyik központja: a magyar politikai pártok, a Madách Könyvkiadó és a legfontosabb magyar sajtóműhelyek székhelye.

*Csallóköz (Žitný ostrov) a Duna legnagyobb szigete (1.800 km²), melyet fekvése és a Kárpát-medence legtermékenyebb, sokoldalú mezőgazdaságot éltető talaja miatt is csatoltak Csehszlovákiához. Az 1970-es évek óta a bőszi dunai vízlépcső körüli konfliktus tette a napi hírek főszereplőjévé. Lakossága túlnyomó részben ma is magyar. **Dunaszerdahely**, a sziget mezőgazdasági, ipari és vásári központja az elmúlt években a szlovákiai magyarság gazdasági központjává nőtte ki magát. Így a jövőben nagy szerepet játszhat a magyar–szlovák kapcsolatok fejlesztésében, a nyugati piacokon való közös szereplésben is. A Csallóköz*

délkeleti csúcsán foglal helyet a magyar nemzetiség művelődési központja, **Komárom**: dunai határ- és hídváros, hajógyárral, Jókai Mór szülőházával. Komárom ma Szlovákia legnépesebb magyar többségű városa.

Mátyusföld (Mat'úšové zemné) a magyar-szlovák nyelvhatár mentén elterülő észak-kisalföldi vidék, melynek fő központjai a nyelvhatár magyar oldalán **Galánta** és **Érsekújvár**, a szlovák oldalon pedig **Nagy-zombat**. Utóbbi Pozsony ipari és oktatási szerepkört betöltő elővárosa, a szlovákiai római katolikusok érseki székhelye, 1996 óta tartományi székhely. Mátyusföld a Kisalföld belső udvara, kapu Szlovákia iparilag fejlett belső vidékei felé. Vegyes lakossága a gazdasági hídépítés számára kedvező, és itt a beruházásokat már a határszéli fekvés miatti esetleges félelem sem korlátozza.

Nyitra a Kisalföld szlovákiai részének gazdasági központja, nagy múltú történeti város, püspöki és tartományi székhely. Egyeteme a pozsonyi mellett a magyar nemzetiségű fiatalok leggyakoribb felsőoktatási célpontja. Környékén néprajzilag érdekes magyar falvak keretezik a népdalban is megénekelte csitári hegyeket (Zoborvidék: Gimes, Zsére, Kolon, Barslédec stb.).

A felvidéki magyarság, hagyományait őrizve, a Garam, az Ipoly, a Rima és a Sajó mentén kisvárosokban és falvakban él. A gazdasági jóléttől azonban jókora távolság választja el őket, ezt a határtérséget ugyanis a tartós elvándorlás és az agrárjelleg kényszerű konzerválódása jellemzi. Az országhatár közelében, Esztergommal szemközt található **Párkány**, mely egyben vasúti határállomás is. A honti–nógrádi pálcóvidék kisvárosai **Ipolyság**, **Fülek** és **Losonc**. Ugyancsak kétnyelvű vidék a Rima–Sajó vidékét kitöltő egykori Gömör vármegye, ahol a nyelvhatáron fekvő **Rimaszombat** és **Rozsnyó**, a zömmel szlovákok laktat **Nagyróce** és a magyar többségű **Tornalja** tölt be központi szerepet. A Komáromtól Kassáig nyúló határsáv, ahol a magyar lakosság keskeny sávot képez, mely mindkét ország oldaláról nézve periférikus jelle-

gű! Ennek oldásában a határ menti együttműködés jótékony hatású lehet, ám éppen e vidéken roppant meg leginkább a társadalom, és az innováció híján itt alakult ki a legtartósabb gazdasági pangás.

Jobb helyzet mutatkozik a határ keleti harmadában, ahol **Kassa** – mint Pozsonnyal rivalizáló, régióközponti szerepre pályázó nagyváros – maga körül gazdasági pezsgést hozott létre. Ez mutatkozik a szlovákiai magyarok legkeletibb, egykor Zemplén és Ung megyéhez tartozó csoportjainak életében is: itt **Királyhelmec** és **Nagykapos** méretüket meghaladó, **jelentős kisugárzó hatású központok**, noha e szerepüket a közigazgatás egyelőre nem méltányolja (a körzeti székhelyek: a zömében szlovákok lakta Töketerebes és Nagymihály). Mivel a szomszédos Miskolc hasonló dinamizmus híján aligha veszélyezteti Kassa pozícióit, a Kárpát–Tisza eurorégió fókuszának minden bizonnyal Kassa ígérkezik.

Ukrajna felé tekintő határunk **Szabolcs-Szatmár-Bereg** megyéhez tartozik. A szemben fekvő **Kárpátalja** (ukránul Zakarpattya) az Ukrán köztársaság 25 tartományának egyike, mely két nagyvárosra és 13 járássra oszlik. Az 1990-es évek elején, a Szovjetunió felbomlásakor Kárpátalja megmaradt ugyan Ukrajna keretében, sőt hivatalos autonómiát sem kapott, lakosai azonban népszavazáson foglaltak állást a terület gazdasági önállósága mellett, a magyar többségű Beregszász körül pedig **magyar autonóm járás** kialakítását hirdették meg (1992). Ehhez a beregszászi járással szomszédos ungvári, munkácsi és nagyszőlősi járasok magyar falvai is csatlakoztak volna, míg a nagyvárosokban, a szigetekben és a szórványokban élő magyarok számára kulturális önrendelkezést követeltek. Bár mindezek egyelőre nem valósultak meg, a szovjet korszak terrorja után ma Kárpátalján mind a magyarok, mind a saját állam létrehozására törekvő ruszinok (kárpátukránok), mind pedig a többi nemzetiség szabadon politizálhat, szimbólumait és feliratait szabadon használhatja. A továbblépést a kijevei kormány azért sem meri szorgalmazni, mert a gazdasági önállóság és a nemzetiségi autonómia talán csak az első lépés volna a terület önálló állammá alakulásához.

Szabolcs-Szatmár-Bereg – az ország ÉK-i szögletében elterülő megye; székhelye **Nyíregyháza**. Az Észak-alföldi régióhoz számítják. Magyarország legkevesbé iparosodott megyéje. 1950-ben alakult meg Szabolcs és Szatmár-Bereg összevonásával. A megye az **Alföld** tartozéka, melyen belül területét a Nyírség homokvidéke, valamint a felső-tiszai árterek töltik ki (Szatmár-Bereg, Rétköz). A természetvédelem a közelmúltig viszonylag érintetlen, kevéssé szennyezett vidékeket oltalmazott (Tisza mente, batorligeti és csarodai lápok); ebbe „robbant bele” a 2000. évben a Romániából lezúduló súlyos vízszennyezések sora.

A szocialista korszakban főként tömeges munkaerőt foglalkoztató iparral, illetve a mezőgazdaságban a táji adottságoknak megfelelő alma, napraforgó stb. monokultúrás termelésével igyekeztek gazdasági föllendülést kiváltani, ami azonban csak időleges sikert hozott. 1990 óta a rendszerváltozás a keleti piacok elvesztésével és az immár hagyományosnak mondható szabolcsi gazdaság szerkezet versenyképtelenségével járt, és bár számos kezdeményezés történt a megye kilábalásának előmozdítására, legkeletibb országrészünket továbbra is súlyos társadalmi-gazdasági problémák terhelik. Biztató viszont a megyei vezetés elszánt, új utakat is vállaló hozzáállása, mely nélkül aligha lehetett volna Nyíregyházát iskolavárossá, sőt tudományos központtá fejleszteni, s emellett tömeges kereskedelmi és művelődési rendezvények színhelyévé tenni. Bár az ország zöme szempontjából Szabolcs-Szatmár-Bereg megye még ma is távoli periféria, egyre megalapozottabb a remény, hogy itt új típusú, a helyi hagyományokra is építő fejlődés bontakozik ki.

Nyíregyháza a megye gyorsan fejlődő, sok szerepkörű központja. Kiterjedt határának jellegzetes települései a szlovák eredetű tirpák lakosság bokortanyái. Nyíregyháza a XIX. században elsők között élt az önkéntes örökváltság lehetőségével, ami a földesúri kötelezettségek egy összegben való megváltását jelentette, és a város számára a földesúrtól való függetlenség ára volt. Azóta is újító szellemű, dinamikus város, mely az utóbbi években Debrecen és Miskolc versenytársává lépett elő. A megye további városai nagyrészt a történeti Szabolcs megyében talál-

hatók: **Kisvárd**a, **Baktalórántháza**, **Ibrány**, **Nagyhalász**, **Tiszalök**, **Tiszavasvári**, **Újfehértó**, **Nagykálló**, **Máriapócs** és **Nyírbátor**. Az ungi részen található **Záhony**, a beregi részen **Vásárosnamény**, a szatmári részen pedig **Mátészalka**, **Fehérgyarmat**, **Nagyecsed** és **Csenger**. Tiszavasvári, mely 1948 óta Vasvári Pál nevét viseli, a maga nemében egyedülálló Alkaloida gyógyszergyárnak köszönheti fejlődését, mely egy időben a világ legnagyobb morfiumtermelője volt. Nagykálló, az 1876 előtti megyeszékhely a Károlyiak vasúttól való elzárkózásának „köszönheti” száz évre szóló visszasorolását. Máriapócs pedig, ahol a csodatévő Fekete Madonna képe látható, a görög katolikusok leghíresebb búcsújárárhelyeként kapott városi jogállást.

A megye kulturális élete föllendülőben van: Nyírbátor zenei rendezvényei, Kisvárd

egész régiókat felölelő színházi fesztiválja annak jele, hogy e „távoli periférián” is lehet színvonalas, országhatáron túlmutató rendezvényeket tartani. A falvakba egyelőre főként a műemléki és a folklór hagyományok vonzzák a látogatókat, és sok helyen történtek már lépések a falusi turizmus szélesebb körű elterjesztésére is. A nyelvi egységes – csak néhány, már asszimilálódott német, szlovák, ruszin és román szórványt tartalmazó – lakosság súlyos megélhetési gondokkal küszködik. Adódnak problémák a cigány lakosság magas (15-20%-ra becsült) arányából is. A békés légkört veszélyeztető atrocitásokról innen mégis kevesebb hír érkezik, mint akár a szomszédos Borsodból vagy Hajdúból. Inkább a nyitott, a határ közelsége miatt a külföld és a haza szerves egységét átlátó légkör jellemző, ez jó esélyt kínál a megye több országot átfogó regionális szerepének kibontakoztatására. Különösen az M3-as út idáig való meghosszabbítása reménykeltő: a Beregsurányig tervezett autópálya ugyanis Ukrajnát fogja Európa belsejéhez kapcsolni, és ezen a tengelyen Szabolcs-Szatmár-Bereg megyének fontos, csomóponti szerepe lehet. A határállomások közül sokáig a Szovjetunióba nyíló egyetlen kapu, Záhony volt a legfontosabb. A három ország határánál fekvő átrakóközvetet a szovjet vasutak szélesebb nyomköze tette szükségessé, és a KGST-integráció keretében monumentális, a mai igényekhez képest túlméretezett átrakóhelyek létesültek

(Záhony, Mándok, Eperjeske, Tuzsér, Komoró, Fényeslitke). Az úgynevezett öszvérvágányt Kisvárdáig vezették be. Az 1980-as évek óta számos kisebb helység mellett is nyílt átkelőhely, melyek közül azonban nemzetközi forgalomra még egyik sem alkalmas (Lónya, Barabás, Beregsurány, Tiszabecs). A forgalom ezért továbbra is Záhonyra összpontosul, bár a kissé félreeső és túlterhelt átkelőhely már alig felel meg a kor követelményeinek. Románia felé Csengersimánál közúti, Ágerdőmajornál kisforgalmú vasúti átkelőhely nyílik. A határátkelés tágabbra nyitásához egyelőre hiányzik a politikai akarat.

Kárpátalja (Zakarpatya) – más néven Kárpátontúli terület; székhelye **Ungvár** (Uzshorod). Az Északkeleti-Kárpátok belső oldalán, a Tisza felső vízvidékén terül el. A Lvivi és az Ivano-Frankivszi területtel, valamint Romániával, Magyarországgal, Szlovákiával és Lengyelországgal határos. A nemzetiségi összetétel (1989): 78,4% ukrán (ruszin), 12,6% (156 ezer, más adatok szerint kb. 200 ezer) magyar, 3,9% orosz, 2,3% román, 0,6% szlovák és 2,1% egyéb. 13 járásra oszlik, ezek székhelyei a történeti megyék szerint csoportosítva: a/ az ungi részen: **Ungvár, Perecseny, Nagyberezna**; b/ Beregben: **Beregszász, Munkács, Ilosva, Szolyva, Volóc**; c/ Ugocsában: **Nagyszőlős**; d/ Máramarosban: **Husz, Técső, Rahó**.

A járásszékhelyeken kívül említést érdemel még két kisebb város: **Csap** vasúti-közúti határállomás, Ukrajna egyik kapuja Európa belseje felé és Aknaszlatina, mely sóbányáiról, s a benne nyitott kórházról vált híressé. Kárpátalja a XX. században ötféle állami főhatalom alá tartozott.

1992 óta „különleges gazdasági övezet” az Ukrán Köztársaságon belül, és az Európa belsejével fenntartott kapcsolatok hídfőállása. A jövőben ez a kapuszerep remélhetően magyar szempontból is – mind az anyaország, mind pedig az itteni magyarság számára – bekapcsolódást jelent majd az európai gazdasági vérkeringésbe. A szocialista nagyüzemek teljes leépülését egyelőre még nem követik új beruházások, hiány-

zik a közbiztonság és bizonytalan a jövőkép. Ez utóbbi talán a legfőbb oka annak, hogy a válságból való kilábalás oly nehezen halad.

Románia felé **Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar, Békés** és **Csongrád** megyének van közös határa. A romániai határmentét négy partiumi, vagyis királyhágó melléki megye: **Szatmár, Bihar, Arad** és **Temes** alkotja. Ezek az Alföld szélén húzódó vásárvonal egy-egy nagyvárosa: **Szatmárnémeti, Nagyvárad, Arad** és **Temesvár** vonzáskörzetét képezik. Mind a négyen nagy múltú, a magyar–román kapcsolatokban kulcsszerepet játszó, és jelenleg is élénk kapcsolatrendszerrel ellátott városok. A megyék, illetve székhelyeik részletes jellemzése helyett csak néhány sajátosságukra hívjuk föl a figyelmet.

***Hajdú-Bihar** – a Tiszántúl középső megyéje, székhelye **Debrecen**. Az **Észak-alföldi** régióhoz sorolják. 1950-ben alakult meg Hajdú megyéből, Bihar magyarországi részéből (a sarkadi járás nélkül), valamint néhány Szabolcstól átszatolt helységből (Polgár, Nyíradony stb.). Természeti egységei az **Alföld** több tájtypusát képviselik: a) a tiszai árterén fekvő Hortobágy (ahol 1973 óta működik első nemzeti parkunk), b) a Hajdúsági-löszhát, c) a Nyírségi-homokhátság D-i része és d) a Körösök árterének és hordaléksíkságának egy része.*

*A megye székhelye, **Debrecen** az ország második legnagyobb városa; az Alföld É-i részének közlekedési csomópontjában, a löszös sík és a homokhátság találkozásánál fekszik. Az ország három részre szakadásakor itt találkoztak a Hódoltság, a Királyi Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség (Partium) határai: Debrecen ekkor háromfelé adózó valóságos városállamként működött. Debrecen magába olvasztotta az elpusztult környező települések helyét és határa a Hortobágyon át a Tiszáig nyúlt. Debrecen „második fővárosunk”: 1848–49-ben és 1944–45-ben fővárosként szerepelt, vidéki városaink közül itt van a legtöbb egyetem, kutatóintézet stb. A többi város: (a) az egykori Hajdúkerület városai: **Hajdúböszörmény** (a régi hajdú főváros), **Hajdúszoboszló** (gyógyfürdő, s egyben az ország elsőszámú földgáztermelő köz-*

pontja), **Hajdúnánás, Hajdúdorog, Hajdúhadház;** (b) az egykori Szabolcs vármegye földjén fekszik: **Balmazújváros, Nádudvar, Püspök-ladány** (vasúti góc), **Téglás, Polgár, Nyíradony és Tiszacsege;** (c) az egykori Bihar megye területéről: **Berettyóújfalu** (a bihari rész főhelye), **Derecske és Biharkeresztes.**

Hajdú-Bihar az alföldi magyar településtípusok szinte mindegyikét felvonultatja: a régióközponttá emelkedő Debrecentől a szabadságukat szívósan védelmező hajdúvárosokon keresztül a különböző falu- és tanya típusokig. Vannak továbbá nagy kiterjedésű pusztai vidékek is, ahol az Európában másutt már eltűnő sztyeppei táj típusok maradványai természetvédelmi területként hasznosíthatók. A forgalmi helyzet is kedvezőbb, mint akár Békés, Szabolcs vagy Borsod megyében, bár Debrecen csak másodrendű út- és vasúti csomópont. Itt is sokat remélnék az M3-as autópálya átvezetésétől. Ez a tervek szerint Polgárnál lépi majd át a Tiszát, s innen bocsát majd át egy ágot Debrecen és a román határ felé.

A megyében a magyarok és kisszámú románság mellett nagyszámú cigányság él. A határállomások közül legfontosabb a Budapest, Debrecen és Észak-Erdély összekötését szolgáló biharkeresztesi vasúti és ártándi közúti átkelő, Románia egyik nyugati kapuja. A közelmúltban korszerűsített ártánd-borsi közúti határátkelő az utóbbi évtizedekben felvirágzott „határipár” egyik központja. Egyelőre csak helyi jelentősége van a Debrecen–Érmihályfalvával s tovább Szatmárnémetivel összekötő nyírábrányi vasúti-közúti átkelőnek. Másutt pedig csak az átkelők hiányáról beszélhetünk.

Békés – dél-alföldi megye, székhelye **Békéscsaba**. Az Alföld két táj típusa, a löszhát és az ártér alkotja: a Maros–Körös közének (Békés–Csanádi-löszhát) és a Körösök árterének egy részét foglalja magában. A megye mai határai 1950-ben alakultak ki, s a történelmi Békés megyén kívül Csanád, Arad, Bihar, Jász-Nagykun-Szolnok és Csongrád megyei részeket is magában foglal.

A megye székhelye 1950 óta Békéscsaba, az alföldi szlovákok fő helye, mely gyors fejlődését annak köszönheti, hogy az első világháború után átvette a határon túlra került Arad gazdasági szerepkörét. Ma közlekedési, ipari góc, oktatási és kulturális jelentősége azonban csak újabban növekszik. A régi megyeszékhely, **Gyula** a magyarországi románság fő helye, forgalmas közúti határállomás (vasúton csak szárnyvonal van). Középkori téglavára, gyógyfürdője, kulturális hagyományai sok turistát vonzanak. A Gyulai Várjátékok című színházi fesztivál nemzetközi rangot vívott ki magának. A többi város történeti beosztás szerint: a) békési földön fekszik **Orosháza, Szarvas, Gyomaendrőd, Szeghalom, Mezőberény, Tótkomlós és Békés**, b) bihari földön **Sarkad**, c) Szolnok megyétől származik **Dévaványa**, d) Arad megyétől **Elek**, e) Csanádtól **Mezőkovácsháza, Mezőhegyes és Battonya**. A határállomások közül a már említett Gyulán kívül Lökösháza, a legforgalmasabb magyar–román vasúti határállomás, Méhkerék és Battonya közötti átkelője említendő. Helyi forgalmat bonyolít le a kötegyáni vasúti átkelő az egykori alföldi körvasút Gyula–Sarkad–Nagyszalonta szakaszán.

Békés megye nagy része a török után újraterelített terület: északon és középen tanyás települések, délen jellegzetes sakktabla-falvak jellemzik. Középkori települések csak a bihari részen maradtak fenn. A soknemzetiségű megyében a magyarok mellett nemzetiségiek: szlovákok, románok, németek, szerbek és cigányok is élnek. A határon túli kapcsolatoknak itt nagy hagyományai vannak, melyet a magyarokon kívül a nemzetiségek is szorgalmazznak. Mivel a megye Erdélynek túlnyomóan románok lakta vidékével szomszédos, itt jó esély kínálkozik az etnikai határon túlnyúló gazdasági kapcsolatépítésre is.

Csongrád – dél-alföldi megye, székhelye **Szeged**. A Tisza mindkét partjára kiterjed: területén az Alföld három természeti tájtípusa fordul elő. A Duna–Tiszaközi homokhátság, az Alsó-Tisza-ártér és a Maros–Körös közti löszhát a megyének egy-egy harmadát képezi. A megye mai határai 1950-ben alakultak ki, amikor hozzácsatolták Csanád Ny-i ré-

szét és a Torontáli-sarkot. A Tisza kilépésénél, Szeged alatt van az ország legalacsonyabb felszíni pontja: 79 m.

Csongrád megye nyolc városa közül öt megyeszékhelyként is szerepelt. A Maros–Tisza összefolyásánál fekvő **Szeged** a Dél-Alföld regionális központja, nagy múltú város: ipari-kereskedelmi-mezőgazdasági, egyetemi, kulturális központ, Magyarország DK-i kapuja. Szeged az első világháború idején jó eséllyel pályázott arra, hogy Dél-Magyarország regionális központja legyen a sokáig vezető Temesvár helyett. A várost 1919-ben a román és a szerb hadsereg közé ékelődő francia katonaság szállta meg, és a trianoni béke magyar kézen hagyta. Az 1950-es években a város helyzetét a hűvös jugoszláv–magyar viszony árnyékolta be. Hosszú pangás után napjainkban kezd újra körvonalazódni a Szegedtől Kolozsvárig, Temesvárig és Belgrádig nyúló térség egyfajta regionális jellege, mely számos érintett nagyváros, illetve megye helyi érdekeivel találkozik, ellentmondásban áll viszont az érintett országok centralista törekvéseivel. Ez lehet az oka, hogy a magyar–román–jugoszláv hármashatár környékén a mai napig hiányos a közúti és a vasúthálózat, hogy a szegedi vasúti Tisza-híd újjáépítése 1944 óta várta magára, és hogy Szegedről Temesvár felé csak nagy kerülővel lehet utazni. A régióban szereplő városok külön-külön ellenpólusai a maguk fővárosának: Szeged Budapestnek, Temesvár Bukarestnek, Szabadka és Újvidék pedig Belgrádnak támaszt konkurenciát.

Szeged kiterjedt tanyasi határát 1950-ben lekapcsolták; 1973-ban viszont kibővült Tápé, Algyő, Kiskundorozsma, Szőreg és Gyálarét községekkel. 1997-ben Algyő újra az önállóság mellett döntött. 1962 óta megyeszékhely, az 1960-as években kezdték meg a Szeged környéki kőolajmezők kitermelését, és azóta lendült föl az iparosítás. 1990 után a város sok vajdasági menekültet fogadott be, és a gazdasági embargóval sújtott Szerbia bevásárlóvárosa lett. Sokan házat és bankbetétet is vásároltak, és a béke helyreálltával mindez sokrétű gazdasági kapcsolatoknak – köztük a feketegazdaság kapcsolatainak – a kiindulópontja is.

A megyeszékhelyi státuszt Szeged előtt több más város is betöltötte: **Hódmezővásárhely** – Budapest után az ország legnagyobb területű városa – Szeged riválisaként élte meg az elmúlt évtizedeket, 1950-től 1961-ig volt az akkori Csongrád megye székhelye. **Szentes** 1883–1950 között, míg **Csongrád** a török hódítás előtt volt megyeszékhely. Végül **Makó** a török távozásától 1950-ig a megszüntetett Csanád megye székhelye volt. További kisvárosok: **Kistelek** és **Mórahalom** a homokhátságon, **Mindszent** a Tisza bal partján. A községek közül jelentősebbek: Ópusztaszer, a honfoglalás utáni első országgyűlés és az 1945-ös első földosztás helyén emelt nemzeti emlékpark helye és Szegvár, mely 1715–1883 között töltötte be Csongrád megye székhelyének szerepét.

Csongrád megye az Alföld legfejlettebb, legiparosodottabb megyéje, mely a Budapest–Szeged vonalról Jugoszlávia, illetve Románia felé ágazó dél-alföldi főtengeley mentén fekszik. A megyét kiegyenlített, hagyományait szívósan őrző településhálózat, a Szegeden kívül, a kisvárosokban is jelenlévő szellemi kapacitás jellemzi. A túlnyomó magyar lakosság mellett itt is jelen vannak a németek, a szlovákok, a szerbek, a románok és cigányok is, sőt Szeged az elmúlt években bizonyos kozmopolita jelleget is öltött. Ez azonban egyelőre csak színezőelem, bár kétségkívül hozzájárul Szeged régióközponttá növekedéséhez. A megye nagy forgalmú közúti határállomásai: Röszke és Tiszasziget Jugoszlávia, Nagylak Románia felé. Bár a Szeged–Szabadka vasútvonal járható, jelentős határforgalom nincs.

A romániai **Szatmár** megye sokáig országának legszélső szögletét képezte. Határállomásai ma is viszonylag csekély jelentőségűek, bár forgalmuk növekszik. Noha **Szatmárnémeti** és a még ma is magyar többségű **Nagykároly** különösen érdekelt a határnyitásban, ennek ellenére a megyéből ma csak egy-egy vasút és egy-egy közút vezet át Magyarországra, illetve Kárpátaljára.

Bihar megye székhelye **Nagyvárad**. Egyéb városai közül **Nagyszalonta** és **Belényes** a jelentősebbek. Nagyvárad kapuszerepe a történe-

lem során megszakításokkal bár, de mindig érvényesült. Ma Erdély és Románia egyik nyugati bejárataként az ország szárazföldi kapcsolattartásának egyik fő helye. Oktatási, kulturális, ipari, közlekedési és kereskedelmi szerepköre egyaránt számottevő, bár elmarad a lehetőségektől. A XX. század folyamán ugyanis a határ közelsége többnyire visszafogó tényező volt. A jövő nagy kérdése: egy „zárt ország” kapuja, vagy a világpiacba sok csatornán integrálódó modern Románia egyik innovációs központja lesz-e?

Arad megye átmenetet képez a Tiszántúl és a Bánság vidéke között. A megye székhelye **Arad** a Maros völgynyílásában fekvő jellegzetes kapuváros. Elsősorban ipari és kereskedelmi központ, egyéb szerepkörei halványabbak. A Magyarországot a Balkánnal összekötő tranzitútvonalak elosztópontja.

Temes megye a Bánság középső részét foglalja magában. Székhelye **Temesvár**, a Bánság „fővárosa”, soknemzetiségű nagyváros, ahol a magyar komponens mindig kisebbségben volt ugyan, de az utóbbi évtizedekben a magyar jelenlét egyre hangsúlyosabb, a város ugyanis a székely bevándorlás egyik célpontja. Közvetlen határkapcsolattal nem rendelkezik ugyan, viszont régióközponti szerepet játszik, és nem csak Magyarország, hanem Jugoszlávia felé is van összeköttetése. Kolozsvárral, sőt Bukaresttel is rivalizál, a politikában a decentralizációt szorgalmazó, a megyei önkormányzat keretében nemzetiségi szempontoknak is helyet engedő „européer” irányzat romániai központja.

Jugoszlávia felé tekintő határunkon **Csongrád** és **Bács-Kiskun** megye osztozik, a túloldalon pedig Szerbia egykori autonóm tartománya, a **Vajdaság** terül el.

Bács-Kiskun – a Duna–Tisza közén elterülő megye, székhelye **Kecskemét**. A **Dél-alföldi régióhoz** tartozik. Legnagyobb területű megyénk, 1950-ben alakult Pest-Pilis-Solt-Kiskun D-i részéből (Kiskunsági-

homokhátság, Solti-lapály) és Bács-Bodrog megyéből (Észak-bácskai-löszhát, Illancs-buckavidék).

Az ország középső sávjában helyet foglaló megye átmeneti jellegű: sok tekintetben kötődik a főváros és Nyugat-Magyarország prosperáló régiójához, ugyanakkor számos nehézsége az alföldi megyékével azonos. A Budapest–Szeged–Belgrád tengely mentén jelentős tranzitforgalmat bonyolít le, aminek nagy része a főváros felől érkezik, de a duna-földvári és a bajai Duna-hídon, – és a tervek szerint a közeljövőben már a Szekszárd és Kalocsa között építendő új hídon is – közvetlen érintkezésben van a Dunántúllal is.

*Városai közül kiemelkedik **Kecskemét**, a homokhátság „fővárosa”, a hazai kapitalista mezőgazdaság egyik kiinduló helye, melynek határában már a XIX. században belterjes, munkaigényes, nemes kultúrák (gyümölcs, zöldség, akác, kisállattartás) játszották a fő szerepet. Országos jelentőségű kulturális központ. Az Alföld elsőszámú útsomópontja, másodrendű vasúti góc. Határából 1945 után egy sor község önállósult (Bugac, Helvecia, Lakitelek stb.). A kisvárosok közül Pest-Pilis-Solt megyéhez tartozott **Kalocsa** (római katolikus érseki székhely), **Kiskőrös**, **Kecel**, **Soltvadkert**, **Solt**, **Izsák** és **Tiszakécske**. A történeti Kiskunság városai: **Kiskunfélegyháza**, **Kiskunhalas**, **Kiskunmajsa**, **Lajosmizse**, **Szabadszállás** és **Kunszentmiklós**. A volt Bács-Bodrog megye városai pedig **Baja**, **Bácsalmás** és **Jánoshalma**. A jelentősebb határállomások: **Kelebia** (vasúton), valamint **Tompa** és **Hercegszántó** (közúton).*

*A megyében a magyarok mellett délszláv, német, szlovák és cigány kisebbség is él. A **tanyavilág** az országban itt maradt leginkább épségben, ami a homoki mezőgazdaság kisparaszti jellegét is konzerválta. Nem ritka ma már a lakó- és ipari vagy szolgáltató célra hasznosított tanya, ezek a megye nagy részén ma is a tájkép meghatározói. A Kecskemét székhelyű **Kiskunsági Nemzeti Park** az Alföld többféle tájtypusát mutatja be, része többek között a Bugaci-pusztta, a lakitelki Tőserdő, a madárvilágáról híres izsáki Kolon-tó és a kunszentmiklói szikes puszt-*

ta. A turisztikai vonzerőkhöz tartozik a homoki bor, a termálvizek, valamint a még sokféle föllelhető néphagyományok. A megye dinamikus, fejlődő voltát bizonyítja egyrészt Kecskemétnek Budapest és Szeged között minden nyomás ellenére kibontakozó régióközponti szerepe, másrészt pedig a szomszéd megyékből való átkéredzkedés (az 1990-es években Baranya és Jász-Nagykun-Szolnok megyéből kerültek ide saját kérésükre községek).

*A **Vajdaság** (Vojvodina), Szerbia egykori autonóm tartománya három természeti-történeti egységből áll: **Bácskából**, **Bánságból** és **Kelet-Szerémségből**. Hivatalos nyelvei voltak: szerb, horvát, magyar, szlovák, román és ruszin. A tartomány székhelye, **Újvidék** ad otthont a jugoszláviai magyarság legfontosabb intézményeinek: a magyar nyelvű sajtónak, színháznak, egyetemi szakoknak, hungarológiai intézetnek és a Forum kiadónak; hasonló intézmények a többi nemzetiség számára is alakultak. A Vajdaság 1945 után kapott autonómiája a titói korszakban megközelítette a tagállamok jogkörét; 1988-ban azonban önkormányzatát megszüntetve területét Szerbiába olvasztották.*

A tartomány ma Szerbia sorsában osztozik, 1999-ben súlyos bombázásokat szenvedett. A kereskedelmi kapu szerepet a háború talán még meg is erősítette, mivel itt hadicselekmények nem történtek, és a bevásárlóturizmus a háború leghevesebb szakaszaiban is működött. A tartomány sok menekültet fogadott be (főként horvátországi és boszniai szerbeket), ugyanakkor elvesztette a katonaköteles férfiak jelentős részét, akik közül sokan Magyarországra vagy nyugatra emigráltak. Ez természetesen változásokat okozott a tartomány etnikai összetételében; amely a szerbek javára tolódott el. A jövő itt is sok utat kínál: lehet, hogy a magyar–szerb határszakasz, mely a háború során Szerbia legfontosabb nyitva hagyott kapuja volt, a békés gazdasági együttműködés határa lesz, lehet azonban, hogy a világ elől elzárkózó Szerbia Vajdaságot is magával rántja a kényszerű szegénységbe és a tartós bizonytalanságba.

Horvátország irányába **Baranya, Somogy** és **Zala** megye tekint. A már ismertetett Vas és Zala megye Szlovéniának is szomszédai. Szlovénia és Horvátország felé tekintő délnyugati határszakaszunk a XX. század során változatos sorsot ért meg. A Dráva-vonal már 1918 előtt is országhatárnak számított, hiszen Horvát-Szlavónország az 1868-as „kis kiegyezés” után határozott irányt vett a nemzetállami keretek kiépítése felé. 1918–91 között ez is a magyar–jugoszláv határ része volt, és csak földrajzi tanulmányok különítették el az egyes jugoszláv tagállamok felé néző szektorokat. 1992-től, ahogy Szlovénia, majd Horvátország függetlenné vált, a délnyugati határ is markáns részekre bomlott: (a) **Szlovénia felé**, ahol nagyobb fegyveres konfliktus nem volt, békés polgári forgalom irányult, mely részben a többi határszakasz forgalmát is átvette, és több új közúti átkelő megnyitását tette szükségessé. Az egykor itt vezető vasutakat sajnos már fölszámolták, ezért új vonal építését kellett tervbe venni. (b) A **békés Horvátország felé** nyíló átkelők forgalma a háború alakulása szerint változott, és jelentős részt képeztek benne a katonai szállítmányok. Ez a Mura és a Dráva mentére vonatkozik, ahol a határ túoldalra mindvégig a zágrábi kormány kezén maradt. (c) A **Baranyai-háromszög** felé néző határszakaszon szomszédságunkban „**Szerb Krajina**” alakult, mely a szerb megszállás szépitett formája volt, és a független állam ismérveit alig elégítette ki. Itt a forgalmat korlátozni kellett, a vasúti átkelés (Magyarbóly) megszűnt, a közúti pedig (Udvar) hol működött, hol nem, és nyitva tartása még jelenleg is bizonytalan. (d) A határ Dunától keletre eső szektora a Vajdaság, s így Kis-Jugoszlávia, amiről már az előbbieken írtunk.

*Baranya – Magyarország legdélebbi megyéje, székhelye Pécs. Természeti beosztása két nagytájat különböztet meg: a **Dunántúli-dombvidéket**, melyből néhány szigethegység emelkedik ki (Mecsek, Villányi-, Beremendi-, Mórágyl-rög), valamint az **Alföldet**, amelyhez a Duna és a Dráva árterét számítják. A megye nagyobb részét felölelő dombvidék számos kistájra tagolódik (Hegyhát, Zselic, Baranyai-domság).*

*Baranya soknemzetiségű, sűrű város- és faluhálózattal rendelkező megye, mely a főváros és a Balkán között húzódó főútvonal mellett terül el, s így érzékenyen reagál a déli szomszédság minden hullámverésére. 1526-ban itt zajlott le a **mohácsi csata**, 1688-ban pedig Magyarország visszafoglalásának egyik záróakkordja, a keresztény győzelemmel záruló **második mohácsi csata**. 1918–22 között a megye nagy része szerb megszállás alá került, a trianoni béke azonban Baranya megye nagy részét Magyarországnak ítélte, s csak a Baranyai-háromszöget csatolták el. A szocialista korszak ellentmondásos évei a megye számára részben föllendülést hoztak (a mecseki bányavidék fölfuttatása, Pécs régióközponttá fejlesztése, és a kisváros-hálózat bővítése révén), ugyanakkor súlyos problémák is felhalmozódtak. Egyes körzetek elnéptelenedtek. Hírhedtté vált az 1973-ban utolsó lakóját is elvesztő **Győrőfő** neve, melyet azóta több tucat aprófalú követett. Szerencsére a hagyományörző, faluépítő mozgalmak e tendencia ellen itt is fellépnek, pl. Győrőfőn és Visnyeséplakon.*

Az 1990-es években részben a délszláv válság következtében Baranya a Dunántúl periferiájává vált: az elavult iparszerkezet felváltásához szükséges külföldi tőke túl kockázatosnak ítélte a délszláv határ mellékét, a háború súlyosan visszavetette a déli szomszédsággal való gazdasági együttműködést. A föllendülés csak az újjáépítés kibontakozásától remélhető. Sajnos épp a Baranyával szomszédos horvát területek bizonytalan státusza maradt fenn a legtartósabban, ezért az újjáépítésben való magyar részvétel egyelőre inkább csak ígéret és jövőbeli lehetőség.

*A Mecsek déli lábánál települt **Pécs** a Dunántúl legnagyobb városa, Dél-Dunántúl régióközpontja, egyetemi város, püspöki székhely, idegenforgalmi központ, sokoldalú iparváros. Itt működnek a magyarországi horvát és német nemzetiség legfontosabb intézményei. Sokszínű kulturális élete, műemlékei, múzeumai, szép környezete és pezsgő kereskedelmi élete egyaránt sok látogatót vonz. Ugyanakkor Pécs kezdeményezője és szervezője a Dél-Dunántúl határon túlra irányuló kapcsos-*

latainak. Kisebb városok: **Komló**, „szocialista” bányaváros, **Szigetvár**, az egykori végvár, **Siklós** középkori várával, **Mohács** nemzeti emlékhely, dunai kikötő, **Pécsvárad**, **Sásd**, **Szentlőrinc**, **Sellye** és **Bóly**. Szigetvár és Sellye egykor Somogyhoz tartoztak, és a többiekhez hasonlóan egy-egy kistáj helyi központjai. A falvak jellegzetes típusa az apró- és törpefalu. A megye néprajzi képét a magyarokkal együtt élő német, különféle délszláv és cigány etnikumok mozaikszerű tarkasága jellemzi. A természeti értékek védelmére többek között a **Duna–Dráva Nemzeti Park** kínál szervezeti keretet, a Mecsek és a dombvidék legértékesebb részeit pedig tájvédelmi körzeté nyilvánították.

Somogy – dél-dunántúli megye, a Balaton és a Dráva között, székhelye **Kaposvár**. A Dunántúl legnagyobb, s egyben Magyarország legkisebb népsűrűségű megyéje. A hagyományosan kissé elkülönülő megyét Koppány lázadása óta **Somogyország** néven is emlegetik, s az ország belsejében fekvő Balaton-környéket Külső-Somogy, a határszélen elterülő Dráva melléket viszont Belső-Somogy néven emlegetik. A megye egésze a **Dunántúli-dombvidék** tartozéka, csak északkeleti csücskébe nyúlik be egy darabon az **Alföldhöz** számított Mezőföld. Alakja a történelem során nem sokat változott: 1950-ben Baranyának, Zalának és Fejérnek adott át egyes részeket; ugyanakkor Veszprém mezőföldi és Tolna Koppány völgyi részéből bővült. 1973-ban a tolnai Dombóvár vonzáskörét csatolták el tőle.

A megye székhelye, **Kaposvár** Külső- és Belső-Somogy, valamint a tájvédelmi körzetet képező Zselic találkozásánál fekszik. A XVIII. században vette át a török előtti központ, Somogyvár szerepét. Mezőgazdasági, ipari, közlekedési és kereskedelmi gócpont jellege az utóbbi évtizedekben markáns oktatási-művelődési szerepkörrel társult, és bizonyos mértékig már Pécs vonzóhatását is ellensúlyozza. A szomszédos Tasszáron 1994 óta a jugoszláv hadszíntér nemzetközi békefenntartó erőinek utánpótlási támaszpontja működik. A kaposvári katolikus püspökség 1994-ben vált külön Veszprémtől.

A kisvárosoknak három csoportja van. (a) A Balaton-partiak: **Siófok, Balatonföldvár, Balatonlelle, Balatonboglár és Fonyód**, melyek kimondottan a két-három hónapos nyári fürdőzőáradatból élnek, a szezon többi részében csendes vidéki települések, különösebb szerepkör nélkül. (b) Külső-Somogyban **Tab és Lengyeltóti**, melyek tágabb környékük szervezőközpontjai, ipari és kereskedelmi létesítményekkel. A jövőben a balatoni háttér idegenforgalmi fejlesztések előmozdítói lehetnek. (c) Belső-Somogyban **Marcali, Nagyatád, Csurgó és Barcs**. Sok szerepkörű kisvárosok, a periférikus, elnéptelenedő vidék helyi központjai.

Somogy megye a magyarokon kívül horvát, német és cigány kisebbségnek is otthona. Nemzetközi kapcsolatai a Budapest–Zágráb–Adria fővonalra összpontosulnak, mely Horvátország, Szlovénia és Olaszország felé nyit kaput országunk számára. Az Adria felé irányuló forgalmat a Balaton déli partját követő, eredetileg Trieszt felé vezető **Déli vasút**, illetve a vele párhuzamos és gyakran túlszűfolt 7-es főút bonyolítja le. A másik fő közlekedési útőér a Budapest–Kaposvár–Gyékényes–Zágráb–Fiume vasút, mely a XIX. század végén az önálló magyar tengeri kereskedelem kiszolgálására épült, ma pedig a magyar–horvát összeköttetést szolgálja. Észak-dél irányba vasúti szárnyvonalak, illetve másodrendű főutak vezetnek, melyek Dél-Dunántúl számára Ausztria és Németország felé is teremtenek kapcsolatot. Az infrastruktúra gyengesége ma már gátját képezi a tömeges idegenforgalomnak, s ez, valamint a taszári légi bázis egyre sürgetőbben vetik föl új, korszerű összeköttetések kiépítését. (A nemzetközi haderő kijelölt útvonala jelenleg igen kacskaringós: Hegyeshalom – M1-es út Budapest előteréig – M0-ás út – M7-es út Szántódig – Kaposvár – Nagyatád – Barcs – Okucsán [Okučani] – Bosznia. Napirenden van az autópálya-építés a Balaton háttérében Horvátország, Szlovénia és Olaszország felé, illetve egy félkörív alakú új autóút megépítése Vas, Zala és Tolna megye érintésével az Alföld felé (**Déli autópálya**). Az iparfejlesztés elmaradása ugyanakkor jótékony hatású a természeti értékek megóvása szempontjából. A szennyezéstől kevésbé sújtott vidéken számos kisebb-nagyobb védterület

található. Két nemzeti park is érinti a megyét: a **Duna–Dráva** és a **Balaton Nemzeti Park**; az előbbihez tartozik többek között a Barcsi-ősborókás és a rovarrevő növényeiről híres Baláta-tó, utóbbihoz pedig a Kis-Balaton gazdag hal- és madárvilágot óvó körzete). A határállomások közül Gyékényes vasúti, Barcs és Berzence pedig közúti határátkelő Horvátország felé.

Zala – a névadó folyó vidékén a Balaton Ny-i végétől a horvát és a szlovén határig terjed. Székhelye **Zalaegerszeg**. 1971–90 között a **Dél-dunántúli**, 1990–94-ben a **Közép-dunántúli**, a jelenlegi statisztikai beosztásban pedig a Nyugat-dunántúli körzet tartozéka. Természetföldrajzilag nagyrészt **Nyugat-Dunántúl** (Zalai-dombság, Göcsej, Hetés), kisebb részt a **Dunántúli-középhegység** (Keszthelyi-hegység) és **Dél-Dunántúl** (Balaton medencéje a Keszthelyi-öböllel és a Kis-Balatonnal) alkotórésze.

A megyét a trianoni békében Jugoszlávia javára csonkították meg. 1950-ben Veszprém megye bővítése miatt a Balaton partjáról teljesen kiszorult, viszont néhány községgel bővült Somogy, illetve Vas megyéből. 1979-ben visszakapta Veszprémtől Keszthely körzetét. A Zala ugyanis a Balaton legnagyobb szennyezője, s így a szennyezést kibocsátó megye a tó hasznosításában is érdekeltté vált. Nem véletlen, hogy a kisbalaton szennyvízülepítő rendszer építése azóta vett nagyobb lendületet, hogy immár Zala megye is magáénak érzi a Magyar-tengert, sőt Keszthelyt a Balaton fővárosaként mutatja be.

A megye székhelye, **Zalaegerszeg** a török kor óta tölti be e szerepkört, és csak a XX. század végére előzte meg lélekszámban és szerepkörében (ipar, igazgatás, oktatás, kultúra) régi riválisát, az elsősorban kereskedő- és iparvárosként ismert **Nagykanizsát**. A harmadik pólus, a Balaton-vidék legélénkebb, agráregyetemmel, műemlékekkel, pezsgő kulturális étellel büszkélkedő városa, **Keszthely**. Utóbbihoz két gyógyfürdőváros is csatlakozik: **Hévíz** és **Zalakaros**. A többi kisváros egy-egy tájegység szervezőközpontja: **Zalalövő** és **Zalaszentgrót** a Zala mentén,

Lenti a szlovén, **Letenye** pedig a horvát határ mellékén. A Lenti melletti Rédicss Szlovénia felé, Letenye Horvátország felé jelent közúti kapcsolatot: idáig tervezik kiépíteni a Balaton mentén húzódó M7-es autópályát. Vasúti határállomás csak Horvátország felé van: Murakeresztúr. Érdekes módon érintette a megyét a délszláv háború: ide tevődött át ugyanis Szerbia, Horvátország és Szlovénia egyébként megszakított kapcsolatrendszere. A belgrádiak legrövidebb úton Letenyén át utazhattak Zágrábba, és Rédicsten át Ljubjanába. A megye a magyarokon kívül horvát, német és cigány kisebbségnek is otthont ad. A megyére jellemző aprófalvak között kiterjedt erdőségek húzódnak, ami a Zalai-dombságot a vadászturizmus fő hazai célpontjává teszi. A viszonylag fejlett infrastruktúra, a feljavított út- és kereskedelmi hálózat a falusi turizmus előtt is jó lehetőséget nyit.

A sokáig periférikus helyzetű, magába forduló „sáros Zala” a szocializmus utolsó évtizedeiben kezdett felzárkózni. A folyamat a rendszerváltozással felgyorsult, s a megye mai állapota sok tekintetben az osztrák határmellékhez hasonlatos. Ezért is számítják Zalát újabban társadalomföldrajzi tekintetben is Győr-Moson-Sopron és Vas megye mellé, a Nyugat-dunántúli statisztikai régióhoz.

Baranyai-háromszög (Dél-Baranya) – a stratégiai jelentőségű Duna–Dráva szöge az első világháború után került Jugoszláviához. Lakói magyarok, németek, horvátok és szerbek voltak (a fenti sorrendben). 1941–44 között ismét Magyarországhoz tartozott, 1945-ben Horvátországhoz csatolták, cserébe a Szerbiának átadott Kelet-Szerémségért. A második világháború után a német lakosság távozni kényszerült, és a magyarok száma is megcsappant, így a következő években a horvát–magyar–szerb összetétel volt jellemző. 1992-ben, a szerémségi **Vukovár** bevétele után ez volt a Vajdaság felől támadó jugoszláv hadsereg következő lépése: a háromszög csaknem teljes területe szerb megszállás alá került, a horvát és magyar lakosság egy része elmenekült. Az 1995-ben bevonuló nemzetközi békefenntartók nem bolygatták a szerb igazgatást, így sok szerb települt ide, akiket a 2000-re előirányzott vissza-

csatolás után a horvát kormány kénytelen lesz vagy eltűrni, vagy kivasztani. Jelenleg a három etnikum sorrendje: szerb–horvát–magyar. Dél-Baranyát egyébként változatos, kisparaszti jellegű mezőgazdaság jellemzi. A háború kitöréséig **Eszék**, az utóbbi években inkább a Vajdaság felé kapcsolódott.

Szlavónia – a Dráva–Száva közén helyezkedik el, központja **Eszék**. A középkorban még a Zágrábi-medencére vonatkozó elnevezés a XVII. század óta vivődött át mai helyére. A török kiűzése óta Magyarországtól elkülönítve igazgatott Szlavónia 1868-tól Horvát-Szlovénország része; 1918-tól a délszláv államhoz, 1941–45 között Horvátországhoz tartozott. 1945-ben a Szerbiának átadott Kelet-Szerémség kivételével Horvátország része maradt: annak keleti, pannóniai jellegű részét képezi. 1991-ben a tartomány több körzete szerb megszállás alá került, nem sikerült azonban a jugoszláv hadsereg **Sziszek–Verőce** vonalig tervezett felvonulása. Még Eszéket sem tudták elfoglalni, noha éveken át ostromolták. A harcok során teljesen romba dőlt viszont Szlavónia dunai kapuja, **Vukovár**, és számos falu, köztük ősi magyar települések is. 1995-ben a szerb kézre jutott területek részben felszabadultak, részben öt évre nemzetközi ellenőrzés alá kerültek. Azóta az újjáépítés jegyében telnek az évek, bár a pénzszűke, a továbbra is szorgalmazott hadseregfejlesztés, valamint a turisták távolmaradása csak lassú ütemet tesz lehetővé. Bizonytalan a menekültek hazatérése is, akik közül sokan – horvátok, magyarok, szerbek – valószínűleg az emigránsok számát fogják gyarapítani.

Muraköz – az egykori Zala megye horvátok lakta vidéke 1918 után a délszláv állam, 1941–45-ben ismét Magyarország, majd ezután Jugoszlávián belül Horvátország tartozéka. 1992 óta az önálló horvát állam legészakibb szöglete legészakibb szöglete: a Dráva és a Mura közötti domb- és síkvidéket foglalja magában. Sűrűn lakott, gazdag paraszti vidék. Fénykorát a XVI-XVII. században élte, amikor itt tartották székhelyüket a nagyhatalmú Zrínyiek. Ekkor töltődött föl a vidék a török elől menekülő horvátokkal, akik azóta is a lakosság zömét képezik. Mai

jelentősége többfelé tekintő határ menti fekvéséből adódik: a két folyó között Szlovéniába, a Dráván át Horvátország belsejébe, a Murán át pedig részben a szlovén Muravidékre, részben pedig Magyarországra vezetnek fontos közlekedési vonalak. Muraköz főhelye, **Csáktornya** jelentős bevásárlóturizmust bonyolít le.

Muravidék – Szlovéniának a történeti Magyarországból származó része, mely az egykori Vas és Zala megyék zömében szlovének lakta körzeteit foglalja magában. (Nevezték Vendvidéknek is, a történeti magyar állam keretében élő szlovén népcsoportról, e fogalom azonban nem tartalmazná sem a magyarországi vendek, sem pedig a szlovéniai magyarok településeit.) Muravidék sorsa a XX. században hasonló volt, mint a Muraközé: 1919-ben a délszláv államhoz csatolták, 1941–45 között Magyarország birtoka volt, azóta pedig Szlovéniáé. A körzet központjai: **Muraszombat** és **Alsólendva**. Fő gazdasági ágai: a kisparaszti mezőgazdaság és a tranzitforgalom. Legfontosabb közúti átkelőhelye Alsólendvát Rédiccsel köti össze.

8. Magyarország térszerkezetének perspektívái a régiók Európájában

A magyar területszervezés az Unió kapuja előtt **számvetésre** kényszerül. Az elmúlt korszakok értékelése nélkül aligha lehet rugalmas, a még sokban ismeretlen, új követelményeket kielégítő, s nem is túl kockázatos térszervezési módszereket, megoldásokat kialakítani. Az alábbiakban áttekintjük a XIX. és a XX. század hibásnak vagy legalábbis kétélűnek bizonyult területszervezési lépéseit.

Hazánkban az utóbbi két évszázadban **centralizációs trend** érvényesült. A decentralizáció, ha olykor szerephez is jutott, legtöbbször burkolt centralizáció volt. Az 1876-os megyei összevonással párhuzamosan a járásokat a legtöbb helyen széttagolták ugyan, de központi elvek szerint. Az 1950-es rendezéskor a legtöbb falu önálló tanácsot kapott, de a proletárdiktatúra legkeményebb időszakában e tanácsoknak a

végrehajtó szerepen kívül más jogkörük szinte semmi sem volt. Az új tanyasi községek kialakítása decentralizáció volt a nagy határú városok területi rendjéhez képest; azonban voltaképpen a tanyavilág megroppantását, tehát a településrend centralizációját szolgálta. Az 1960-as évek óta újratereztető kisváros-hálózatunk oldotta ugyan a városhálózat centrális jellegét, ennek ára azonban a környező falusi térségekkel szembeni kontraszt növekedése, a faluállomány jelentős részének kiüresedése volt.

A nagy területrendezési kampányok közül II. József és a Bach-rendszer nyíltan magyarellenes beosztásai – ha egyes elemeiket később fel is újították – átmenetinek bizonyultak. A feudális településfejlődést lezáró 1870 körüli átrendezésnek viszont máig tartó következményei vannak. Gyakran emlegetik, hogy a központi kormányzatnak ekkor sikerült megtörnie a megyei autonómiát. Legalább ekkora horderejű döntés volt azonban az új, a korábbinál lényegesen szűkebb városhálózat kialakítása. A mezőváros-állomány községgé minősítése súlyos következményekkel terhes lépésnek bizonyult.

A kisebb városok zöme ugyanis a faluállományba süllyedt, városhálózatunk pedig elvesztette a később oly annyira hiányolt kisvárosi talapatát. A XX. századra kialakult a „**városhiányos**” **Magyarország torzképe**, ahol a várossá nyilvánítást ki kellett érdemelni, ill. az Európával szembeni állítólagos lemaradást erőltetett városfejlesztéssel – s a falufejlesztés visszafogásával – kellett biztosítani. Mindez a falu-város átmenetet képviselő, szervesen fejlődő mezőváros-állománynak a jogi városkategóriából, majd általában a város fogalmából való kirekesztése miatt következett be: **az ország valósággal elfeledkezett kisebb városairól!**

Ugyancsak súlyos következményekkel járt a feudális területi autonómiák megszüntetése. Ezek a később elmérgesedő nemzetiségi kérdés kezelésére minden bizonnyal alkalmasabb keretet kínáltak volna, mint a helyi sajátosságokra kevésbé érzékeny új beosztás. Az ország 1876-ban

kialakított egységes területi rendje magában hordozta a trianoni szétszakadás csíráját: nem voltak a nemzetiségeknek felkínálható közigazgatási keretek, s a központi elveket mereven alkalmazó beosztás a magyarság érdekérvényesítésének sem tett igazán jó szolgálatot. Az áttekinthetőség és a helyi érdekekre figyelő érzékenység a területi beosztásoknak térségünkben azóta is visszatérő alapdilemmája: a korunkban ismét fölértékelődő autonómiakoncepciók a sokszor „temetett” **feudális területszervezési megoldások** újraértékelésére intenek!

A XX. század első felében két nagy horderejű közigazgatási rendezésre került sor. 1923-ban a **trianoni határokon belüli berendezkedés** a kényszerűség, az ideiglenesség jegyeit viselte magán. A történeti folytonosság hangsúlyozása útját állta a felvetődő problémák racionális megoldásának: tartalmi változtatások ez alkalommal szinte sehol sem történtek. Lényegesen szabadabb kézzel nyúltak a közigazgatáshoz a második világháború éveiben, ahol az ismételt ország-gyarapodások új típusú területszervezési elgondolások gyakorlatba ültetését is lehetővé tették. Az igazán átfogó reform azonban a második világháború után, 1950-ben következett be. Noha e radikális változtatás a Rákosi-rendszer éveiben – s az éppen aktuális politikai szempontoknak alávétve – valósult meg, voltaképpen az előző évtizedekben felhalmozódott területfejlesztési problémák átfogó megoldási kísérletét jelentette.

Az 1950-es évek után a közigazgatási átrendezések szempontjából nyugodtabb periódus következett, noha a szocialista iparosítás éppen ez időben alakította át az ország térszerkezetének alapvonásait. Az 1970-es években azonban minden addiginál mélyebbre hatoló területszervezési változások bontakoztak ki. Ez hazánkban a „**modern urbanizáció**” kora, amelyet az 1970-ben határozattá emelt **Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió (OTK)** fémjelez. A szocialista korszak a hierarchia elvének az egész településállományra való alkalmazása, a járások és a községi tanácsok (s ezzel párhuzamosan a kistérségi és helyi intézmények) összevonása, a városi központok gyorsított fej-

lesztése, az ingázás tömegessé válása és egyes településtípusok elnéptelenedése volt jellemző.

Az 1980-as évek azonban egyre határozottabban mutatták meg a hierarchikus modell válságát: a felhalmozódó települési feszültségek végül nagyban hozzájárultak a szocialista rendszer eróziójához.

Magyarországon a közigazgatás alapja az 1000 éves múltra visszatekintő megyerendszer. A megyék nagyjából megfelelnek a természetföldrajzi középtájaknak, azzal a kiegészítéssel, hogy a megye több középtáj részeiből komponálódik, egy középtáj pedig több megye között oszlik meg. A megyék idáig minden átrendezést túléltek, amiben a **megye mint szervezési egység hazai viszonyaink között optimális (ha nem is ideális) voltát** látjuk bizonyítottnak. A megye ugyanis elfogadható partner a központ számára: elég nagy, és nincs túl sok belőle; ugyanakkor elfogadható keret a helyiek számára is: elég közel van hozzájuk, hogy a magukénak érezhessék, s éppen akkora, hogy még áttekinthető. Így a megye egyaránt megfelelő a központ számára igazgatási keretként, s a helyiek számára érdekeik szerveződési szintjeként – bár természetesen sok jogos kritika is éri.

A **megyénél nagyobb egységek** esetlegesek és változékonyak. A megyékhez többé-kevésbé igazodnak, hiszen azokra épülnek vagy azokat kívánják helyettesíteni. Az egyes szakmák jellegéből következően a megyékhez való illeszkedés szorosabb (pl. bíróságok, tankerületek, tervezési-gazdasági körzetek), ill. lazább is lehet (vasút, vízügy, áramszolgáltatás). A megyék és a nagyobb egységek korról korra változó viszonyában hosszú távon érvényesülni látszik az összhangra törekvés. Ennek legalább két oka feltételezhető:

1. a közigazgatási beosztással bármely más intézménynek együtt kell működnie; és

2. a megyék alakjában ugyanazok a földrajzi tényezők szintetizálódnak, amelyek más térbeli rendszerekre is hatnak, s többé-kevésbé hasonló területegységek kialakulásához vezetnek.

A megyéknél nagyobb egységek a közigazgatás alapegységeivé csak a hagyományok teljes tagadásával tehetők: erre mutat a II. József-i és bachi rendszerek kudarca. A megyerendszeren belül is kialakultak a többenél nagyságrenddel nagyobb egységek, amelyek ha nem is összeférhetetlenek a többiekkel, de konfliktushelyzetbe kerülnek velük (Pest-Pilis-Solt-Kiskun 1876–1950 között, Borsod-Abaúj-Zemplén 1950 óta).

A **megyéknél kisebb egységek** ugyancsak végigkísérik a magyar területszervezést: hagyományosan az 1984-ig fennálló **járások** képviselik e szintet. Az egy napi járóföld, ill. modern körülmények között a még éppen elviselhető napi ingázás körzete régen és ma is területszervező jelentőséggel bír. A járások mérete nagyjából megfelel a városi vonzaskörzetek méretének (legalább is a városhálózat megkritikása után): ebből adódott a XX. század egészén végigvonuló törekvés a járásoknak **városi körzetekkel** (városkörnyékekkel, városmegyével) való kiváltására. Bár ez 1984-ben, a járási kategória megszüntetésével látszólag beteljesedett, mégsem jelenthetjük ki bizonyosan, hogy a járás immár végérvényesen letűnt térszervezési alakulat. Ne csak a városi vonzaskörzetek formájában való továbbélésre gondoljunk: a napjainkban bontakozó **kistérségi együttműködés** pl. az egykori falusi járások modern változatát jelentheti. Ugyancsak lehet jövője a járásoknak a Kárpát-térség vegyes lakosságú körzeteiben formálódó nemzetiségi autonómiák kialakításában.

A járások Magyarországon 1950-ben érték el szerepük maximumát: ekkor az egész ország – a fővárost és 26 vidéki várost kivéve – járásokba volt szervezve. A 150 történeti (1950 előtti) járás három lényegesen eltérő csoportot képviselt:

- (a) A **központ és környéke** modellt az egy város köré szerveződő járá-
sok reprezentálták, főleg a Dunántúlon és Északon.
- (b) A másik típust az ún. **falusi járások** képviselték, ahol a székhely
„primus inter pares”: tehát a dunántúli és északi vidéken maga is
kis-közepes falu, az Alföldön az egyik (s nem is biztos, hogy a leg-
nagyobb) nagy- vagy óriásfalu volt. E típust azonban a centralizált
közigazgatás-szervezés egyre kevésbé ismerte el. Már 1950-ben
megkezdődött a felszámolásuk (gönci, pacsai, novai, szentlőrinci já-
rás), de ugyanakkor még alakultak is ilyenek (ricsei, sellyei járás).
A hatvanas-hetvenes években a falusi járásokat megszüntették vagy
székhelyük várossá fejlesztésével a központ-modellbe illesztették.
- (c) A harmadik típust a **város és a járás mesterséges szembeállítását** pél-
dázó járások jelentették, ahol egy város körül a községállomány úgy
alkotott járást, hogy a székhely nem a városban volt. Az ilyen járás-
nál célszerűnek bizonyult a székhely városi vonzásközpontba helye-
zése, még ha ez a volt járásszékhely eljelentéktelenedésével járt is
(főleg az Alföldön: abonyi, Mindszenti, Kiskundorozsmai járás).

A megyék és járások összevonásában hosszú távon – a politikai kur-
zustól lényegében függetlenül – a következő elvek érvényesültek:

- A közigazgatási egységek statisztikailag minél kiegyenlítettebbek le-
gyenek.
- A területi egységek minél szimmetrikusabb, kerekdedebb alakot ölt-
senek.
- A székhely lehetőleg a mértani középpontban legyen.
- Ne legyenek bonyolult, zezugos határvonalak, exklávék és
enklávék.
- Határrendezéskor érvényesíteni kell a kompenzációs elvet, ami lánc-
reakciószerű terület-átcsatolást von maga után.

- *Figyelmet érdemel, hogy az a közigazgatási egység, amelyet távlatban megszüntetésre jelöltek ki, ilyenkor már nem kap kompenzációt.*
- *Ha egy település járási szinten másfelé vonzódik, mint megyei szinten, a megyei vonzás kap prioritást.*
- *Ha összevonnak két megyét, járási szinten rövidesen eltüntetni igyekeznek a volt megyehatárt.*

Figyelmet érdemel a fenti szempontok politikai korszakokat átívelő tartós érvényesülése. A járáások megszüntetésével napjainkban a megyék és a megyék fölötti egységek szintjén várható e szempontok újbóli jelentkezése. A **differenciált területi struktúra** létjogosultságát az elmúlt évtizedek nem kívánatos fejleményei meggyőzően bizonyították. Az erőltetett összevonások – a célként meghirdetett kiegyenlítő szándékkal épp ellentétesen – többnyire az egyenlőtlenségek fölerősödését vonták maguk után. A perifériára került körzetek lemaradása az ország peremén – és a belső határok mentén is – valóságos **újkori gypürendszer**t eredményezett. A perifériára került körzetek elmaradását azzal magyarázni, hogy azért ott a határ, mert a vonzási kapcsolat odáig tart, aki pedig mégsem oda vonzódik (vagy nem elég intenzíven), azt „vonzásárnyékban” lévő területnek kijelenteni: mindez nem több a probléma mesterséges elfedésénél. A hierarchikus modellbe ugyanis az élet követelményeihez igazodó sokirányú, **mellérendelt kapcsolatrendszer** nem illeszthető be. Valódi területi kiegyenlítés csak a „**centrum és periféria**” kategóriák meghaladásával remélhető. Országunk sokkal változatosabb, településhálózatunk sokkal bonyolultabb annál, hogysem az a **településhierarchia-modell** keretében megérthető és irányítható lenne!

1876–1950 között voltak **nagyközségek** (önálló jegyzőséggel) és **kisközségek** (több falut átfogó körjegyzőséggel). Minden községben volt előljáráóság: vagyonuk alapján bekerülő **virilisták** és legalább fele részben **választott tagok**. Ez – bár szűk keretek között – mégis jelentett

bizonyos autonómiát. A körjegyzőségi központ nem jelentett fölérendeltséget a beosztott községekkel szemben. Különleges helyzetben voltak a nagyközség mellé beosztott kisközségek: ezek voltaképpen a városkörnyéki települések előképei.

1950-ben a nagy- és kisközségek közül, amelyiket csak lehetett, **önálló tanácsú községgé** nyilvánították. Ez a kisközségek számára a települési hierarchiában előrelépés volt, a nagyközségek számára viszont a falvak tömegébe való belesimulást jelentette.

Az 1960-as években nemcsak a volt kisközségek kerültek közös tanácsba, hanem a volt nagyközségek jelentős része is. Mivel a pénzosztás módja és az országos koncepció előírásai a központi helységet előnyben részesítették, ezzel országszerte megindult a községállomány hierarchizálódása. Korábban egymás mellé rendelt egyenrangú helységek most az élet minden területét meghatározó alá-főlérendeltségi viszonyba kerültek.

Az 1970-es években felújították a **nagyközség** fogalmát, de egészen más tartalommal: mintegy „várospótló” címként a legjelentősebb községek számára. Az új nagyközségek többnyire közös tanácsú körzetek székhelyei is voltak (esetleg éppen a nagyközségi címmel honorálták a közös tanácsú körzet alakítását). A városiasodó – értsd: a városi címre aspiráló, de még nem eléggé „érett” nagyközségek számára a nyolcvanas években bevezették a **városi jogú nagyközség** („fából vaskarika”) státuszát. A nyolcvanas évekre az önálló tanácsú község már kivétel-számba ment: a hierarchiában szigetként fennmaradt, sem mások alá, sem mások fölé nem rendelt községek tartoztak e kategóriába. Az 1985-ös helységnévtár a községek között már 12-féle jogi kategóriát ismer: a hierarchizálás túlhajtása tehát végül szinte anarchikus állapotokat teremtett a községek jogi státusza körül.

A szocialista korszakban mindvégig hangoztatott cél, a város és a falu közötti különbségek eltörlése papíron maradt: a két kategória közötti

szakadékat a központi elv túlhangsúlyozásával csak növelték, ahelyett, hogy az elosztási egyenlőtlenségeket csökkentve a két pólust egymáshoz közelítették volna. A **városi címért** valóságos verseny bontakozott ki. A várossá nyilvánítás érdekében a falvak egész sorát csatolták városokhoz, megszüntetve autonómiájuk minimális szintjét is. Az így kialakuló feszültségek végül nemcsak a települési koncepciót tették népszerűtlenné, hanem nagyban hozzájárultak a szocialista rendszer általános népszerűtlenségéhez is.

Az 1990-es rendszerváltás szinte **tabula rasát** teremtett azzal, hogy valamennyi községet – a legkisebb, felszámolásra ítélt társközséget is – jogi szempontból **egyenrangúnak** ismerte el. Megnyíltak végre a kapuk a várossá nyilvánítás előtt: városállományunk azóta több új taggal gyarapodott, mint a szocialista városfejlesztés évtizedei alatt összesen.

A községeket vagy azért egyesítik, mert túl kicsik (ill. az egyik túl kicsi): ez a módszer alkalmas a kis települések megszűnésének statisztikai elfedésére. A másik gyakran hangoztatott indok, hogy a két település egybeépült. Az összefüggő beépítés azonban a településnek csak egyik (s nem is a legfontosabb) ismérve: ezt döntő kritériumnak megtenni a település pontszerű szemléletével egyenértékű! A megszakítatlan házsor mögött igenis megmaradhat a résztelepülések önálló jellege! Ritka eset, hogy két település teljesen, szervesen egybeépüljön (még leginkább a külvárossá lett korábbi falvak ilyenek). Vannak az országban szép számmal olyan települések, amelyek között nincs meg a lakott terület végét jelző tábla, mégis megmaradtak külön szervezeti egységnek, megőrizve önállóságukat, és – bármilyenek legyenek is a településfejlesztés általános lehetőségei – demokratikus fórumot jelentenek az ott élőknek. A településállomány nemzeti örökségünk része: tenni kell azért, hogy a térképen megmaradjanak, számon tartassanak még a kicsinységük vagy beolvadásuk miatt önállóságukat veszített településeink is!

*A több községből egyesített iparvárosok esetén az egyesítés összekapcsolódik a várossá nyilvánítás aktusával (**Tatabánya, Ózd, Ajka**). A*

városhoz csatolásnak korábban gátat szabott, hogy a vármegye semmit sem engedett át szívesen a városoknak, hiszen ott csak korlátozott joghatósággal bírt. E feudális eredetű akadály elhárultával azonban 1950-től a városhoz csatolás a városok terjeszkedésének, népességszám-növelésének, s ezzel pozícionyerésének természetes útja lett.

Ideillő példa **Miskolc** és **Debrecen** rivalizálása a „legnagyobb vidéki város” címéért: mindketten becsatolásokkal is igyekeztek versenyben maradni. **Győr** ugyancsak számos peremközség beolvasztásával érte el 1971-re a „megyei városi” címhez feltételül szabott 100.000 fős lélekszámot. **Zalaegerszeg** járás méretővé duzzasztása tette lehetővé – megyeszékhelyhez „illő” módon – **Nagykanizsa** lélekszámának meghaladását. A várossá nyilvánítás érdekében ugyancsak „kívánatos” a peremközségek beolvasztása: hiszen még a nyolcvanas években is csak így ismerték el pl. a 800 éves városi múltú **Szentgotthárd** városi jogállását! A városhoz csatolás előnyös is lehet a község számára, mert így részesülhet a városi szolgáltatásokban és kedvezményekben; miért volna azonban törvényszerű, hogy ennek a feloldódás, a falu nevének a térképről való eltűnése legyen az ára?

A hazai területszervezés elmúlt kétszáz évét a centralizáció és a decentralizáció váltakozó érvényesülése határozta meg. A **központi elv szerint a területszervezés lényege a megfelelő központ kiválasztása**, amely köré a területi egységek szervezhetők. A központok – a közigazgatás hierarchikus felépítése miatt – egymással alá-fölérendeltségben vannak. A központi elv városi nézőpontú: az ország eszerint városok vonzáskörzeteiből áll. A központi elvet képviselték általában a centralizációs irányzatok – még ha bizonyos szinteken esetleg decentralizáltak is. Lényegében ezen az elven épült föl az 1970-es települési koncepció.

A központi elv merev alkalmazása természetesen összeütközésre vezet a valós helyzettel. A településhálózat fejlődésével együtt jár a regionális központok számának növekedése és a funkciók differenciálódása: a régióközpontok egymást kiegészítik, rivalizálnak, vonzáskörzetük át-

fedésbe kerül. A Dunántúlon pl. ma is csak **Pécsnek** van – és éppen a riválisok fejletlensége miatt! – viszonylag jól definiálható vonzásterülete. **Győr** – bár jelentősége gazdasági központként vitán felül áll – az Észak-Dunántúlon számos vonatkozásban osztozik a fővárossal, **Székesfehérvárral, Veszprémmel, Szombathellyel, Sopronnal, sőt Mosonmagyaróvárral, Tatabányával** és más városokkal is. **Miskolc** gazdaságilag ugyancsak régiója első városa, mégsem tekinthető teljes értékű országrészközpontnak, hiszen pl. az oktatási funkcióban **Debrecennel, Egerrel** és **Nyíregyházával** osztozik. Hasonló átfedések alsó szinten is lépten-nyomon előfordulnak; a végkövetkeztetés csak az lehet: **a központ és környéke modell csak helyről helyre differenciáltan alkalmazható, s van, ahol nem is alkalmazható.** A modell korlátait még a Koncepció is elismerte az agglomerációkban; a differenciált alkalmazás azonban az agglomeráción kívüli térségekben is kívánatos volna.

A **területi elv** az előbbinek dialektikus ellentéte: a területszervezés lényegének a tájegységek egymáshoz kapcsolódását, a **különböző szintű regionális egységek egymásra épülését** tekinti. A központok e nézőpontból csak másodlagos jelentőséggel bírnak. Ez a nézet volt jellemző a megerrendszer késő-feudalizmus kori állapotára, amikor az alapításkor kijelölt várak jelentősége már elhalványodott, az új központok pedig még nem rögzültek egyértelműen. A municipiális megyei szemlélet ezt az elvet követi a feudalizmus után is.

A területi elv elsősorban falusi nézőpontú, a városokat mint a falvak átlagából központi szerepükénél, gazdasági jelentőségükénél, népességszámuknál fogva kiemelkedő helyeket tekinti. Mivel itt a helyi érdekek kapnak elsősorban hangsúlyt, az a különös helyzet alakult ki, hogy a feudális érdekeit védő arisztokrácia mellett mindenek előtt a parasztság érdekei mutattak ebbe az irányba. E réteg viszont intézményes háttér híján csak kivételes történelmi pillanatokban juthatott szóhoz, s érvényesíthette a területszervezésben is a maga érdekeit. Ilyen pillanat az 1945 utáni újrakezdésé, amikor a területszervezésben bizonyos decentralizáció is érvényesült. A területi elv a szocialista korszakban végig

alárendelt szerepet játszott, bár egyes szakszemponatokban így is érvényre jutott (mezőgazdasági körzetesítés, környezetvédelmi egységek, lakossági infrastruktúra területi tagozódása).

A településpolitika magas színvonalon és eredményesen csak a regionális sajátosságokat figyelembe véve művelhető. Lehetővé kell tenni a felmerülő érdekek demokratikus ütköztetését és érvényesítését. Le kell számolni az olyan illúziókkal, hogy a valóság – jelen esetben az ország térszerkezete – valamely elvnek megfelelővé alakítható. Ehelyett inkább a rendező elveket kell a gyakorlathoz, hazánk földrajzi valóságához igazítani. Bízunk a térszerkezeti egységek – megyék, városvidékek, kistáji szerveződések, országrészek, határon átnyúló együttműködési körzetek – rugalmas, alkalmazkodó kapcsolódási képességében. Sajnálatos volna, ha az „európai régiók” oltárán mezőgazdasági és oktatási hagyományainkkal együtt térszervezési örökségünk bevált elemeit is fölládoznánk.

Felhasznált irodalom

1. A magyar földtudományi világtalálkozó határozata a magyar névanyag védelméről IN: HAJDÚ-MOHAROS JÓZSEF: Beszámoló a HUNGEO'96-ról. Földrajzi Értesítő, 1997.
2. APÁCZAI CSERE JÁNOS: Magyar Enciklopédia, Utrecht, 1653.
3. ÁRON PÉTER [BINDER PÁL]: Erdély régi tájnevei. Debrecen, 1981.
4. ÁTI Kísatlasz. M. Kir. Térképészeti Intézet, Budapest, 1934
5. Atlaszok a térség országairól (Románia, Lengyelország, Ukrajna, Szlovákia, Szlovénia, Jugoszlávia)
6. BAJIÓ-ĐURIÓIÓ: Geografija Jugoslavije. Novi Sad, 1980.
7. BARTA GÁBOR: A történeti Erdély és határai. IN: Erdély és a Részek térképe és helységnévtára. Szerk.: HERNER JÁNOS. Szeged, 1987.
8. BELUSZKY PÁL: A magyar városok központi szerepköre. Statisztikai Szemle, Budapest, 1967.
9. BELUSZKY PÁL: Adalékok a magyar településhierarchia változásaihoz. Földrajzi Közlemények, Budapest, 1973.
10. BELUSZKY PÁL: A településosztályozás néhány elvi-módszertani problémája. Földrajzi Közlemények, Budapest, 1973.
11. BELUSZKY PÁL-SIKOS TAMÁS: Magyarország falutípusai. MTA FKI, Budapest, 1976.
12. BENDEFY LÁSZLÓ (szerk.): MIKOVINYI SÁMUEL megyei térképei. Akadémiai, Budapest, 1976.
13. BENISCH ARTÚR: Vármegyei határkiigazítások, Budapest, 1938.
14. BERNÁT TIVADAR: Magyarország gazdaságföldrajza. Budapest, 1979.
15. BODOR A.: Budapest hatása környékének településeire. Földrajzi Értesítő, Budapest, 1954.
16. BULGARU: Principali indicatori care caracterizează județele României. IN: Natura, Seria Geografie, București, 1968. Nr. 3.
17. BULLA BÉLA: Magyarország természetföldrajza. Akadémiai, Budapest, 1963.
18. BULLA BÉLA – MENDÖL TIBOR: A Kárpát-medence földrajza. Budapest, 1947
19. CHOLNOKY JENŐ: Földrajz és történelem. Földrajzi Közlemények, Budapest, 1935.
20. CHOLNOKY JENŐ: Vármegyéink földrajzi kialakulása. Földrajzi zsebkönyv, Budapest, 1945.
21. CHOLNOKY JENŐ: Magyarország földrajza (KOGUTOWICZ KÁROLY térképeivel). Budapest, 1939.
22. CHRISTALLER: Die zentrale Orte im Süddeutschland. 1933.
23. CSIZMADIA ANDOR: A közigazgatás története Magyarországon. IN: Állam- és jogtudományi enciklopédia. Akadémiai, Budapest, 1980.
24. Csonkamagyarország közigazgatási helységnévtára, Budapest, 1942.

25. DÁVID ZOLTÁN: A városi népesség aránya Magyarországon 1785-ben és 1828-ban. Történeti statisztikai évkönyv, Budapest, 1963/64.
26. DÁVID ZOLTÁN: A Kárpát-medence nemzetiségi viszonyainak várható alakulása 2000-ig. IN: Hetven év. Budapest 1988.
27. DIÓSZEGI LÁSZLÓ – R. SÜLE ANDREA (szerk.): Hetven év. A romániai magyarság története 1919–1989. Magyarságkutató Intézet, Budapest, 1990.
28. EDELÉNYI SZABÓ DÉNES: Magyarország közjogi alkotórészeinek és törvényhatóságainak területváltozásai. Magyar Statisztikai Szemle, Budapest, 1928.
29. Enciclopedia geografică a României. București, 1982.
30. Encyclopaedia Britannica. Magyar Világkiadó, Budapest, 1992.
31. ENYEDI GYÖRGY: Falvaink sorsa. Gondolat, Budapest, 1979.
32. ENYEDI GYÖRGY: Az Alföld gazdaságföldrajzi problémái. Földrajzi Közlemények, Budapest, 1970.
33. ERDEI FERENC: Településpolitika, közigazgatás, urbanizáció (Összegyűjtött tanulmányok). Akadémiai, Budapest, 1977.
34. Erdély (Transilvania, Ardeal, Siebenbürgen). Többnyelvű turistatérkép. Budapest, 1991.
35. Erdélyi hivatalos tiszti névtár és helységnévtár. 1863.
36. FÉNYES ELEK: Magyarország leírása. Pest, 1836-42.
37. FÉNYES ELEK: Magyarország geográfiai szótára. Pest, 1850.
38. FODOR FERENC: A Szörénység tájrajza. Budapest, 1920 körül.
39. FÓRIZS M. – ORLICSEK J.: Vidéki városaink funkcionális típusai. Földrajzi Értesítő, Budapest, 1963.
40. FRISNYÁK SÁNDOR: Magyarország történeti földrajza. Tankönyvkiadó, Budapest, 1990.
41. GOHMAN et al.: Az urbanizáció földrajzi problémái a különböző társadalmi rendszerű országokban. Földrajzi Közlemények, Budapest, 1978.
42. GÖNCZY PÁL: Megyei térképsorozat. Budapest, 1890.
43. GÖRÖG – KERESKES – MÁRTON: Magyar Átlás (Magyar atlasz), 1811.
44. GYALAY MIHÁLY: Magyar igazgatástörténeti helységnévlexikon. Budapest, 1989.
45. GYÖRFFY GYÖRGY: István király és műve. Gondolat, Budapest, 1977.
46. HAJDÚ ZOLTÁN: Területrendezési törekvések a magyar földrajztudományban a két világháború között. Földrajzi Közlemények, Budapest, 1982.
47. HAJDÚ-MOHAROS JÓZSEF: Történeti-gazdasági területegységek Európa országában. ELTE TTK kari jegyzet. Tankönyvkiadó, Budapest, 1988.
48. HAJDÚ-MOHAROS JÓZSEF – SASI ATTILA – ERŐS LÁSZLÓ: Románia tájfeldrajzi besosztása. Balaton Akadémia, Vörösberény, 1993.
49. HAJDÚ-MOHAROS JÓZSEF: Partium. Nagyvárad, 1997.

50. HAJDÚ-MOHAROS JÓZSEF: Fehéroroszország, Ukrajna, Moldávia. Kárpátalja földrajzi leírása. Balaton Akadémia, 1994.
51. HAJDÚ-MOHAROS JÓZSEF (szerk.): Útkereső ország. Földrajzi tanulmányok Romániáról. Balaton Akadémia, 1996.
52. HAJDÚ-MOHAROS JÓZSEF – TOLMÁČI, LADISLAV – LAUKO, VILIAM: Szlovákia földrajza. Balaton Akadémia, 2000 (megjelenés alatt).
53. HANTOS GYULA: A magyar közigazgatás területi alapjai (emlékirat). Budapest, 1931.
54. HANTOS GYULA: A magyar megye földrajzi alapjai (előadás). Földrajzi Közlemények, Budapest, 1933.
55. Harta turistică a României. București, 1971.
56. HENCZ ATTILA: Területrendezési törekvések Magyarországon. Közgazdasági és Jogi, Budapest, 1973.
57. HERNER JÁNOS (szerk.): Erdély és a Részek térképe és helységnévtára (Lipszky J., 1806 alapján). Szeged, 1987.
58. HUNFALVY JÁNOS: A Magyar Birodalom természeti viszonyainak leírása. Pest, 1863.
59. ISTRATE, NICOLAE: Indicatorul comunelor din Ardeal și Banat. Cluj, 1925.
60. Împărțirea administrativă a teritoriilor alipite. (România igazgatási-területi beosztása) București, 1921.
61. JAKABFFY ELEMÉR: Erdély statisztikája. Lugos, 1923.
62. KARÁTSON DÁVID (szerk.): Magyarország földje. Pannon enciklopédia. Kertek 2000, Budapest, 1998.
63. KÁDÁR LÁSZLÓ: A magyar nép tájszemlélete és a magyarság tájnevei. Budapest, 1941.
64. KÁDÁR LÁSZLÓ: Landscapes, Zones and their regional Energy. Debrecen, 1976.
65. Kárpátalja. Radnai-havasok. Székelyföld. A M. Kir. Honvéd Térképészeti Intézet térképei. Budapest, 1939-41.
66. Képes politikai és gazdasági világtlasz. Budapest, 1974.
67. KERKÁPOLY KÁROLY: Vasúti földrajz és történet. Budapest, 1942.
68. KISS LAJOS: Földrajzi nevek etimológiai szótára I-II., Akadémiai, Budapest, 1988.
69. KOCH ANTAL: A Magyar Birodalom és határos vidékeinek geológiai térképe, Budapest, 1896.
70. KOCSIS KÁROLY: Erdély anyanyelvi térképe, 1986. Héttorony Kiadó, Budapest, 1989.
71. KOCSIS KÁROLY – KOCSISNÉ HÓDOSI ESZTER: Magyarok a határainkon túl a Kárpát-medencében. Tankönyvkiadó, Budapest, 1992. (2. kiadás)
72. KOCSIS KÁROLY: A Kárpát-Balkán régió változó etnikai-vallási arculata. Földrajzi Közlemények, Budapest, 1991/3-4. pp. 165-189.

73. KOGUTOWICZ KÁROLY: A Dunántúl és a Kisalföld. Budapest, é. n.
74. KOGUTOWICZ KÁROLY: Magyar történelmi atlasz, Budapest, é. n.
75. KORABINSKY MÁTYÁS: Ortsnamen-Lexikon, Pressburg, 1785.
76. KOREC et al.: Kraje a okresy Slovenska. Bratislava, 1997.
77. KÖRMENDI KLÁRA: Kisvárosaink jelenlegi szerepe. Városépítés, Budapest, 1969.
78. KÖRMENDI KLÁRA: A településhálózat fejlesztéséről. Városépítés, Budapest, 1970.
79. KÖRPÁS E.: Magyarország települési tájegységei. Földrajzi Közlemények, Budapest, 1934.
80. KÓS KÁROLY: Tájak, falvak, hagyományok. Kriterion, Bukarest, 1976.
81. KÓS KÁROLY – FARAGÓ JÓZSEF (szerk.): Népismereti dolgozatok. Kriterion, Bukarest, 1976, 1978, 1980.
82. KÓSA LÁSZLÓ – FILEP ANTAL: A magyar nép táji-történeti tagolódása. Néprajzi Tanulmányok, Akadémiai, Budapest, 1975.
83. KRAJKÓ GYULA et al.: Magyarország gazdasági körzetbeosztásának néhány elvi és gyakorlati kérdése. Földrajzi Értesítő, Budapest, 1969.
84. KRAJKÓ GYULA (szerk.): Békés megye gazdaságföldrajza. Békéscsaba, 1973.
85. LÁNG SÁNDOR: A Duna kárpáti vízgyűjtő területének felszíne. Hidrológiai Közlöny, Budapest, 1955.
86. LÁSZLÓ FERENC: Táj és tudomány. Kriterion, Bukarest, 1978.
87. LÁZÁR ISTVÁN: Kiált Patak vára. Magyarország felfedezése, Szépirodalmi, Budapest, 1974.
88. LELKES GYÖRGY: Magyar helységnév-azonosító szótár. Talma, Budapest, 1999.
89. LETTRICH EDIT: Településhálózat, közigazgatás, urbanizáció. MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, Budapest, 1973.
90. LETTRICH EDIT: Városiasodásunk mai sajátosságai. Földrajzi Értesítő, Budapest, 1980.
91. LUKNIŠ: A CSSZSZK földrajza – A Szlovák Szocialista Köztársaság. Bratislava, 1979.
92. Magyar néprajzi lexikon. Budapest, 1976-82.
93. Magyarország helységnévtárai, a XIX-XX. században
94. Magyarország megyei térképei. Budapest, 1970 óta
95. MAJOR JENŐ: A kisvárosok kialakulása és sajátos helyzete a településhálózatban. Városépítés, Budapest, 1970.
96. MAJOR JENŐ: A magyar városhálózatról. Településtudományi Közlemények, Budapest, 1964.
97. MAROSI SÁNDOR – SÁRFALVI BÉLA (szerk.): Európa I-II. Gondolat, Budapest, 1968.
98. MENDŐL TIBOR: Városaink valódi nagysága és a helyzeti energiák típusai. Földrajzi Közlemények, Budapest, 1935.
99. MENDŐL TIBOR: Általános településföldrajz. Tankönyvkiadó, Budapest, 1963.

100. MENDÖL TIBOR: Városaink földrajza. Földrajzi zsebkönyv, Budapest, 1944.
101. MERUȚIU: Județele din Ardeal și din Maramureș pâna la Banat. Evoluția teritorială. IN: Lucrările Institutului de Geogr. al Univ. din Cluj. Cluj, 1929.
102. MEZŐ ANDRÁS: A magyar hivatalos helységnévodás. Akadémiai, Budapest, 1982.
103. MIHĂILESCU, VINTILĂ: Noua împărțire administrativă a României. IN: Natura. Geografie-geologie, 1968/2. București
104. MIKECS LÁSZLÓ: Csángók. Budapest, 1941/1989.
105. MIKLÓS GYULA: A Román Népköztársaságban 1950 óta végrehajtott közigazgatási-gazdasági körzetbeosztások néhány tapasztalata. Földrajzi Közlemények, Budapest, 1961/2. pp 307-325.
106. MOLNÁR JENŐ: Területi-közigazgatási felosztás Erdélyben (1876-1968). Korunk, Kolozsvár, 1992/9. pp 88-97.
107. NÉMETHY (BENISCH) ARTÚR: A magyarországi törvényhatóságok közigazgatási beosztásának változásai 1526 óta. Történeti statisztikai közlemények, Budapest, 1958.
108. NYAKAS MIKLÓS: Gondolatok a Partiumról. Erdélyi Tükör, Debrecen, 1989/3. pp 15-17.
109. ORBÁN BALÁZS: A Székelyföld leírása. Kolosvár, 1868-1873.
110. Österreich-Straßenkarte. Innsbruck–Wien–Bolzano–München–Stuttgart, 1979.
111. Pallas nagy lexikona. Budapest, 1892–1900.
112. PÉCSI MÁRTON – SÁRFALVI BÉLA: Magyarország földrajza. Akadémiai, Budapest, 1960.
113. PÉCSI MÁRTON (szerk.): Magyarország tájföldrajza sorozat. Akadémiai, Budapest, 1968 óta
114. PÉCSI MÁRTON – SOMOGYI SÁNDOR (szerk.): Magyarország természeti földrajzi tájbeosztása. Térkép és tájlista. MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, Budapest, 1980.
115. PENAVIN OLGA – MATVIJEVICS LAJOS: A Vajdaság helységeinek földrajzi nevei sorozat. Újvidék, 1976 óta
116. PRINZ GYULA: Az államföldrajzi területek és a közigazgatási beosztás (előadás). Földrajzi Közlemények, Budapest, 1932.
117. PRINZ GYULA: A magyar vásárhelyek. Földrajzi Közlemények, Budapest, 1934.
118. PRINZ GYULA – TELEKI PÁL – CHOLNOKY JENŐ – BARTUCZ LAJOS: Magyar föld, magyar faj. Budapest, 1935 körül.
119. RÉTVÁRI LÁSZLÓ: Erdély falvai. Építésügyi Szemle 1990/12. Budapest.
120. România. Recensământul populației și locuințelor din 7 ianuarie 1992. Rezultate preliminare. Comisia Națională pentru Statistică, București, 1992.
121. RÓNAI ANDRÁS (szerk.): Közép-Európa atlasz. Balatonarács, 1945.
122. RÓNAI ANDRÁS: Térképezett történelem. Budapest, 1988.

123. SCHMIDT ELIGIUS RÓBERT: Magyarország hidrogeológiai körzetesítése. Hidrológiai Közlöny, Budapest, 1954.
124. Shell Magyarország autótérképe. Budapest, 1941.
125. Spamers Grosser Hand-Atlas. Leipzig, 1895.
126. Statistický lexikon obcí ČSSR, Praha, 1974.
127. SÜLI-ZAKAR ISTVÁN: A történeti Erdély népességföldrajzi vázlata. Erdélyi Tükör, Debrecen, 1989/3. pp 14-15.
128. SZÉKELY ANDRÁS: Szovjetunió I. Gondolat, Budapest, 1979.
129. The Times Atlas of the World. London, 1979.
130. TÖKÉS LÁSZLÓ: Egy kifejezés, és ami mögötte van. Balaton Akadémia, 1993.
131. TÖVISSI JÓZSEF: Erdély természetföldrajza. Főiskolai jegyzet. Nyíregyháza, 1993.
132. TULOGDY JÁNOS – BALÁS ÁRPÁD – MADARÁSZ ANTAL: Földrajzi kislexikon. Kriterion, Bukarest, 1976.
133. Új idők lexikona. Budapest, 1936–42.
134. Új magyar tájszótár. Budapest, 1979.
135. Új magyar lexikon. Budapest, 1960–62.
136. VAGÁCS A.: Megyei központok és a közlekedés. Földrajzi Értesítő, Budapest, 1952.
137. VARGA E. ÁRPÁD: Az erdélyi magyarság főbb statisztikai adatai az 1910. utáni népszámlálások tükrében. Magyarságkutatás, Budapest, 1988. pp 37-122.
138. VARGA E. ÁRPÁD: Népszámlálások a jelenkori Erdély területén. Regio Könyvek, MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1992.
139. VEREŠIK, J.: Urbanizáció Szlovákiában az utolsó 100 évben. Földrajzi Közlemények, Budapest, 1975.
140. VOFKORI LÁSZLÓ: Erdély közigazgatási és etnikai földrajza. Balaton Akadémia, 1996.
141. VOFKORI LÁSZLÓ: Erdély társadalom- és gazdaságföldrajza. Stúdium Kiadó, Nyíregyháza, 1994.
142. WAGNER, ERNST: Historisch-statistisches Ortsnamenbuch für Siebenbürgen. Köln-Wien, 1977.
143. WALLNER ERNŐ: A hazai településföldrajzi kutatás időszerű kérdéseiről. Földrajzi Közlemények, Budapest, 1976.
144. Zakarpatye (Kárpátalja térképe). Moszkva, 1974.
145. ZENTAY LÁSZLÓ (szerk.): Magyarország közigazgatási atlasza, 1914. Reprint kiadás, Talma Könyvkiadó, Budapest, 2000.
146. ZOLNAY LÁSZLÓ: Kincses Magyarország. Magvető, Budapest, 1977.
147. ZOVÁNYI JENŐ: Protestáns egyháztörténeti lexikon. Budapest, 1977.